

ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՆՐԱՒԱՆ

ՄԷՅՐՈՒՐ 1970

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Խմբագիր
ԵՐՈՒԱՆԴ Զ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1970

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1970

ՈՐՊԷՍ ՄՈՒՏՔ

Ձեռնարկելով ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ հրատարակութեան, Հայկազեան Գոլէնի Հայագիտական Ամբիոնը քայլ մը եւս առած կ'ըլլայ իր առաջնութեան նամբուն վրայ:

Կը հաւատանք նման հանդէսի մը գոյութեան անհրաժեշտութեան եւ իրաւունքին: Ինչպէս կը հաւատանք նաեւ որ կարելի է գայն ժամադրավայրը դարձնել հայագիտութեան տարրեր բնագաւառներով պարապող մեր մտաւորականներուն:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ հրատարակութիւնը վստահօրէն առաւել եւս պիտի հրահրէ հայագիտութեան հանդէպ վերջերս ցոյց տրուած հետաքրքրութիւնն ու խանդավառութիւնը, ինչպէս եւ պիտի խթանէ ոմանք՝ ձեռնարկելու նոր պրպտումներու եւ հետազօտութեանց, իրենց մասնագիտութեան գծով: Արտասահմանի մէջ ուժերը չէ որ կը պակսին, ոչ ալ միջոցները: Անկասկած որ նաեւ կը ցանկանք հայրենի մտաւորականներու գործակցութիւնը:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ ստարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

ԽՄԲ.

ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ յաճախ մոռցուելու դատապարտուած էջ մը մնալու սահմանուած է Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հաստատուած խտրականութեան դրութիւնը, որուն արմատները կ'երթան Հին օրերուն, եւ իրենց հետ կը ստեղծեն օրինականութիւն մը, որ թերեւս ակն ու աղբիւրն էր հայկական տառապանքներուն:

Ամբողջական արեւելք բուրոյ սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, այսօր՝ հաւասարութեան, եղբայրութեան, ազատականութեան, իրարհասկացողութեան նման բաներ որոնել միամըտութենէ աւելի բան մըն է անշուշտ, բայց ծիծաղելիութեան հասնիլ մըն է հաւատալ թուրքին հետ, որ ոչ-թուրք եւ ոչ-մահ-մետական տարրերը ունեցան կատարեալ ազատութիւն տնօրինելու համար իրենց կեանքն այնպէս՝ ինչպէս որ կը կամէին անոնք: Նորութիւններ չէին հարստահարութիւններն ու կեղեքումները, ապօրինութիւններն ու անարդարութիւնները աշխարհէն ներս սուլթաններուն, որուն շրջածիրէն ներս ինալու մեծագոյն դժբախտութիւնը ունեցան ուրիշներու հետ հայերը նաեւ, որոնք եթէ երկարատեն կոչուեցան «հաւատարիմ ազգ»՝ չնկատուեցան սակայն հարազատ, չեղան սակայն ընդունուած թուրքին կողմէ, որ գերիշխողի իր ամբարտաւանութեամբ առաջին իսկ օրէն ստեղծեց դասակարգումի նոր դրութիւն մը, որուն համաձայն առկայութեան կոչուեցան հաւատացեալն ու կեաւորը, իշխողն ու բայան, կեղեքողն ու

կեղեքուողը, հարստահարողն ու հարստահարուողը: Տակաւին կարելի է երկարել զուգակշիռը այս հակոտնեայ հասկացողութիւններուն, որուն գոյութիւնը եթէ այսօր կ'ուրանայ թուրք պատմագրութիւնը՝ անոր գոյութիւնը սակայն կը փաստուի առատութեամբը վկայութիւններուն եւ վաւերագիրներուն:

Պոլսոյ անկումէն մինչեւ 1918-ի անկումը Օսմանեան կայսրութեան կը բնորոշուի հիմնական մէկ իրականութեամբ — թուրքն ունի երկու կշիռ, թուրքն ունի մօտեցումի երկու կերպ, թուրքն ունի հարցերը դատելու երկու եղանակ: Սա երկուութիւնն անոր նկարագրէն ներս կու գար հին, շա՛տ հին օրերէն եւ ծնունդ կ'առնէր ինքնապաշտպանութեան բնաղղէն, որ սրեցաւ ու զարգացաւ անոր՝ թուրքի իր անապատային եւ քոչուտրային օրերուն ընթացքին, երբ ստիպուած էր իր գոյութիւնը պահել ու պաշտպանել զինք շրջապատող իրականութեան դէմ: Հալածուած, ուրացուած, մերժուած մարդու հողերանութիւնն էր իրը, որ ժամանակին հետ ժահրացաւ, բորբոսեցաւ ու քացխացաւ իրմէ ներս՝ ստեղծելու համար գոյութեան իրաւունքն իսկ մերժելու իրաւունք իրմէ, իր շրջանակէն, իր ընտանիքէն, իր գերդաստանէն եւ ցեղէն, եւ յետագային նաեւ քաղաքական միաւոր դարձած իր ժողովուրդէն գուրս ո՛րեւէ մէկուն: Սա թխտականութիւնը անշո՛ւշտ որ պիտի դտնէր իր արտայայտութիւնը իր պատմութեան եւ առօրեային մէջ, եւ այդ մէկը այդքա՛ն յստակ եւ շօշափելի կերպով, որ իր գոյութիւնն ամբողջ պիտի վերածէր թխտականութեան, նոյնիսկ թխտումին գեղեցիկին ու բարեին ու բարոյական եւ անհատական այն բոլոր արժէքներուն, որոնցմով է որ կը կերտուի պատմութիւնը ժողովուրդներուն:

Այսօր հետաքրքրական պիտի ըլլայ կարգալ այս բոլորին պատկերացումը եղող զեկոյցը Ուիլիւմ Էթընի, երկարամեայ անգլիական հիւպատոս եւ առեւտուրով զբաղած մարդ մը Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս: Արդարեւ, բաւական երկար խօսելէ ետք թուրք ժողովուրդի կեանքին զանազան երեսներուն մասին, Էթըն կը գրէ, թէ թուրքերը «երկիրներու իրարու հետ ունեցած (աշխարհադրական) դիրքի մասին ունին ծիծաղելի տգիտութիւն, եւ օտար ժողովուրդներու մասին իրենց բոլոր ծանօթութիւնը խառն է նախապաշարումով: Անոնք կը զատորոշեն քրիստոնեայ զանազան երկիրները անարգանքի տարբեր որակումներով:

«Մակդիրները, զորոնք օսմանցիները (թուրքերը) կը գործածեն ոչ—օսմանցիներու համար եւ զորոնք յաճախ կու տան բնորոշելու համար անոնց ժողովուրդը՝ (հետեւեալներն են):

«Ալպանացիներ – ճապաղիք վաճառողներ
 «Հայեր – կղկղանք ուտողներ, աղբակերներ եւ բեռնակիրներ
 «Պոսնիացիներ եւ պուլկարներ – յելուզակներ
 «Քրիստոնեաներ – կռապաշտներ
 «Հոլանտացիներ – պանիր յօշոտողներ
 «Անգլիացիներ – անաստուածներ
 «Փլամաններ (պելճիքացիներ) – կաւատներ
 «Ֆրանսացիներ – անհաւատներ
 «Վրացիներ – ոջլակերներ
 «Գերմանացիներ – անհաւատ հայհոյողներ
 «Կղզերնակ յոյներ – ճագարներ
 «Իտալացիներ կամ Ֆրէնքներ – բազմերանդ զոթոթներ
 «Մոլտաւացիներ – մակարոյծներ
 «Բոլոնացիներ – ամբարտաւան անհաւատներ
 «Սպանացիներ – ծոյլեր
 «Թաթարներ – դիակապուտներ
 «Վալաքներ – զնչուններ» (1)

Ոչ-թուրքին հանդէպ թուրքին տածած սա անարգանքն ու արդահատանքը չեն դար միայն տիրողի իր հանգամանքէն՝ այլ անկէ առաջ կրօնական իր հասկացողութիւններէն, որոնք, դժբախտաբար, դրեթէ ոչինչ առին Մուհամմետի ուսուցումէն: Դարերով կարդալէ եւ պարտադրելէ ետք Սրբազան Գիրքը Մեծ Մարդարէին, դարերով լսելէ ետք ընթերցումն անոր բարոյական եւ մարդկային արժէքներու զնահատումին նուիրուած սուրահներուն, դարերով ինքզինք հռչակելէ ետք հաւատացեալ եւ արդար՝ թուրքը մնաց հոն, ուր օր մը գտեր էր զինք պատմութիւնը՝ առա՛նց իսկ անդրադառնալու, թէ իր դտածն արդէն իսկ տէրն էր ժխտական նկարադիրի մը քարացած եւ բրածոյի վերածուած անբեկանելի դիծերուն:

Իրեն ենթակայ, իր տիրապետութեան ներքեւ հեծող, իր կրօնկիւն տակ տրորուող ժողովուրդներու հանդէպ ունեցած իր սա դիրքորոշումը, որ առաւելաբար սնունդ կ'առնէր իր տղէտ ու բարբարոս անմարդկայնութենէն, եւ որուն մասին այդքան պերճախօս են սկզբնաղբիւրներն ու վաւերագիրները՝ պիտի չճանչնար ու չճանչցաւ ալ երբեք, պիտի չընդունէր ու չընդունեցաւ ալ ընաւ որեւէ ճշմարտութիւն, դրական որեւէ իրողութիւն, դեղեցիկ որեւէ բան, բաներ, որոնց զնահատումին զիտակցութիւնը այսօր արժեչափն է որեւէ ժողովուրդի մակարդակին, որեւէ մէկուն բարձրութեան. ընդհակառակը, առաջին իսկ օրէն թուրքն ստեղծեց անանցանելի խորխորատ մը իր եւ ուրիշներուն միջեւ. չմտեցաւ անոնց,

չհասկցաւ զանոնք, ո՛չ՝ չուզեց մօտենալ անոնց, չուզեց հասկնալ զանոնք, եւ նաեւ չուզեց որ անոնք ըլլային այն ինչ որ էին, ինչ որ եղած էին: Ոչ-թուրքն ու ոչ-մահմետականը ուրիշ էին, ցած՝ մականորդակով, անարժէք՝ որպէս մարդկային արարած, դարշելի՝ որպէս մարդ. բայտ՝ էին անոնք, եւ որպէս այդպիսին՝ անարժան արդարութեան, հաւասարութեան, իրաւունքներու, ազատութեան եւ այլ բաներու. բայտ՝ էին եւ ուրեմն՝ ենթակայ քամահրանքի, ատելութեան, ուրացումի, կեղեքումի, հարստահարութեան. բայտ՝ էին եւ այդ իսկ բաւարար էր, որ անոնց զլացուէր մարդկօրէն ասլ-բելու կարելիութիւն, իրենք զիրենք ըլլալու իրաւունք, իրենք զիրենք դերազանցելու իրաւասութիւն:

Այսօր թուրքի սա դիրքն ուրիշներուն հանդէպ՝ կարելի է բացատրել. հողերանութիւնը կրնայ անուն մը տալ անոր, եւ, սակայն, սա դիրքորոշումին արմատները պէտք է որոնել թուրքէն ներս անթեղուած այն ստորակայութեան բարդոյթին մէջ, որ առաւելարար իր սնունդն ստացաւ իրմէ ներս յառաջացող ուրիշներէն տարբեր եւ ուրիշներէն քանի մը աստիճան վար գտնուողի իր զրացումէն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար առաջին իսկ առիթով անիկա, թուրքը, աշխատեցաւ փոխել ուրիշները լաւէն դէպի վատը, բերել զանոնք վար, իջեցնել իրմէ ցած մականորդակի մը, եւ ապա՝ վերէն նայիլ անոնց:

Երկար տեւեց ստրկամտութիւն մը ստեղծելը բայայէն ներս: Պատմութիւնը հարուստ է թուրքի գերիշխանութեան դէմ դրօշ պարզող ըմբոստութիւններու փաստերովը, եւ դիւրին չեղաւ թուրքին համար վար քաշել իրմէ քանի մը հասակ վեր կեցող ժողովուրդները Օսմանեան Կայսրութեան: Պատահեցան ջարդեր ու կոտորածներ, զբաւուցեցան եկեղեցիներ եւ սրբատեղիներ, առեւանդուցեցան կիներ ու աղջիկներ (2) եւ արձակուցեցան հրամանագրիներ, օրէնքներ, հրահանգներ, որպէսզի ոչ-թուրք քրիստոնեան տապալէր, ընկճուէր, դառնար գետնաքար:

Տխուր է պատմութիւնը այս բոլորին, եւ սակայն անհրաժեշտ է գիտնալ զայն, այդ պատմութիւնը, զայն կերտող, զայն կառուցանող, զայն կարելի դարձնող անցքերը օսմանեան աշխարհին:

Կողոպտելու, իւրացնելու իր արարքին մէջ թուրքը ճանչցաւ ոչ մէկ սահման: Ամէն անգամ որ առիթը ներկայացաւ՝ անիկա արտահանեց քոչուորի իր հողերանութիւնը: Ամէն հեղ երբ գտաւ ուրիշներն իրմէ աւելի շեղ, իրմէ տարբեր, իրմէ բարձր՝ կատղեցաւ անոր թուրքի հողին, խենեղեցաւ անոր թուրքի եսը, եւ բորբոքեցաւ անոր թուրքի երեւակայութիւնը: 1464-ին, Սեպուհ լեռան

հայ վանքերէն մէկուն մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանը կ'ըսէր այլ բաներու կարգին, թէ թուրքերը «այլ եւ չար դարձան քան զգազան եւ ծարաւիք են քրիստոնէից արեան ... զի խարաճն դ(4) Ֆլորի արարին եւ կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից եւ դմեռեալն քաշ տան տանել. այլ եւ չարիք բազում խոկան եւ խրոխտան ի վերա քրիստոնէից...» (3)։ Տակաւին նոր էր ինկած Պոլիսը, եւ թուրքն արդէն իսկ հրամանագրած էր զգետաւորութի տարբերութիւն մը ընդմէջ թուրքին եւ ոչ-թուրք քրիստոնեային։

Սուլթան Ֆաթիհ Մուհամմետ Բ.էն դար մը ետք՝ դեռ նոյնն էր դրուժիւնը՝ հակառակ որ մայրաքաղաքին մէջ կային քրիստոնեաներ եւ հրեաներ, որոնք վաղուց էր որ փորձեր էին մոռնալ հրամանագրուածը։ Եւ չուշացաւ հակահարուածը։ «Ի Ռիթ (1580) թվին հայոց», կը գրէր տասնվեցերորդ դարու ժամանակակից Աւետիքը, «նեղացեալ Մուրատ խոնդեալն ի Հրէից եւ ի քրիստոնէից համարձակութենէն եւ վերացուց զփակեղն ի գլխոց նոցա, եւ սաստիկ եասախ արար եւ սահմանեաց զսեւ գտակ դնելն, բայց տեղիս տեղիս կաշառն ետուն եւ առին զհրաման դնել զփակեղ, յետ ԺԸ (18) ամի ապա Կոստանդինուպօլիս. եւ այլ բազում քաղաքի մնացին գտակով» (4)։

Ժամանակագիր Աւետիքը յտակ է շատ եւ բառերը չի ծամ-ծըմեր բնաւ։ Սուլթան Մուրատի հրամանը բախեցաւ կաշառակերութեան անխորտակ ժայռին, եւ անոր գործադրութիւնը բնաւ ալ չեղաւ ամբողջական, այդքան որ յաջորդ տարին, 1581-ին, սուլթանն ստիպուած եղաւ կրկնելու նախապէս իր հրամանագրածը, եւ, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր Կամախեցին՝ «ՌԼ (1581) զտուլպանտն ի գլխնուս ի վար ձգել տուին եասախով սուլթան Մուրատն» (5)։ Նոյն ժամանակագիրը կը գրէ այլ տեղ, թէ «թվին ՌԼ (1581) դօտին ի գլխնոյն առին, սուլթան Մուրատն էր» (6)։ Այլ ժամանակագիր մը, Մեծն Վարդան Բաղիշեցին ալ անդրադառնալով նոյն հրամանագիրին՝ կը գրէ իր կարգին. «... Ի ՌԼ (1581) սոյն սուլթան Մուրատն զգլխոյ դօտին եբարձ ի քրիստոնէից. եւ զգտակներ հագոյց քրիստոնէից ազգին» (7)։

Ետակ էր հրամանը եւ առաւելաբար պիտի ծառայէր երկու նպատակի. նախ զատորոշելու քրիստոնեան հաւատացեալ թուրքէն, որպէսզի անիկա, քրիստոնեան, կարենար աւելի դիւրին թիրախ դառնալ կեղեքումի, եւ ապա ստեղծելու ստրկային հոգեբանութիւն մը ոչ-թուրք եւ ոչ-մահմետական քաղաքացիին մօտ, որպէսզի սուլթանական եւ թրքական տիրապետութիւնն ըլլար աւելի հեշտ եւ քրիստոնեան դառնար ինքն իր վրան կքած մարդ՝ իր կեանքն իսկ վերէն, սուլթանէն իրեն տրուած շնորհ մը նկատելով։

Սուլթանը կը հրամանագրէր վերացումը հայուն ազգային
 դիւանոցին, բայց ամէն մարդ, գաւառի ամէն իշխանաւոր չէր որ
 պիտի հասկնար ու թարգմանէր զայն այնպէս ինչպէս որ էր ան-
 կա: Ընդհակառակը, վերէն հասած որեւէ հրաման կրնար ստանալ
 ինքնուրոյն եւ որոշ բովանդակութիւն, բոլորովին տարբեր իմաստ
 եւ գլխովին ուրիշ բացատրութիւն ու տարազում: Սուլթան Սուրա-
 տէն երեսուներեք տարի ետք երբ կը գրէր Սիմէոն Լեհացին՝ սուլ-
 թանական հրամանն արդէն իսկ զգեցած էր շրջաձուրտ բովանդակու-
 թիւն եւ անոր դործադրութիւնն ալ յանձնուած ենիչերիներուն:
 «... Այնպէս չար էին Եանչարիքն», կը գրէ Լեհացին, «որ քրիս-
 տոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ազանիլ,
 ոչ այլի, ոչ տուն մեծ. այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց:
 Նաեւ առաջնորդաց չտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել.
 զի թէ ոք կամէր կլին առնուլ եւ չհասուլք լինէր, չերթային առ
 հովիւ կամ առաջնորդ, այլ (երթային առ) Ենչարի մի եւ տային
 կաշառ, եւ նա դայր իրիցուն թօփուղով պսակ տայր առնել. եւ նա
 ակամայ պիտէր խօսիցն չենէր. ապա թէ ոչ բազում չարիս անցու-
 ցանէր ի գլուխն եւ վնաս եւ տուգանք ձգէր զնոսա. այլ եւ եկե-
 ղեցեաց եւ վանօրէից: Եւ Թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են,
 ապա Խարբերթ առաւել քան զամենայն: Ի Ստամպուլ սակաւ մի
 ունին միսիթարութիւն քրիստոնեայք եւ վայելչութիւն, զի ունին
 եկեղեցիք պայծառ, տօնախմբութիւն ձայնիւ. հեծնուն ձի եւ ջորի,
 ազանին եռզլլայ, եթմիշլլայ չուխայ. ուտեն, ըմպեն, ուրախ լի-
 նին. ունին մեծամեծ տունս, հզիս եւ դրախտս եւայն. զոր յԱնա-
 տօլին ընաւ զայս ոչ երեւի. այլ տներն ախոռի նման, եւ չալուով,
 ցած. իսկ ի քաղաքսն քարբիչով, դովին փոքր եւ խորափափա, խա-
 ւարտչին: Եւ յայնմ ամի (1613), յորում ես էի Թօխատ, ել հրա-
 ման չար, թէ եկեղեցիս եւ վանորայս մի վառեցեն մոմեղէն ձը-
 րագ, այլ եղէ. եւ թէ գրաւէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառա-
 պանք եւ նեղութիւն էին ի ձեռս Տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ
 եւ չքաւոր են, զի միշտ գրկեն, զզվեն, տուգանն, զբարտեն եւ
 առաւել հարկս պահանջեն...: Եւ Ստամպուլայ գաւառօք ձի, ջորի
 հեծնուն. եւ անտի Սեւաստ մինչեւ յԱմիթ էջ եւ ուղտ. իսկ Սեւըս-
 տուին տան էջ ալ տեկմա չերեւի, ամենն եզ կու բանեցնեն, աղ եւ
 բեռն բառնան, այլ եւ հեծնան» (8):

Բայց խորականութեան սա ոգին մասնայատուկ չէր միմիայն
 թուրքին. անոր չափ եւ դուցէ անկէ ալ աւելի կրօնին ցոյց տուած
 խորականութեան իրագործումին հետամուտ էին կայսրութեան բո-
 լոր ոչ-քրիստոնեաները: Այսպէս, 1617-ին Լեհացին այցելելով Ե-
 րուսաղէմ՝ հոն պիտի գտնէր նոյն ոգին, որ կ'արտայայտուէր այս

անդամ թուրքէն տարբեր եւ սակայն թուրքի տիրապետութեան ենթակայ ժողովուրդի մը կողմէ: «Եւ կայր չար աղանտ մի այլ յԱրաբացոց աշխարհն, որ չկայ թուրքիստան, ոչ ի Պարսս», կը գրէ անիկա. «զի չկայ հրամանք քրիստոնէից ձի, ուղտ կամ ջորի հեծնուլ, այլ ի հչ. զի ուղտն ասեն Մահմատն հեծաւ, վասն այն պատվեն զուղտն եւ մեծարեն. այլ եւ յըղտու թուէն քուլահ, շալ կամ այլ ինչ չթողուն ազանիլ քրիստոնէից, այլ մէվլայիք նոցա դնեն ի գլուխս եւ արկանեն զուսովք: Այլ եւ իշով չկայ հրաման մէխքէմի առջեւ կամ մզկէթի, մէջիթի, կամ ի քաղաքի շրջել, այլ հետիոտս. եւ ես եղկելիս ոչ գիտելով զանցս մեծի աղէտիս՝ հեծեալ իշով անցանէի մէխքանա մի ի Մսըր. իսկ եասախչիքն հասեալ ի վերայ իմ՝ բազում գան հարին ի գլուխս եւ ի թիկունս իմ ուժգին բրօք, մինչ զի եւ ընկեցին զիս ի վայր. եւ ոչ գիտէի զանկարծահաս պատուհասն որ եկն ի վերայ իմ...: Այլ եւ զմեռեալս չթողուն տանիլ պատվով եւ կարգալով, այլ իբրեւ լէջ եղեալ ի տախտակն անմոռնչ տանին. եւ զայն եւս անմարդ փողոցովք... զի թէ ոք հանդիպի, կորզէ կամ շրջէ...», այլ եւ հայհոյեն զհաւատացեալս «Նասրանի, զարպուլ, քէլք, խինծիր» ասելով, զոր Տաճիկք «կալուր» եւ «տինսիզ» միայն ասեն. այլ Արապք, Պարսիկք, Գուրթք չարագոյնք են, զի ոչ միայն հայհոյեն զմարդ, այլ զհաւատ եւ զօրէնսդիրն, զխաչ եւ զհաղորդ եւ զայլ սրբութիւնս, զորս ոչ իշխեմ ասել կամ գրել ի թղթի աստ» (9):

Անօրինակ սա դրութիւնը կրնար դոյութիւն ունենալ միմիայն աշխարհէն ներս Օսմանին, եւ Պոլսոյ անկումէն ետք անիկա շարունակեց տեւել տակաւին երկար: Ունեցաւ իր խստութիւնները, զըտաւ արտայայտութիւն զանազան ձեւերով. ստեղծեց մթնոլորտ մը սարսափի եւ բարդոյթի: Զգեցաւ որոշ տարազում. անոր տըրւեցաւ բացատրութեան յստակ եղանակ, եւ կանոնական կերպով եղաւ արձանագրուած ո՛չ միայն կայսրութեան մատեաններէն ներս՝ այլ նաեւ ներս առօրեայէն ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին: Մանձարձակութիւններ օրէնքին եւ հրամանագրուածին դործադրութեան մէջ՝ եղա՛ն անշուշտ: Օրէնքի սահմանազանցութիւններ՝ պատահեցան անկասկած: Մահապատիժներ տնօրինուեցան եւ տուգանքներ զանձուեցան: Ժամանակակիցները բաւակա՛ն յստակ կը խօսին այս առնչութեամբ: Սկզբնաղբիւրները չեն ծամծմեր իրենց բառերը, վաւերագիրները չեն սքօղեր ճշմարտութիւնը, մանաւանդ երբ կը խօսին խորականութեան ստեղծած դրութեան որպէս արդիւնք պատահած նո՛յնիսկ գլխատումի մը մասին: Արդարեւ հայ ժամանակագիրներ Յակոբ Կարնեցիի եւ Երեմիա Զէյլպիի կողմէ կը տրուին որոշ տեղեկութիւններ զործադրուած մահապա-

տիժի մը մասին, որ ամէն բանէ առաջ լոյսին կը բերէ դձուձ, ան-
մարդկային եւ բարբարոս նկարագիրը թուրքին: «Ի Հասանել Ռձ
(1615) ԹՎին» կը դբէ Կարնեցին, «եկն Վանայ մօլլայ մի Վանի
անունով, ճարտասան եւ յոյժ հմուտ դուռան(ի)ն եւ քարոզող նո-
ցին: Եւ ի քաղաքս ել համբաւ նորա ընդ ամենայն երկիրս Տաճ-
կաց. . . . Եւ եզիդ զչնոր(հ)ս առաջի փաշաներաց եւ այլոց, մինչ
որ յիմացեալ վէղիրն եւ տարաւ ի քաղաքն Պօլիս, եւ յոյժ մեծա-
ցոյց եւ արար խորհրդակից թաղաւորին եւ օր ըստ օրէ ելից օձա-
պա(տ)իր չար խորհրդովն եւ անօրէն լեղաւն իւրով Հաւանեցոյց
զմիտ վագիրին եւ արքային, որ ետուն սաստիկ հրաման ՌձԺԱ
(1662) ԹՎին ի մէջ Ստամպօլա, որ մինչեւ Ժ (10) եկեղեցի Հո-
ւոմաց եւ Հայոց քանդեալ աւերեցին, եւ զգլուխ ամենայն քրիս-
տոնէից մինչեւ ի Սերաստիայ վիճակն եւ ի Թօխաթ սիւա գտակ
անցուցին եւ դօտին հասախ արարին» (10): Օրուան սուլթանն էր
Մուհամմետ Դ., մոլիսանդ մըն ալ ինք, որ Երեմիա Ալէքսիի վը-
կայութեամբ, «Ի միջոցիս ԻՁ (28) Սեպտեմբերի արքայն ելեալ. . .
եւ եկեալ Հասեալ ի թաղս Վանկայ կոչեցեալ, եւ տեսեալ զերկուս
հայս նաճարս զի դնան, եւ նոցա ոչ իմացեալ՝ թէ ով ոք իցէ, եւ
կալեալ զմինն եւ չտեսեալ տգեղ կերպարանօք էին եւ Հին Հանդեր-
ձիւ եւ եթող զայն եւ զմիւսն ետես ո՛ր նոյն ձեւով էր, բայց ետես
զմեստն ոտից որ դեղին էր եւ խիստ Հին, սակայն ի ցասմանէ
սրտին ետ ըմբռնել խասէջոց եւ հրամայեաց ճէլլատին որ երթայր
զկնի՛ բառնալ ի կենաց եւ զմեստ ոտիցն արկանել ի վերայ նորա,
որ եւ արարին իսկ, զոր կալեալ դահճին Հարկանէր որով եւ ոչ
հատանէր, եւ ի վայր ձգեալ զենէր հատեալ զգլուխն: . . . Իսկ յայ-
դուցն մոռնետիկ աղաղակեալ յամենայն քաղաքս՝ հասաղ արարին
զփակեղս քրիստոնէից, զխայտ եւ զկապուտն՝ զի բնաւ մի երեւես-
ցի: Եւ ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս եղին գտակ ի գլուխ եւ
զալփաղ, եւ զհանդերձ փոխեցին ի վատ եւ ի տգեղս ամենեւիմ:
Եւ արքայ հանապազ շրջէր ի թէպտիլ՝ տեսանել թէ զինչ իցէ ա-
րարմունք իւր» (11):

Մարդկային արժանապատուութիւնը ոտնատակ ընելէ ետք՝
Հայերու հազած զգեստին, դլխարկին կամ ոտնամանին համար ա-
նոնց կեանքն այսպէս քանդել մասնագիտութիւնն էր սուլթաններու
աշխարհին: Կարեւորը մարդը չէր բնաւ, այլ անկէ շա՛տ առաջ՝
աստուածային խօսքը սուլթանին, որովհետեւ անիկա, սուլթանը,
փոխանորդն էր Ալլահին, իսկ այդ վերջինն իր փոխանորդին էր
յանձնած կեանքը, ստացուածքն ու պատիւը բայաներուն: Եւ ինչ
խօսք որ հայը բայա մըն էր ամէն բանէ առաջ: Վերլուծումի վեր-
ջին հանդրուանին ոչ-թուրքն ու ոչ-մահմետականը կը դադրէին

դոյութեան իսկ իրաւունք ունենալէ, եւ եթէ անոնք կը տեւէին շնչել ու ապրիլ սահմաններէն ներս սուլթաններու աշխարհին՝ զանոնք կը պարտէին սուլթաններու շնորհքին քան թէ իրենց մարդկային իրաւունքներուն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար սուլթանին կողմէ հրամանագրուած որեւէ բան ունէր աւելի մեծ կշիռ եւ արժէք քան թէ բայան ինքը, որ մարդ էր անտարակոյս:

Բայց անօրինակութիւններու, ո՛չ՝ անօրէնութիւններու, անմարդկայնութեան, անհանդուրժողութեան երկիրն էր կայսրութիւնը Օսմանի յաջորդներուն, այլապէս բնաւ ալ հրամանագրուած պիտի չըլլային զգեստաւորումի հետ աղերս ունեցող կրկնուող, երեքնուող սա օրէնքները, որոնք, սակայն, անգամ մը եւս կրկնուեցան 1672-ին: Արդարեւ, Բաղէշ ընդօրինակուած Մաշտոցի մը յիշատակարանը կ'ըսէ այլ բաներու կարգին, թէ «յայսմ ամի (1672) եկն փաշայն ի Ստամբաւլայ ի քաղաքն Բաղէշ եւ բազում վիշտ եւ նեղութիւն հասուց քրիստոնէից եւ արար դադաղայ, թէ քրիստոնեայ անուն ոչ դիցէլ զօտի: Եւ ամենեքեան... ընկեցին զգօտիս իւրեանց եւ եզին քօլօզ, ոմն զալիախ եւ ոմն թաղիս, ոմն զլուխ ի բաց շրջէր (ի) վերայ երկրիս...» (12), իսկ քիչ մը անդին, Վանի փաշան կը հրամանագրէր մօրուք ձգել. այսպէս, Գրիգոր դպիր Վարազեցին կը դրէ իր ժամանակագրութեան մէջ, թէ «թ՛վին Ռժի՛՛Ը (1679) Վանայ քաղաքի փաշէն, որոյ անուն էր Մուսլի, հրամայեաց հայոց մօրուս թողուլ» (13): Նոյն հրամանի մասին կը խօսին նաեւ Վանեցի Անանուն ժամանակագիրը (14) եւ Յարութիւն (15) Խալֆայեանը (16):

Յաջորդ տարին, 1680-ին, Վանի Մուսլի փաշային յաջորդ նշանակուած Զանփուլատ օղլին կրկնեց իր նախորդը, եւ «հրամայեաց հայոցն զգօտին առնուլ ի դլխոցն եւ դտակ դնել» (17), ինչպէս կը դրէ Գրիգոր դպիր Վարազեցին: Զանփուլատ օղլիի հրամանին մասին կը գրեն նաեւ վանեցի Անանուն ժամանակագիրը (18), Յարութիւն Խալֆայեանը (19) եւ վանեցի երկրորդ անանուն ժամանակագիր մը (20) գրեթէ նոյն ձեւով եւ նոյն ալ շարայսրութեամբ:

Եօթը տարի ետք, 1687-ին, «Ղայայլի Պօզողլի (Մահմատ) փաշան եկն ի Վան, որոյ ընդդէմ ելին քաղաքացիքն եւ պատերազմեցան ընդ նմա», ինչպէս կը վկայէ վանեցի Անանուն ժամանակագիրը եւ ապա կ'եզրակացնէ, թէ «ո՛չ ետուն թոյլ մտանել ի քաղաքն. մինչ զի թալանեցին եւս զինքն ի գիւղն Աւանց. եւ զկնի սակաւ աւուրց՝ դարձեալ զնացին ընդդէմ եւ մեծարանօք բերին ի քաղաքն. սա յետ երկրորդ զալստեանն իւրոյ հրամայեաց հայոց»

դիակեղն առնուլ ի դլխոցն եւ դտակ դնել. որ եկաց այսպէս մինչեւ երեք ամիս. եւ ինքն շուտով մանզուլ եղեւ» (21):

Ըստ Անանուն ժամանակագիրի տուեալներուն՝ Վանն իր դուռերը չբացաւ Մահմատ փաշայի դէմ եւ, որպէս ամբողջութիւն, ու շատ հաւանաբար հայ եւ թուրք միացեալ ուժերով ալ, դէմ ելաւ անոր եւ նոյնիսկ թալանեց ու կողոպտեց զայն հայկական Աւանց դիւղին մէջ, ուր հասած էր փաշան իր զօրքով իր ճամբուն վրան քանդելով ու կողոպտելով իր հանդիպած հայկական եւ ոչ-հայկական դիւղերն ու շէնները: Բայց ժամանակ մը ետք՝ երբ վերստին Վանն ենթարկուեցաւ փաշայական ճնշումի՝ վանեցիներ անդամ մը եւս զէնք վերցուցին անոր դէմ, եւ, սակայն, այս հեղհեղան բախտաւոր եւ պարտուած՝ ակամայ կերպով ընդունեցան զայն Վանէն ներս, ուր, սակայն, երկար չտեսեց անոր ինքնակալ իշխանութիւնը, որովհետեւ շատ շուտով յայտնի դարձաւ, որ Մահմատ փաշան շատ ալ տրամադիր չէր Վան իր յաղթական մուտքին առիթով կատարած խորականութեան օրէնքն յարգելով հարստահարելու մի՛միայն հայերն ու ոչ-թուրքերը: Ուստի թրքութեան կողմէ, եւ դուցէ նաեւ հայերուն, կատարուած դանդաւանները կը թուի թէ տեղ հասան եւ երեք ամիս ետք փաշան եղաւ պաշտօնանկ. այսինքն՝ Սալֆայեանի բացատրութեամբ՝ «Կայսրի Կօզողլի Մահմատ փաշէն եկաւ. չի թողեն քաղաքն, էլան Աւանց դէմ թալանեցին, խաղք ու (խայտ)առակ յետ ջամբեցին» (22):

Բայց, հակառակ որ, ինչպէս կը վկայէ ժամանակագիրը, 'Կօզողլի Մահմատ փաշան եղաւ պաշտօնանկ՝ շարունակուեցաւ սակայն հայերու մաղ ու մօրուքին, յղեստին, դլխարկին, կօշիկին, տունին ու ընակավայրին, դուռին ու պատուհանին մասին առկայ եղող հրամանագիրները մնալ ի զօրու. բայց միշտ չէր որ անոնք, այդ հրամանագիրները եւ հրահանգները, զգեցան ամբողջական ձեւ գործադրութեան, այլպէս ժամանակագիր Յարութիւն Սալֆայեանը քառորդ դար մը ետք պիտի վերստին չգրէր, թէ «ի սոյն թուին (1712) դեղին սօլ ու մըխս հայու եասաղ արին» (23), երբ անդին, ըստ այլ յիշատակագիրի մը, հայերուն կ'արգելուէին «սպիտակ կապոց, դեղին սօլ եւ մըղս հագնել, ոչ թուր, թվանք, խանչալ, դանակ պահել եւ ոչ թամբով ձի հեծնել եւ կամ դիւնով ի շուկային շրջել, եւ ոչ տաճկին դինի տալ» (24):

Ինչ որ ալ եղած ըլլան սուլթանական եւ փաշայական հրահանգներն ու հրամանները՝ ծուռ բան մը կար տեղ մը, եւ այդ տեղը, անտարակոյս, աշխարհն էր սուլթաններուն: Հայերու, ինչպէս նաեւ այլ ոչ-թուրքերու եւ ոչ-մահմետականներու դէմ տրուած հրահանգ ու հրամանները, անոնց, հայերու առօրեայ կեանքին դէմ

դրուած արգելքները, եւ խտրական ոգի մը արտահանող հրովարտակները սուլթաններուն կը միտէին ո՛չ միայն ստեղծելու ստըրկամիտ ու քծնող, դետնաքարչ եղած եւ ճահճացող հոգեբանութիւն մը հայերուն մօտ՝ այլ նաեւ անոնց արգելիլու որեւէ աղերս զէնքի եւ զինուորականութեան հետ: Թէ սա զոյգ նպատակներն որքա՞ն եղան իրադործուած՝ պատմութիւնը ցոյց տուաւ յետագային, ու երբ այլ ժողովուրդներ իրենց անկախութիւնն ու ազատագրումը թրքական լուծէն կապեցին ճարտար գործածութեանը երկաթեայ շերտիին՝ հայերը թուղթէ աղերսագիրներով մօտեցան թուրքին:

Բայց սա տակաւին չէր նշանակեր, որ ոչ-թուրք եւ ոչ-մահ-մետական տարրերը լիովին մոռցած կրնային ըլլալ իրենք զիրենք, չէր նշանակեր նաեւ, որ ազգային արժանապատուութեան կորուստէն ետք անոնք կորսնցուցած ըլլային իրենց մարդկային արժանապատուութիւնը նաեւ: Տեղ տեղ երեւան եկող օրինազանցումներ, տեղ տեղ արտայայտութիւն զտնող օրէնքի խախտումներ բնաւ ալ չլիբկեցան աչքէն իշխանութիւններուն, եւ, ինչպէս կը վկայէ յայտնի թուրք պատմիչ Վասըֆ, 1757-ին «Ստամպուլում ապրող յոյն, հայ եւ հրեայ ցեղերը (բայաները) իրենց հաղուստներով անցել էին շարիաթի սահմանը (այսինքն՝ կարգը խանդարել էին): Այս պատճառով յոյն եւ հայ պատրիարքները եւ հրեայ ցեղի հասարակական պետերը հրաւիրուեցին Չաուու-Պաշի-Աղայի օտան եւ նրանց յայտնուեց առաջուայ նման հաղուստները կարգի բերելու մասին տրուած փատիշահական բարձր հրամանը. միաժամանակ յայտնուեց, որ այդ կարգի խանդարումը ենթակայ է խիստ պատժի» (25):

Իէպէտրուն ժամանակակից Վասըֆ չի յայտնէր, սակայն, թէ փատիշահական հրամանով հաստատուած սա կարգը ինչ էր, թէպէտեւ հայ ժամանակագիրներու, ուղեգիրներու եւ յիշատակագիրներու տեղեկութիւնները բաւական նիւթ կու տան այսօր կազմելու համար ցանկը սուլթանական հրամանով արգելուածներուն: Արդարեւ, ըստ կարգ մը տուեալներու՝ այդ ցանկը կը բաղկանար հետեւեալներէն.

ա. Սուլթանական եւ փաշայական հրամաններն ու հրահանգները կ'արգիլէին գործածութիւնը գլխաշորին, մանաւանդ՝ սպիտակը, կապոյտը եւ ընդհանրապէս գունաւորն անոր: Արտօնուած էր միայն սեւ գոյնը՝ քրիստոնեան եւ հայը զատորոշելու համար թուրքէն եւ մահմետականէն, որոնց վերապահուած էին ճերմակը, կապոյտը, կանաչը եւ այլ երանգներ փաթթոցի՝ նայած անոնց կրօնական եւ ցեղային պատկանելիութեան: Սկզբնաղբիւրները գլխաշորն ընդհանրապէս կը կոչեն «գլխադօտի», «կապոց»,

«գօտի» եւ «տոււլպանտ» : Գլխաշորին հետ արգելուած էր նաեւ գործածութիւնը փակեղին, զոր կու դային փոխարինելու «սեւ գտակը», «քօլօղը», «թաղիքը» եւ «ղալփախը» :

Հրահանդէներն ու հրամանադիրները կը խօսէին նաեւ զգեստին եւ ոտնամանին մասին ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին . ըստ անոնց՝ քրիստոնեան եւ ըրայան չէին կրնար զգեստաւորուիլ ստուիով, մանաւանդ «եռզլլայ» եւ «եթմիչլլայ» տեսակովը անոր . անոնց զգեստները պէտք էր որ ըլլային մութ, գորշ եւ նախընտրաբար սեւ . աւելին՝ ոչ-ներկայանալի : Կիներուն զգեստաւորումը պէտք էր որ հետեւէր թրքական ձեւին, եւ հայ ու քրիստոնեայ կիներ ստիպուած էին պահել իրենց դէմքը, ձեռքերը, ոտքերը եւ մազը : Լաշակի գործածութիւնը դարձաւ ստիպողական : Իսկ ոտնամանը – դեղինն արգելեալ երանդ մըն էր պարզօրէն . ի՞նչ փոյթ որ ոտնամանն ըլլար հին, կը բաւէր որ անոր գոյնն ըլլար դեղին, եւ պատիժն էր գլխատու : Դեղին գոյնը վերապահուած էր հաւատացեալին, եւ այդքա՛ն ատեն որ մըլսը եւ սօլը կարուած էին դեղին կաշիով՝ պէտք էր որ մնային անհասանելի ոչ-հաւատացեալ քրիստոնեային եւ հայուն համար :

Բ. Հայն ու քրիստոնեան զատորոշելու համար հաւատացեալ թուրքին եւ մահմետականէն՝ նո՛յնքան կարեւոր էր արտաքինն անոնց, որ այս անգամ ա՛լ կապ պիտի չունենար զգեստաւորումի եւ գլխաշորի հետ : Ժամանակադիրները դրեթէ՛ մի՛շտ ալ կը խօսին հայուն եւ քրիստոնեային մազ ու մօրուքին մասին եւ սուրթանական ու փաշայական հրահանդէներուն ու հրամանադիրներուն՝ մօրուք ձգելու համար : Իրա՛ւ էր որ կար ժամանակ մը, երբ մօրուքը կը նկատուէր խոհականութեան և փորձառութեան նշան, և, սակայն, հիմա այդ մէկը կը վերածուէր արդահատանքի յայտարարի : Աւելին՝ տեղական կառավարիչներու, կուսակալներու, ցեղապետներու եւ փաշաներու համար անիկա զգեցած էր կաշառակերութեան միջոցի ձեւ մը . ահա թէ ինչո՛ւ համար կրկնուող, երեքնուող հրահանդէները դարձան կաշառքի աղբիւր եւ կեղեքումի դրութեան մը ձեւականութիւն :

Գ. Քրիստոնեային եւ հայուն արգելուած էին լաւ ձին եւ չորին . արգելուած էր նաեւ վարելը զանոնք : Նոյնպէս ուղտը : Սա վերջինը իր հետ ունէր նաեւ կրօնական հանդամանք : Ջորին եւ էջն էին անոնց ունենալիքները, եւ նո՛յնիսկ այն պարագային երբ նրստած էին անոնցմէ մէկուն վրան՝ ստիպուած էին իջնել վար թուրքի մը ներկայութեան կամ մզկէթի մը ի տես : Հայն ու քրիստոնեան չէին կրնար նաեւ ունենալ լաւ թամբ, երասանգ կամ սպնձ :

Այս ուղղութեամբ ի դործ դրուած կամայականութիւններն ու ապօրինի դործունէութիւններն անցած էին ամէն սահման, այդքա՛ն որ հայ փայտահատ մը նոյնիսկ չէր կրնար իր ջորիին կամ գրաստին վրան բեռցնել որոշ քանակի փայտ եւ ինքն ալ նստիլ անոր վրան եւ այդպէս իջնել քաղաք:

դ. Հայն ու քրիստոնեան իրաւունք չունէին ունենալու մեծափարթամ եւ արտաքնապէս ներկայանալի եւ քարուկիր բնակարան: Անոնցն ունենալու էր փոքր չափ եւ շինուած ըլլալու էր փայտէ, տախտակէ եւ առաւելագոյն պարագայի՝ արեւաթիւրծ աղիւսէ: Յաճախ այդ տուններն ու բնակարանները նման էին ախոռի, էին մուֆ եւ ունէին ցած առաստաղ: Ոմանց տուներուն տանիքները ծածկուած էին պարզ ցախով եւ ներքնամասը ունէր երկու բաժանում, որոնցմէ առաջինը կը ծառայէր մարդերու բնակութեան եւ երկրորդը՝ կենդանիներուն: Իւրաքանչիւր բնակարան ունէր իր ծխնելոյզը, յաճախ փոքրիկ բացուածք մը առաստաղի կեդրոնէն, ուրկէ դուրս պիտի դար ծուխը եւ ներս մտնէր անձրեւը: Տուներն ունէին փոքր ծաւալի պատուհան եւ լուսամուտ եւ ցած դուռ, որոնցմէ ներս թափանցող լոյսը մի՛շտ ալ անբաւարար էր ու կը ստեղծէր ապառոյղ մթնոլորտ մը, մզլոտած բոյր մը, եւ անշնչելի օդ մը, որոնք միացած ցած առաստաղի մը ներքեւ կուտակուող ծուխի դուլաներուն եւ կենդանիներու արտադրած գէշ հոտին՝ բնակութիւնը կը դարձնէին անտանելի:

Իայց միայն տուներու եւ բնակարաններու դրութիւնը չէր որ ենթակայ էր որոշ սեղմումներու. անոնց չափ եւ դուրսէ անոնցմէ ալ աւելի սեղմումներու էին ենթակայ քրիստոնեային եւ հայուն այգին, պարտէզը, վարելահողը, տունը կառուցանելիք հողաշերտը, իրականութիւն մը, որ գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր դռններու, նեղ եւ անանցանելի փողոցներու ստեղծումին, եւ որուն համար կային մասնաւոր եւ որոշ հրամանագիրներ, կային որոշ եւ յստակ չափեր իրադործուելիք:

ե. Ոչ-թուրքին եւ ոչ-մահմետականին արգիլուած էին խընձոքը, ցնծատօները, բարձրաձայն երգելն ու պարելը: Քրիստոնեային առօրեան պէտք էր որ անցնէր լուռութեան մէջ եւ դորշութեան: Արդէն դորշ էր եւ քրջանման՝ զգեստն անոր: Արտաքին տիրութեան առընթեր՝ քրիստոնեան ենթակայ էր նաեւ ներքին տիրութեան, ներքին ալ դորշութեան: Անիկա, քրիստոնեան, չէր կրնար գինի ըմպել, ոգելից որեւէ ըմպելիի ձեռք զարնել. չէր կրնար նաեւ զայն, այդ ըմպելին, ծախել, մանաւանդ թուրքին: Սա վերջինը դուրսէ պաշտպանութեանը համար էր թուրքի կրօնական

զգացումին, որ իրականութեան մէջ, սակայն, կը միտէր քրիստոնեան հետու պահել նիւթէ մը, որուն դործածութիւնը կարող էր քրիստոնեան վերածել ներքին տարբեր մթնոլորտով, ներքին ուրիշ հասարակածի ներքեւ ապրող արարածի, եւ, ինչո՞ւ չէ, դուցէ նաեւ զայն առաջնորդէր ըմբոստ զիտակցութեան:

Գ. Ըմբոստ սա զիտակցութեան զարթնումին մեծագոյն ազդակն ըլլալու էր կոչուած զէնքը, որ, սակայն, բացարձակ կերպով արգիլուած էր քրիստոնեային համար: Մատչիլ անոր, կրել զայն ու դործածել՝ աններելի ապօրինութիւններ էին անտարակոյս: «Թուր», «թվանք», «խանչալ» եւ «զանակ» կ'իյնային զէնք բացատրութեան ներքեւ, եւ թուրքը գիտէր բոլորէն առաջ, թէ զէնքն էր որ պիտի հերոսի վերածէր այսօրի սարուկ հողերանութեամբ իր կրունկին ներքեւ հեծող քրիստոնեայ ըստին: Մարդը քանդելէ ետք հայէն ներս ու քրիստոնեայէն՝ թուրքը քանդելու կը ճգնէր անոնցմէ ներս դեռ առկայ եղող բնագոյր ինքնապաշտպանութեան, որ, օր մը, ա'նպայման պիտի դտնէր արտայայտութիւն եւ գլխիվար շրջէր հաստատուած կարգ ու կանոնը օսմանեան պետականութեան:

Է. Բայց կեանքը էր քրիստոնեան, եւ անոր հետ հայը նաեւ, եւ որպէս այդպիսին՝ անոր կը զլացուէր արժէ՛քն իսկ քուրջի կտորի մը: Անոր, քրիստոնեային, կրօնական զգացումները ոտնակոխող մէկէ աւելի հրամանադիրներ կային եւ դործադրուեցան բազմաթիւ արարքներ վատութեան: Հրամանադիրներէն եւ կանոնադիրներէն այսօր դժուար թէ կարելի ըլլայ գտնել մէ՛կ հատիկ իսկ նմոյշ, սակայն ժամանակադիրներու մօտ գտնուող կարգ մը նշումներ եկեղեցիի եւ եկեղեցականութեան մասին տեղ չեն ձգեր կասկածի: Ըստ անոնց՝ քրիստոնեան իրաւունք չունէր ունենալու պայծառ եկեղեցի եւ եկեղեցականութիւն: Իրաւունք չունէր մոմի որոշ տեսակներ դործածելու, բարձրաձայն պատարագ եւ ժամերգութիւն կատարելու, կոչնակ թակելու, զանգահարելու եւ զօղանջելու: Աւելին՝ անոր կը զլացուէր նաեւ թաղմանական ընդունուած կրօնական կարգը, իրականութիւն մը, զոր այսօր հերքելու թրքական բոլոր ճիգերը ի դերեւ կ'ելլեն ձեռքի տակ գտնուող պաշտօնական վաւերագիրներու մէ՛կ հատիկովն իսկ:

Ճի՛շդ էր Վասըֆ. խանգարուած բան մը կար հաստատուած կարգ ու սարքին մէջ, եւ ժամանակադիրներու նշումներէն երեւան եկող սա արգիլեաններու մէջ ա'նպայման պիտի ըլլային կարգ մը կէտեր, որոնք սա կամ նա ձեռով, եւ հոս կամ հոն, պիտի մերժուէին կատարուիլ. եւ տարօրինակ ալ չէր բնաւ, որ կարգ մը հա-

յեր կարգ մը վայրերու մէջ մերժէին ճանշնալ այս կարգը: Օրինակ, երբ 1796-ին Հայր Ղուկաս Ինճիճեան իր Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի զործին առաջին մասը կը գրէր եւ կը խօսէր զէյթունցիներու մասին ընդհանրապէս՝ սեսակ մը ամփոփումը կը կատարէր այս կարգին եւ կը յայտարարէր, որ զէյթունցիները կը մերժէին դայն: «Բնակիչք նորա (Ձէյթունի) առ հասարակ հայք, զորոց բազմութիւն ասեն լինել, խիտ առ խիտ գոլով շինուածոց տանց, ամենեքին արք կորովիք քաջասիրտք պատերազմող ի մանկութենէ, յաջողակ ի զինավարժութիւնս եւ ընտիր այրուձիք: Գոլով այսպէս զօրաւորք զօրութեամբ եւ տեղեաւ, ապստամբ են փաշային Մարաշոյ. ոչ տան նմա հարկս, ոչ սովորական տուրս, ազանին արգիլեալ զգեստս, հնչեցուցանեն համարձակ զանգակս ի յեկեղեցիս, եւ ինքեանք դատին զամենայն դատաստան իւրեանց նաեւ զդատաստան արեան, անելով 12 իշխանս ի քաղաքակցած իւրեանց շուրջանակի զլերամբ ու աստ անդ ունին աշտարակս, յորս հանապազ պահնակք կարգեալ կան ի դիտել եւ պահպանել զերկիրն իւրեանց» (26):

Բայց Ձէյթուն չէր ամէն կողմ, եւ միշտ չէր որ հայութիւնը պիտի կարենար հակառակիլ պետական ու վարչական հրամանադիրներուն. ընդհակառակը, միշտ ալ ենթարկուած ըլլալով սուլթանական խարականութիւն սերմանող հրահանգներուն, եւ յաճախ ինքնապաշտպանութեան բնազդէ մը մղուած, այդքան կը փոխէր ձեւ ու ուղի, որ, ինչպէս կը վկայէ բրուսիացի մարաշախտ Տոն Մուլթքէ 9 Փետրուար 1836-ի իր նամակով, «հայերը իւրացուցած են յաղթող (թուրք) ժողովուրդին բարքերը եւ նոյնիսկ լեզուն այն աստիճան, որ կարելի է զանոնք քրիստոնեայ թուրքեր կոչել...: Հայուհիներն ալ նոյնքան անտեսանելի են որքան թրքուհիները: Երբ ճամբուն վրայ երեւին՝ կարելի է տեսնել (անոնց) միայն աչքերը եւ քիթին վերի մասը. մնացեալ ամէն ինչ ծածկուած է» (27), մինչդեռ Միսաք Բէլէշեան քայլ մըն ալ առաջ երթալով Մուլթքէն՝ կը գրէ, թէ «իպական սեռը օր ցերեկով դուրս չէր կրնար ելլել, կ'առեւանգէին նոյնպէս փայլուն պատանիները զորս կ'ամպատուէին կամ բռնի կը թրքացնէին. ասկէ խուսափելու համար պատանիները ցնցոտիներով, մրոտած դէմքերով միայն կրնային աշխատիլ տուներէն ներս» (28): Իսկ ըստ Փրոֆեսէօր Յ. Դ. Չաղմաքճեանի՝ «Հայերը ստիպեալ սեւ կամ մութ գոյն զգեստներ պիտի հագնէին: Գունաւոր զգեստ կրողներ կը պատժուէին: Կարմիր եւ կամ կանաչ հագուստ հագնողները անպայման կը սպաննուէին:

«Իպական սեռը օր ցերեկով դուրս չէր կրնար ելլել: (Կիներ

ևւ աղջիկներ) կը սարսափէին առեւանդումէ: Նոյնիսկ զեղադէմ պատանիները ազատ պտտելու քաջութիւնը չէին ունենար, հակառակ պարագային՝ կորստեան կը մատնուէին. կամ կը սպաննէին եւ կամ բռնի կը թրջացնէին այդպիսիները: Ատոր համար պատանի տղաները ցնցոտի հագուստներով եւ մրտած դէմքով կը ստիպուէին դործել խանութներուն մէջ:

«Հայ մը չէր կրնար ապրել, եթէ որեւէ թուրք պէյի մը հովանաւորութեան ապաւինելով՝ անոր կեալուրը եղած չըլլար» (29):

Անշուշտ, բնաւ ալ նախանձելի դրութիւն մը չէր այն դոր կը յիշատակեն յուշագրողները. ընդհակառակը, սիրտի ամենայն հանդարտութեամբ կարելի է պնդել, թէ վատ էր անիկա, եւ վասըֆի յիշած թուականէն, 1757-էն, մօտ հինգ տասնամեակ ետք՝ տակաւին կը շարունակէր անիկա տեւել. կէսդարեան սա ժամանակամիջոցի ընթացքին սուլթանական եւ փաշայական հրամանագիրներու բովանդակութիւնը, սակայն, զգեցաւ բոլորովին այլ իմաստ, եւ կոկիկ ու վայելուչ հագնիլն ստացաւ պճնասիրութեան համազօր տարազում, եւ, ըստ թուրք պատմիչ Շանի Զատէի, սուլթանն ստիպուած եղաւ անգամ մը եւս յիշեցնելու առկայ եղող օրէնքները, միայն թէ այս անգամ անոր հրովարտակն ուղղուեցաւ իր դերիշահանութեան ներքեւ գտնուող բոլոր ժողովուրդներուն անխտր: Արդարեւ, «ներկայումս (պճնասիրութիւնը) տարածուած է շատերի, յատկապէս տէէտների եւ անգիտակիցների շրջանում», կ'ըսէր տասնութերորդ դարու առաջին տասնամեակներուն լոյս տեսած սուլթանական այդ հրովարտակը: «Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարազները եւ բաղմատեսակ շքեղ ու թանկագին սարքներ (գլխու փաթթոց) են կապում: ... Այդպիսի անմիտ եւ աւելորդ տարազներ, վարք ու բարքեր, Նորին Վսեմութիւն փատիշահի խառնուածքին ու ցանկութեանը հակառակ լինելու պատճառով եւ վտանգաւոր ու անկարգ բարքերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրութիւն ընծայուեց եւ մանրամասն բացատրութիւններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրուեց, որ այսուհետեւ ժողովրդից իւրաքանչիւրը հագնի իր կարողութեանը եւ վիճակին համապատասխան հագուստ: Այդ հիման վրայ կափուտան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կատիին, սեկրաների պետին, պոստանջիների պետին եւ այլ կառավարիչներին ուղղուած պոյրութիւններ (հրամանագիր) ուղարկուեցին...» (30):

Հազիւ թէ սուլթանական սա կարգադրութիւնները եղած՝ սուլթանը ձեռնարկեց «կարգադրելու» խախտած այլ դրութիւն մը, որուն առկայութիւնը կը դպէր սուլթանին արժանապատուութեան

Հետ արժանապատուութեանը հաւատացեալ թրքութեան: Ըստ Շանի Զատէի «Հնուց ի վեր ընդունուած կարգով մուսուլմաններէ շէնքերի երկարութիւնը 12 արշին էր, իսկ բայաներինը՝ 10 արշին, աւելին արդիւրուած էր: Բայաների դասի շէնքերի համար ընդամէնը 10 արշին յատկացուած լինելով, այն հողամասը, որի վրայ կառուցուում էր շէնքը, շատ նեղ, շէնքերի միջեւ ընկած տարածութիւնը նոյնպէս նեղ էր, իսկ շէնքերը ցածր էին: Զնայած զոյուութիւն ունեցող արգելքին, (ոչ-մուսուլմանները) ստիպուած էին դարատափներ, հարկերի միջեւ քէօշկեր եւ նման մասեր կառուցել:

«Վերոյիշեալ արգելքները հաստատելով եւ ուժի մէջ պահելով հանդերձ, թոյլատրուեց սրանից յետոյ կառուցուելիք բնակարաններին մէկ-երկու արշին աւելացնել եւ հրդեհից պաշտպանուելու համար, կարողութիւն ունեցող ընկալարանատէրերին թոյլատրել, որ բնակարանի շորս կողմում հողամաս գնեն եւ դրանք իրար միացնելով պարտէզի վերածեն, իսկ եթէ դա հնարաւոր չլինի, այդ դէպքում արսայի (հողամասի) վրայ ամբողջութեամբ բնակարան չպէտք է կառուցանեն, այլ մի փոքր մասը ազատ պէտք է թողնեն:

«... Կարողութեան տէր մուսուլմաններին՝ թոյլատրուում է տարբեր տեղերում իրենց տների կէսը կառուցել քար ու կրից: ... Քարուկիր շէնքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ բայաներին երբեք չի թոյլատրուում. այս պայմանների վերաբերեալ թաղիբը Նորին Վսեմութիւն փատիշահին ներկայացուեց եւ այդ մասին կայսերական թոյլտուութիւն շնորհուեց...»

«Վերոյիշեալ կանոնադրի գործադրութիւնը յատուկ հրամաններով յանձնարարուում է համապատասխան անձանց եւ հիմնարկներին» (31):

Կայսերական սա հրամանադիրներուն յաջորդող յիսնամեակը տեսաւ ծնունդը շա'տ մը բաներու: Սուլթան Մահմուտ Բ. ու սկզբած եւ թանգիմաթեան շրջան անունով պատմութեան անցած սա ժամանակաշրջանէն ներս է որ կը տեղադրուին 3 Նոյեմբեր 1839-ի Հաթթը Շերիֆը եւ 18 Փետրուար 1856-ի Հաթթը Հիւմայունը: Սուլթան Մահմուտի յաջորդ սուլթան Ապտուլ Մեծիւ իր հրովարտակներով կը յուսար արդիականացնել իր աշխարհը եւ զայն մտցնել ընտանիքէն ներս քաղաքակիրթ ազգերու՝ առա'նց իսկ դոյզն կասկածն ունենալու թէ սուլթաններուն աշխարհը հասած էր արդէն եզրին անվերադարձ անկումին: Բայց Շերիֆն ու Հիւմայունը դացին ա'յն ուղիէն, ուրկէ սովոր էին դարձած քալելու բոլոր օրէնքները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Որքա'ն որ ալ ըլլային

դեղեցիկ ու դրական ըսուածները կայսերական այդ հրովարտականերով՝ չէին կրնար, սակայն, փոխել որեւէ բան սուլթաններու աշխարհէն ներս, ուր տիրական էին կրօնական տղէտ մոլիսանդուսթեան հետ ախտաժէտ հոգեմիճակ մը եւ ժխտական հոգեբանութիւն մը, որոնք անկասկած որ պիտի կարդային տառը հրովարտականերուն եւ հրամանագրներուն՝ առանց որ թափանցած ըլլային ողիին անոր. ահա թէ ինչո՛ւ համար այսօր բնաւ ալ տարօրինակ չի թուիր ընթերցումը յիսունհինգ ստորագրութիւն կրող եւ 20 Յունուար 1867 թուակիր բողոքագրի մը, որ Չարսանճագէն հասնելով Էջմիածին՝ կ'ըսէր ի միջի այլոց, թէ «կոյս աղջիկ եւ կամ այրի ամուսնացած ժամանակը հինգ հարիւրէն մինչեւ հազար հինգ հարիւր դուրուշ կանխիկ ստակ պիտի վճարենք զիւղերու մէջ նստող Աղային, որ հրաման ընէ ամուսնանալու եւ հետ այնօրիկ արտօնութիւն ունենանք հարսանեաց հանդէսը կատարել» (32) :

Սա բողոքագիրը ո՛չ առաջինն էր եւ ո՛չ ալ մնաց վերջինը (33) : Ընդհակառակը, բողոքագրները յաջորդեցին իրարու, մէկը միւսէն աւելի սրտաճմրիկ, մէկը միւսէն աւելի արիւնոզ, երբ անդին Պոլիս կը հաւատար թէ իր թուղթէ հրովարտականերով բան մը կրնար փոխել իր թրքաշխարհէն ներս : Մինչդեռ իրականութիւնը շատ աւելի վատ էր քան այն ինչ որ կրնային հասկնալ եւ ըմբռնել պատրիարքարանի մարդերը : Առնուազն այդպէ՛ս կը վկայէր Մուշէն Պատրիարքարան հասած 15 Դեկտեմբեր 1868 թուակիր բողոքագիր մը, որ կ'ըսէր ի միջի այլոց, թէ «Մշոյ դժբախտ երկիր ցարդ ո՛չ թանդիմաթի եւ ոչ ալ թաշքիլաթի օգուտներ վայելեց, եւ դեռ առաջին բարբարոսութեան պէս զմեղ անխնայ կը նեղեն (ու) կը չարչարեն, եւ կը հարստահարեն...»

«Արդ՝ յաշխարհ ամենայն հռչակուած է, որ մեր Մշոյ դատուն մէջ քանի քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու բազմաթիւ դանձեր տարին, հարիւրաւոր աղջիկներ եւ ամուսնացեալ կնիքներ պատրեցին եւ բռնի մեր սուրբ կրօնքէն հանեցին... : Թէ Մշոյ մէջ եւ թէ ի դիւղօրէսն ամէն դիշեր զխանութս եւ զտուներնս կը պատռեն եւ զունեցածնս կը տանին... բայց մենք չենք համարձակիր որեւիցէ յայլադէիներէն զմեր իրաւացի պահանջն պահանջել ու ուղել, կամ կտնարգեն, եւ կամ կուրանան, թէ հայ վկաներ բերենք չեն ընդունիր... , թէ որ զցաւերնս Մշոյ կառավարութեան ժողովոյն յերբեմն ներկայացնենք բնաւ լսող ու պաշտպանող մը չը կայ, եւ մեր կրած վէրքերն ալ շատ աւելի այդ նախապաշարեալ ժողովականաց յերեսէն է...» (34) : Ահաւասիկ սա՛ մթնոլորտին մէջ էր որ իրարու յաջորդեցին ռուս-թրքական պատերազմները, որոնց ազդեցութիւնն անպայման պիտի ըլլար քանդող եւ

աւերող : Ու երբ հասաւ 23 Դեկտեմբեր 1876-ը՝ սուլթանը խաղաց մեծազոյնն իր կեղծիքներուն, եւ լոյսին եկաւ առաջին սահմանադրութիւնը-Օսմանեան Կայսրութեան :

Այսօր մեզ չեն հետաքրքրեր քաղաքական եւ զինուորական այն պայմանները, որոնց ծնունդն եղաւ անիկա : Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անիկա, Միտհաթեան այդ Սահմանադրութիւնը, փորձ մըն էր լոկ քայքայուող կայսրութիւն մը փրկելու յաղուող չճանչցող ախորժակներէն եւրոպական դիւանապետութեան :

Իրաւ էր որ սահմանադրութեան հարիւր տասնինը յօդուածները կը խօսէին քիչ մը ամէն բանի մասին, կը խոստանային արգելել ըստ՛ր ապօրինութիւնները եւ օրինադանցութիւնները, պահպանել կեանքի, պատիւի եւ ստացուածքի անձեռնմխելիութիւնը, սրբազրել տուրքերու եւ անոնց դանձումին դրութիւնը, բառնալ անարդարութիւնները, հաստատել կրօնական եւ անձնական ազատութիւնները, եւ հաստատել ռամկապետական վարչաձեւ մը սահմաններէն ներս կայսրութեան . հրաշալի՛ խոստումներ արդարեւ, որոնք, սակայն, պիտի մնային թուղթի վրայ, որովհետեւ ո՛չ Միտհատը եւ ո՛չ ալ անոր անմիջական գործակիցները զիտցան, թէ տալիսն ի զօրու էր թրքական առածը, որուն համաձայն, ինչպէս կը վկայէ տասնիններորդ դարու ճանապարհորդ Բիէն Ամետէ ժողպեր, «հաւատա՛, եթէ կը ցանկանաս, թէ լեռները փոխել են իրենց տեղը, բայց մի՛ հաւատար որ մարդիկ կարող են փոխել իրենց բնաւորութիւնը» (35) :

Սա ճշմարտութեան անբեկանելիութեան միակ զիտակից անձը մնաց Ապտուլ Համիտ Բ., որ դեղեցիկ օր մըն ալ, 14 Փետրուար 1878-ին, տուն դրկեց սահմանադրական ժողովը՝ առարկելով թէ «խորհրդարանը իր կարելին ըրաւ կատարելու համար իր պարտականութիւնները . . . բայց քանի որ ընդհանուր գործերուն ստացածեւը եւ ուղղութիւնը չեն յարմարիր խորհրդարանին ճի՛շդ կերպով կատարելու համար իր պարտականութիւնները . . . եւ քանի որ, ըստ սահմանադրութեան, ժամանակի պահանջին համաձայն նոր տարեշրջանին կրճատումը կամ երկարաձգումը մէկն է կայսերական իրաւասութիւններէն՝ Նորին Վեհափառութիւնը կը հրահանգէ եւ կը հրամայէ, որ, ներկայ բացառիկ պայմաններէն յառաջացած որպէս միջոցառում, այսօրուընէ սկսեալ խորհրդարանը փակուի» (36) :

Խորհրդարանի փակումով զոցուեցան բոլոր դուռերը յոյսին : Արեւմտահայութեան տնտեսական, ազգային, կրօնական եւ ընկերային դրութիւնն անցաւ վատթարէն վատթարագոյնին, եւ, ամերիկացի քարոզիչ Նափի 23 Փետրուար 1877-ին Վանէն Ամերիկա

յղած նամակին իսկ վկայութեամբ, «որեւէ ձեւով անկարելի է ձեռքի տալ նուազագոյն դադափարն իսկ իրականութեան մասին: Ամէն օր կը լսենք պատմութիւններ անհատնում դժբախտութիւններու, որոնց կ'ենթարկուին հայերը: Տուրքերը, կաշառակերութիւնը, եւ ամէն կողմէ հասնող բռնութիւնները հասցուցած են զանոնք (հայերը) արժանապատուութեան նուազագոյն աստիճանին: Այս շրջանի (Վանի) որեւէ մշակի տուն հազիւ թէ կարելի ըլլայ մտնել առանց նկատելու որ տունին կին բնակիչները կ'անհետին ախոռի մութ անկիւնէ մը ներս եւ հոն կը կծկուին իրենց մերկութիւնը պահելու համար: Այս իրականութիւնը հաստատուեցաւ նաեւ մեր գիւղերուն մէջ քանի մը շաբաթ ապրած բանակի թուրք բժիշկի մը կողմէ, որ առջի օր այցելեց ինձի» (37), երբ անդին՝ Պուսոյ Հայոց Պատրիարքարանը կ'ողողուէր վաւառներէն հասնող բողոքադիրներով: 6 Սեպտեմբեր 1878 թուակիր գրութեամբ մը վաւառէն կ'իմացնէին թէ ջիւրտերը «միշտ կու գան մեզ կը հարստահարեն. կուտեն, կ'իմեն, ստացուածքնիս կ'առնեն, պաղչաններնիս կ'կտրեն, մեզի (մի՞շտ) հրացանով, սրով մեր վրայ կ'սպառնան. բռնի կրանցունեն իրրեւ ծառայ. վերջապէս, վիշտ, ցաւ, նեղութիւն, աղաղակ մեզմէ անպակաս են. բայց կ'վախնանք մի ըստ միովէ գրելու, թէ որ լսեն զմեզ կ'սպաննեն. կամ ըրածնուն երրորդ, չորրորդ կ'հատուցանեն, մեր դարմանը ձեզմէ կը յուսամք» (38):

Արեւմտահայութեան բազմապատկուող սա կանչ ու աղաղակին որպէս պատասխան քննական շրջապտոյտի մը համար դաւառները զրկուեցաւ Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց, որ 27 Մայիս 1878-ին այցելուէ ետք Զիլէի հայութեան՝ պիտի գրէր, թէ «թրքաց հին բռնութեան արդիւնքն է որ Զիլէի Հայք ամբողջ թուրքերէն կը խօսին, (եւ) երբեք հայերէն չգրտեն. այնչափ կը զարհուրին տաճիկներէն, եւ կատարելապէս ստրուկ են անոնց առջեւ: Երբ կառավարութեան կամ իրենց նեղչաց վրայ տեղեկութիւն կը հարցնէի, մէկն կ'ուզէր կմկմալով բան մը ըսել, միւսները կը ծածկէին, մէկ մէկի անվստահ էին, եւ կը դողային՝ չլինի՞ թէ դուրս լսուէր իրենց ձայն: Ազգութեան ոգին մեռած էր, եւ ժամանակ դեռ չէր կրցած զարթուցանել ասոնք, (եւ) կեանքի ճառագայթ մը երբեք ծագած չէր հոս: Ո՞վ էր պարտական ասոնց...: Աղքատ չէին, բայց մուրացկանի նման էր իրենց հազուատն եւ ներքին ու արտաքին երեւոյթն, որպէսզի չցուցնեն թէ բան մը ունին, եւ այս անոր համար, որ թուրքերը կը խնն եղեր իրենցմէ՝ եթէ աղէկ բան մը տեսնեն: ... Արդարեւ Զիլէի թուրքեր չափէն աւելի մոլեռանդ եւ անկիրթ են, (ու) կատարուալ բարբարոս. նախատանօք կը

վարուհին Հայոց հետ մարդու տեղ չեն դնեք. կը զրկեն, կը խլեն, կը հայհոյեն, կը ծեծեն, եւ Հայք խոհեմութիւն կը համարին կրել ու լռել, որպէսզի կարող լինին պարիւլ, եթէ ապրիլ էր այս: Նըն-
 չեցեալ բերած ժամանակ կը քարկոծեն, քահանան փողոցէ անցած
 աստն լամուկները երամով կտեւէն կը վազեն աղաղակելով. «Քէ-
 չիչ, օ՛չ, օ՛չ...»: Նոյն օրեր ժամկոչը պիշեր մը շարաչար ծեծեր
 էին, եւ քիչ մը դիմանալուն համար, դանակ քաշեր էին վրան (գայն)
 սպաննելու համար, (եւ) հազիւ խոյս տուած էր (անիկա)» (39):

Բայց բուն Հայաստանը չէր Զիլէն, ուրեմն ակնկալելի էր,
 որ հայը հոն ենթարկուած ըլլար անօրինակ դրութեան մը: Անդին
 կար բո՛ւն Հայաստանը, որուն նահանգներէն ներս թուրքին եւ
 թուրք պետականութեան ստեղծած խտրականութիւնն անցեր էր
 ամէն սահման. ահա թէ ինչո՛ւ համար Յունիս 8-26-ի ընթացքին
 այցելելէ ետք Սեբաստիան՝ Սրուանձտեանց կը գրէր, թէ «միզ
 ցոյց կու տային քաղաքին մէջ այնպիսի հայեր, որ մուրացկանի
 ձեւով հազուած էին, բայց քանի մը հազար ոսկւոյ տէր էին. այն-
 քան զօրացած է բռնաւորաց երկիւղն այս ողորմելեաց վրայ, որ
 չեն համարձակիր իրենց հարուստ լինելը ցոյց տալ, գաղտուկ մաղ-
 տուկ գործեր կ'ընեն, ցած եւ հին տուներու մէջ կը բնակին, ստակ-
 նին կը պահեն. վասնզի եթէ յայտնուի իրենց ունեւոր ըլլալը, կը
 վախնան թէ խլեն ձեռուրներէն: Մասամբ մը ընդհանուր է այս,
 վասնզի կարի հազուագիւտ են լաւ հագնող, լաւ տուն ունեցող, ձի
 եւ ծառայ գործածող: ... Քաղաքին թուրքաց մուկոսնդութիւնը
 եւ աններողութիւնն այնչափ է, որ կրնան հայ մը ձիէն վար առ-
 նել...: Սոքա (թուրքերը) իբրեւ ամենօրեայ սովորութիւն կը հայ-
 հոյեն Հայուն Ոսչ ու հաւատքին, եւ Հայք իրենց խոհեմագոյն
 գլուխները կախելով չլսելու պէս՝ կ'անցնին» (40):

խտրականութենէն ծագած սա դրութիւնը տակաւին տեւեց
 երկար, հակառակ որ սուլթաններու աշխարհը տեսած էր լոյս ըն-
 ծայուով 1839-ի եւ 1856-ի կայսերական հրովարտականներուն եւ
 1876-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան: Ամէն ինչ մնաց նոյնը, եւ
 հայերու առօրեան շարունակեց ընթանալ հին ուղիներէն՝ ամէն օր
 քիչ մը աւելի խորացնելով խտրական այն ոգին, որ նկարագրի
 ցցուն մէկ գիծն էր Օսմանեան Կայսրութեան, եւ որ հետզհետէ
 ուարածուեցաւ կեանքի բոլոր երեսներուն վրան ու հայը վերածեց
 իրաւազուրկ, ոտնահարուած, կթան կո՛վի՛: Կարինի անգլիական
 հիւպատոսին 1891 թուակիր մէկ զեկոյցը շատ բան կը խօսի այս
 ուղղութեամբ, եւ կ'արժէ որ մէջբերուի իր գլխաւոր գիծերուն
 մէջ. «օրինակները, զորոնք այժմ կը ներկայացնեմ Ձեր Բարձրա-
 պատուութեան՝ պարզ իրականութիւններ են եւ խօսք չեն վերցը-

ներ», կը գրէ անիկա Պոլսոյ անդլիական դեսպանին, եւ ապա կը շարունակէ .

«1. 1225-ի (1839) օրէնքով (Թանդլիմաթ), որ 1293-ին (1876) վաւերացուեցաւ՝ կը յայտարարուի որ թէ՛ մահմետականներ եւ թէ՛ քրիստոնեաներ (41) պիտի աշխատին հանրային բոլոր պաշտօններուն մէջ – անշուշտ ներստեալ ոստիկանական ուժը – եւ որպէս քարտուղար, եւայլն՝ պետական պաշտօնատուներու եւ դատարաններու մէջ :

«Հակառակ այս օրէնքին, կ'ենթադրեմ թէ իրզրում նահանգի ամբողջ ոստիկանական ուժին մէջ կան երեք քրիստոնեայ ոստիկաններ :

«Գալով քրիստոնեաներու որպէս պետական պաշտօնեայ աշխատելու հարցին՝ մէկ կողմ ձգելով (խառն) դատարաններու եւ քաղաքապետական ժողովի քրիստոնեայ անդամները, որոնց ճիշդ թիւը որոշուած է օրէնքով, իրզրումի մէջ կայ ո՛չ իսկ մէկ հայ պաշտօնեայ բացի նահանգի պաշտօնական թարգմանիչ Միքայէլ էֆէնտիէն եւ Հանրային Պարտուց (Գրասենեակի) նախագահ Գրիգոր էֆէնտի Շապանեանէն՝ Պոլիսէն եկած երկրորդական երկու պաշտօնեաներով :

«Այսպիսով, այն օրէնքը, որուն համաձայն թէ՛ մահմետականները եւ թէ՛ ալ քրիստոնեաները պաշտօնի պիտի կոչուէին ոստիկանական ուժի եւ հանրային պաշտօնատուներու մէջ՝ գործնականօրէն մեռեալ տառ մըն է :

«Հոս կրնամ յիշել, թէ այն հիմք տարիներու ընթացքին երբ Գրիգոր էֆէնտի դեկավարած է Հանրային Պարտուց Գրասենեակը՝ այդ պաշտօնատուինն եկամուտը մօտաւորապէս երեք անգամ աւելցած է (42) :

«2. իրզրումի մահմետական ընտանիքներու քրիստոնեայ ընտանիքներու հետ ունեցած բաղդատութիւնը մէկի դէմ երկու է : Անոնց հարստութիւնն ալ գրեթէ նոյն համեմատութիւնը ունի : Հակառակ այս իրողութեան՝ անուանապէս 1% եզոզ եկամուտի տուրքը, որ կը դանձուի այս քաղաքի քրիստոնեաներէն՝ հաւասար է անոր որ կը դանձուի մահմետականներէն :

«3. Այս ձեւով դանձուած եկամուտի տուրքին վրան յաւելուածական 5% մըն ալ կը դանձուի թէ՛ մահմետականներէն եւ թէ՛ ալ քրիստոնեաներէն : Մարիֆիանիսի կոչուող այս գումարը կը յատկացուի դպրոցներուն : (Բայց) այդ գումարէն ո՛չ իսկ մէկ դահեկամ կը տրուի քրիստոնեայ դպրոցներուն՝ որպէս օգնութիւն : Բոլորն ալ կը գործածուի մահմետական դպրոցներուն համար, ուր

կը յաճախէ ո՛չ մէկ քրիստոնեայ: Տասանորդի վրան ալ 1/2% մը կը դանձուի մահմետական դպրոցներուն համար, որ նոյնպէս ամբողջութեամբ մահմետական դպրոցներուն կ'երթայ:

«4. Մինչև և վերջերս երբ քաղաքի որեւէ բնակիչ ուզէր ճամբորդել տեղական իշխանութիւններէն պէտք եղած փաստաթուղթերը ձեռք ձգելու համար կը բաւէր իր համայնքապետէն իր վարք ու բարքի մասին վկայագիր մը ներկայացնել, եթէ մահմետական էր՝ իր շրջանի իւլեմայէն, իսկ եթէ բողոքական, կաթոլիկ կամ հայ առաքելական՝ իր ազգապետէն կամ եպիսկոպոսէն: Ներկայիս քրիստոնեայ մը իր անցագիրը ստանալէ առաջ ստիպուած է բարի վարուց թուղթ մը ներկայացնել ո՛չ միայն իր համայնքի գլխաւորէն՝ այլ նաեւ պետք է որ վկայագիր մը ստանայ իր շրջանի մեծմետական մեծաւորներէն: Այս պահանջը մեծապէս կը վերաւորէ քրիստոնեայ համայնքապետերը:

«... Այս կէտերը... ինքնին կրնան պղտիկ թուել, բայց այս նահանգի քրիստոնեաներուն կարծիքով այդպէս չեն, եւ ասոնց բողոքն ալ, մանաւանդ առաջինը, մեծ ազդեցութիւն կը գործեն քրիստոնեաներուն դէպի կառավարութիւնը սնուցած զգացումին եւ դիրքորոշումին վրայ:

«Մինչ այդ մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու միջեւ դրդուութիւնը օրէ օր կ'աւելնայ: Առաջինները ամբարտաւանութեամբ եւ ի վնաս կը վարուին միւսներուն հետ ու կը մերժեն իրենց պարտքերը վճարել, ու կը ծեծեն եւ գէշ կերպով կը վարուին այն քրիստոնեային հետ, որ կը համարակի բողոքի կամ իր դրամը պահանջել: միւս կողմէ քրիստոնեաները լրջօրէն դժգոհ են, եւ կը յայտարարեն թէ առնուազն առանց ընդդիմութեան պիտի չջարդուին: Իրականութեան պղտիկ կայծ մը կը բաւէ ամբողջ նահանգը բռնկեցնելու համար» (43):

Հարկ կա՞յ վերլուծելու անգլիացի հիւպատոսին ըսածները, որոնք սերտ աղերս ունին ոչ միայն հայերու անմիջական առօրեային այլ նաեւ անոնց յաջս պետութեան ունեցած դիրքին հետ: Տարածել այդ զեկոյցով ըսուածները ամբողջ Հայաստան աշխարհի վրայ՝ երբեք ալ պիտի սխալ ուղիի մը չառաջնորդէ ուսանողը սրտմութեան: Ընդհակառակը, այդ պիտի ըլլայ ընթեռնուլ տողընդմէջ՝ այն ինչ որ անգլիացին կը գրէ Պոլսոյ իր դեսպանին: Աւելին, սա փաստաթուղթը կու գայ անդառնալի եւ անհերքելի կերպով փաստելու այն ինչ որ հին ու նոր բոլոր հայ ժամանակաւերները կ'ըսեն հայերու իրական եւ իրաւական վիճակին մասին, որ առաւելաբար յառաջացաւ խտրական ա՛յն ոգիէն, որուն որպէս

տէրը թուրքն այսօր արդարօրէն իրաւունք ունի յոխորտալու, թէ իշխեց իր գիտցած ձեւով եւ այնպէս ինչպէս որ պարտն էր կայսերական իր հզօրութեան:

2.

Բայց հոս չ'աւարտիր խտրականութեան դրսեւորումը: Ձեռքի տակ դտնուող վաւերագիրները, որոնք այս անգամ կու գան ուղղակի թրքական պաշտօնատուններէն եւ կը կրեն կնիքն ու ստորագրութիւնը զայն յղող պաշտօնեային եւ մահմետական կրօնաւորին՝ կը խօսին շատ աւելիին մասին: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տիրող խաժամութիւն մէջ տարբերել ներկան ու բացական, զանազանել ապրողն ու մեռածը հայուն՝ շատ ալ ակնկալելի իրողութիւններ չեն արդէն: Ընդհակառակը, որպէս իր ըմբռնումներուն եւ հաստատութիւններուն, իր քաղաքականութեան եւ ընկերային սկզբունքներուն անշեղ հետեւող՝ թուրքն աշխատեցաւ քրիստոնեան ընդհանրապէս եւ հայը մասնաւորապէս գամել անարգանքի սիւնին, ատելով ատեւ զանոնք, անգօսնել, գամահրանքի ենթարկել, եւ այդ բոլորին հետ նաեւ մերժել վերջին յարգանքը այս կեանքէն մեկնողին, բզկտել անոր յիշատակը, ոտնակոխել անոր հետ արժանապատուութիւնը նաեւ անոր ետին մնացածներուն, եւ, այդպէս, քանդել տակաւին ինչ որ կար առհասական, ինչ որ կու գար որպէս բնազդային երկիրաշածութիւն ողջերուն իրենց անցեալէն, իրենց մարդեղութենէն:

Ընդհանուր եւ դիւրին հաստատում մը չէ որ կը կատարենք սա եղբարկացութեան հասնելով. ընդհակառակը, արիւննող սիրտով եւ բզկտուած գիտակցութիւնով է որ կ'արձանագրենք սա ճշմարտութիւնը, որովհետեւ, հակառակ մեր փափաքին, շատ են խօսուն սեղանի վրայ դտնուող վաւերագիրները, եւ կը վկայեն թէ թուրքը պատրաստ է ոտնատակ առնելու ամէն սրբութիւն, կրօնական ամէն հասկացողութիւն, մարդկային ամէն արժանապատուութիւն:

Ամէն երկիր, ինքզինք յարզող ամէն պետականութիւն ունի թաղմանական իր որոշ ձեւականութիւնը, զոր որեւէ քաղաքացի պարտի յարգել՝ եթէ որոշած է թաղել իր մեռելները: Այս գիծով Օսմաններուն աշխարհը բնաւ ալ տարբեր չէ քաղաքակրթուած այլ երկիրներէ: Հո՛ս ալ կայ որոշ ձեւականութիւն, հո՛ս ալ կայ որոշ գործելակերպ. սակայն ինչ որ զայն կը զանազանէ այլ երկիրներէ՝ թաղումի համար անոր տուած արտօնագիրն է, որ կը միտի բար-

դելու ցաւը մնացողներուն, քանդելու հոգեբանութիւնը մեռելի տէրերուն, ոտնակոխ ընելու մարդկային եւ հայու արժանապատուութիւնը մեկնողէն ետք անոր ետին մնացած ողջերուն, եւ տալու անոնց բայայի կոտտացող դիտակցութենէն վեր ստրակային զգացողութիւն մը միայն :

Ըստ Միսաք Քէլէշեանին՝ թաղմանական արտօնաւերի թըրքաբարոյ սա դրութիւնը տեւեց մինչեւ 1838 եւ առաւելաբար ի զօրու մնաց միմիայն թաղումին համար հայ եկեղեցականին : Բայց մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող վաւերագիրները կը հասնին մինչեւ 1855-ի Մարտը եւ գործ ունին մա'նաւանդ ոչ-կրօնաւորներու հետ : Աւելին, կարգ մը վաւերագիրներ կը խօսին աւելի ուշ ժամանակներու մասին ալ : Այսպէս, 1867-ին էջմիածին յղուած բողոքագիր մը Չարսանճաղէն կ'ըսէ ի միջի այլոց, թէ «այն աստիճան հասած է գէշութիւնը, որ ժամանակ մը՝ մեր ննջեցեալները դերեղմանատուն չթողուցին ամփոփել, թէ երկիրը մերն է (թուրքերունը), չենք թողուր. վիճակէ դուրս տեղ տարէք» (44) :

Սա բողոքագիրէն հինգ տարի ետք լոյսին եկած Գաւառական Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի տեղեկաւերը այլ Հարստահարութիւններու կարգին կը խօսէր թաղմանայան սա հարցին շուրջ նաեւ, եւ կ'ըսէր, թէ «գաւառաց մէջ մահմետական ժողովրդեան եւ մինչեւ իսկ անոնց տղայոց սպառնալեաց եւ վնասուց ալ ենթակայ են ոչ-մահմետական ժողովուրդք, մերթ մահուան երկիւղներ, մերթ նիւթական վնասներ, մերթ բարոյական ցաւեր կրելով. ոչ կնիկ մարդիկ կրնան դուրս ելնել, ոչ մանկունք ի դպրոց երթալ, ոչ յայտնի ուրախութիւն մ'ընել, կամ մեռել թաղել առանց անարգութիւն կրելոյ, վնասու կամ այլ խընդրոյ մը համար բողոքել չեն կարող, զի յետինն չար քան զառաջինն կ'ըլլայ...» (45) :

Նոյն օրերուն Գոնիայի շրջանի էլմալու գիւղաքաղաքին մէջ պատահած դէպք մըն ալ կու գայ փաստելու բովանդակութիւնը Հարստահարութիւններու տեղեկագիրին : Էլմալուի Տէր Գրիգոր քահանան գիւղաքաղաքին մերձակայքը գտնուող իր այգին տրամադրելով հայերուն կ'առաջարկէ զայն վերածել գերեղմանոցի՝ պայմանով որ իր մահէն ետք հոն թաղուի ինք. սակայն, ինչպէս կը վկայէ էլմալուցի Յովհաննէս Տէր Համազասպեան, անոր «մեռելը թաղելու արտօնութիւն ուզած ատեն արգելքի հանդիպեր են (համագիւղացիները) : Այն ատեն դիմած են տեղւոյն միւլթիին եւ լեզու գտած են հրովարտակ մը (Փեթվա) ստանալու, որուն պատճէնն է այս :

«Միւրտ օլան քեաֆիրէլէրին օլ միւպարէք միւսլիման մէ-

զարւարը իւզէրինտէն օլ մեքրում ալաբարըլա պասարաք լաշէլէ-
րինի սէվք էթմէք պի ջիւլի մէն օլունուր» (46) :

Պարզ հայերէնով կ'ըսէ սա արտօնագիրը, թէ «բացարձակ
կերպով կ'արգիւրուի (հայերուն) իրենց պիղծ ոտքերով կոխոտելով
անցնիլը մահմետական գերեզմաններուն վրայէն՝ իրենց սատակ-
ները թաղելու համար», այլ խօսքով՝ հայերը կ'արտօնուին իրենց
մեռելները գերեզմանատուն տանելու՝ պայմանով որ թրքական
գերեզմանատունին մօտիկէն չանցնին :

Սա իրողութեան մասին կը խօսի աւելի ուշ օրերէ եկող վը-
կայութիւն մըն ալ : Արդարեւ, Ջարթօնի խմբագրութեան ուղ-
ղուած բաց նամակով մը Տոքթ. Վ. Գ. Թոփալեան կը գրէ, թէ
«Թուրքիոյ մէջ ցեղային խտրականութիւնը ոչ միայն ողջներուն
համար էր, — ինչպէս ձի նստիլ, գէնք կրել, դունաւոր հագուստ
հագուիլ, վլխարկ կրել, եւն., եւն. ասոնք բացարձակապէս
արգիւրուած էին հայերուն համար, — այլ մինչեւ անգամ մեռելնե-
րուն համար սոսկալիօրէն անպատուաբեր խտրականութիւն կար,
իբր պետական օրէնք :

«Թուրք գերեզմանոցները միշտ քաղաքներուն կամ գիւղե-
րուն շուրջ բարձրահայեաց դիրքերու վրայ պատուոյ տեղը պէտք
էին ունենալ : Իսկ հայերուն գերեզմանատուները պէտք էին ըստ
կարելոյն կեդրոնէ հեռու եւ աննշան տեղ մը ըլլան : Անատուր
այցելող ամէն ճամբորդ այս իրողութիւնը կրնայ նկատել անմի-
ջապէս :

«Թուրք մեռելներուն թաղման թափօրները քաղաքին ամե-
նակարեւոր փողոցներէն հանդիսաւորութեամբ եւ պատուով կ'անց-
նէին : Իսկ քրիստոնեայ մեռելները՝ առանց աղմուկի, առանց հան-
դիսաւորութեան, քովընտի փողոցներէ՝ գաղտագողի կամ գիշերով
պէտք էին դուրս հանուիլ, երբ «հաւատացեալ» թուրքերն իրենց
տունները քաշուած կ'ըլլային :

«Ոչ մէկ քրիստոնեայ մեռել կարելի կ'ըլլար թաղել առանց
պետական թաղման արտօնագրի : Այս թաղման արտօնագրերը
դրուած եւ ստորագրուած կ'ըլլային միւֆթիին (խլամ կրօնապետ)
կողմէ» (47) :

Ըստ Տոքթ. Թոփալեանին՝ սա դրութիւնը վերջ գտաւ 1830-ա-
կան թուականներուն, սուլթան Մահմուտի օրով եւ Յարութիւն
ամիրա Պէզճեանի միջնորդութեամբ, մինչ նոյն նամակին մէջ նա-
մակագիրը կը յիշէ թէ իր մանկութեանը, 1880-ական թուական-
ներուն՝ իր մեծերէն լսելէ ետք սա դրութեան առկայութեան մա-
սին՝ զրեթէ՛ գոց էր սորված բովանդակութիւնը թաղմանական ար-
տօնագրի մը :

Ի՛նչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ արժանապատուութեան քայքայում մըն էր հայուն համար թաղումը իր մեռելներուն, այլապէս, Սրուանձտեանց երբեք ալ պիտի չգրէր 1878-ին, թէ հայերը «ննջեցեալ բերած ժամանակ (Ձիլէի թուրքեր) կը քարկոծեն, քահանան փողոցէ անցած ատեն լամուկներ երամով ետեւէն կը վազեն աղաղակելով «Քէշիշ, օ՛շ, օ՛շ...» » (48) :

Հայերուն տրուած թաղմանական արտօնազիրները կու գան զանազան կողմերէ ու կը վկայեն համատարած նկարագիրին մասին սա պօզալի դրութեան : Սկզբնական շրջանին արտօնազիր մը ստանալն եղած ըլլալու է իսկական տաղտուկ եւ, գուցէ, ոմանք նախընտրած են նաեւ հրաժարիլ թաղելէ իրենց մեռելները : Այսօր ձեռքի տակ գտնուող փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ միւլթիի մը կողմէ ստորագրուած արտօնազիրի սա դրութիւնը ի զօրու է եղած ինչպէս Կիլիկիոյ նոյնպէս նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր գաւառներուն համար ալ : Ու եթէ այժմ մեզի կը պակսին հայաշատ կարգ մը վայրերու մէջ տրուած այդ արտօնազիրներէն՝ պատճառը պէտք է որոնել այդ վայրերուն հիմնական քանդումին եւ հրկիզումին եւ մանաւանդ՝ Հայկական Տասնհինգին մէջ :

Ընդհանուր գիծերու մէջ սա արտօնազիրները նման են իրարու, բայց մանրամասնութիւններու մէջ երեւան կը բերեն նուրբ տարբերութիւններ, որոնց խորքին վերլուծական էջք մը մեզ պիտի տանէր աներեւակայելի եւ անկարելի եղբակացութիւններու : Անոնց, այդ արտօնազիրներուն, հայերէն թարգմանութիւնը, դժբախտաբար, շատ բան չի խօսիր այս նրբութիւններուն մասին, որոնք յատկանիշն են թրքերէն լեզուին, ահա թէ ինչո՛ւ համար լաւապէս ընկալելու համար հայուն ողբերգութիւնը անհրաժեշտ է սա վաւերագիրները կարդալ նաեւ թրքերէնով :

Հիմնական մէկ վերլուծումը այս վաւերագիրներուն ի յայտ պիտի հանէ կարգ մը տուեալներ. նախ, անոնց բոլորին մէջ ալ կ'անարդուին հայ կրօնը եւ հայ կղերականը : Ըստ անոնց մեծամասնութեան՝ հայ եկեղեցականին զգեստը «կալերանգ» է, փակեղը կը նմանի «սատանի թագ»ի. անիկա ունի տգեղ արտաքին, «զգուելի» տեսք, «մեծկակ» մարմին. անյայտ է անոր անցեալը, նոյնպէս՝ ծնունդը. «անիծեալ» է անիկա եւ «ուրացող» մը, եւ ուրեմն՝ «վընասակար» է գոյութիւնն իսկ անոր. ահա թէ ինչո՛ւ համար անիկա «Տէրօջը զահէն ի բաց վոնտուած» է : Այս բոլորէն ետք անիկա այլեւս «մողէս»է տարբեր չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ վաւերագիրներուն ներկայացուցած հայ կղերականը ամենէն զարշելի արարածն է, որ կրնայ գոյութիւն ունենալ :

Ապա, ըստ վաւերագիրներուն՝ հայուն ննջեցեալը եւ մեռելը «պիղծ» են: Հայերը չեն մեռնիր այլ «կը սատկին», ահա թէ ինչո՞ւ համար մի՛շտ ալ «կը հրահանգուի», «կ'արտօնուի» կամ «կը հրամայուի» «սատակ»ը փոսի մը մէջ նետելով, վրան կոխոտելով, փշելով, կարդալով եւ վրան հողը քաշելով ծածկել: Սա՛ թուրքի հասկացողութիւն է: Արդարեւ, ոչ-հաւատացեալ կեաւուրը, բայան եւ քրիստոնեան դուրս մնալով արարելի մը ձեռակերտն ըլլալու հանգամանքէն՝ դուրս կը մնան նաեւ մարդ ըլլալու իրականութենէն. իսկ կենդանիներն են որ կը սատկին:

Մեռելին թաղումը կ'արտօնուի ո՛չ թէ որովհետեւ մեռեալն արժանի է թաղումի՛ր՝ այլ որովհետեւ «օղէն ու տաքէն անոր պըժ-գալի հոտը իսլամ փողովուրդը անհանդիստ պիտի ընէր», այլ խօսքով՝ «որպէսզի անոր դարչահոտութիւնը հաւատացեալ մահմետականներուն նեղութիւն չպատճառէ», եւ կամ պարզապէս պէտք է «գարչահոտութիւնը մէջտեղէն վերացնել»: միւս կողմէն թաղումի սա արտօնութիւնը յաճախ կը զգենու շնորհի մը բնոյթը, որովհետեւ հողը չ'ընդունիր քրիստոնեան, որուն կրօնն «անհիմն» է, «վայրենի» է, «հայհոյիչներու» հաւատք է, «անօրէն ու անասուած ցեղ»ի վարդապետութիւն է, եւ որուն գերեզմանատունը այլ բան չէ եթէ ոչ «հայհոյիչներու սատակատեղի», «աղբանոց», «մասնաւոր գերեզմանատուն», «անկիւն մը», «քաղաքէն դուրս... փոս մը», «դուբ մը», «մասնաւոր աղբանոց», եւ այլ բաներ, ուր հասնելու համար պէտք է ընել երկար շրջան մը լուռութեամբ, դադատադղի, եւ մեծ խոհեմութեամբ, որպէսզի չխանդարուի հանդիստը հաւատացեալ թուրքին՝ պայմանով մը, սակայն - հայն իր մեռելը պէտք է որ անոր վերջին կայքը հասցնէ քովնտի ճամբաներէ եւ առանց կոխոտելու թուրքի գերեզմանները:

Հիմնական սա քանի մը կէտերը գիտնալէ ետք ընթերցումը սա վաւերագիրներուն՝ անոնց տողերուն ետին գտնուող ոգին կը դարձնէ աւելի ցցուն եւ աւելի ընկալելի: Արդարեւ, Կիլիկիոյ Այնթապ քաղաքէն հասած արտօնագիր մը ունի գրեթէ բոլոր այս հիմնական կէտերը, ու կը թուի ըլլալ ամենէն ամբողջականը նոյնանման վաւերագիրներուն մէջ, եւ կ'արտահանէ թուրքի ոգին ու դիրքորոշումը հայուն հանդէպ. այնքա՛ն յստակ որքան որ կարելի է երեւակայել: Այսպէս, կ'ըսէ անիկա.

«Ով դու կուպրի պէս սեւ հագուստ հագած,
«Սատանի թագը գլուխդ դրած,
«Տէրոջը դահէն ի բաց վրձնտուած,
«Մօրուքդ աղպղպեղ, մազդ սեւորակ,

«Աչքերդ պահած, մարմինդ մեծկակ,
 «Տեսքդ զգուելի, կրօնքդ վայրենի,
 «Գոյութիւնդ վնասակար, զԱստուած ուրացած,
 «Սկիզբդ ու ծագումդ վատ, անիծեալ արարած,
 «Ո՛վ ծեր մողէս, դուն նահապետ քահանայ,
 «Կը յայտարարուի որ ձեր հայհոյիչներու ամբօրէն, եւ Շէյխ
 Թաղի բնակիչներէն, ու Օսմանեան վեհապանն պետութեան հպա-
 տակներէն, տպածոյազորն ձենանի որդին Յարութիւն կաթուածի
 հիւանդութենէն յանկարծ սատակ եղած է - թող Ամենարարձրեալն
 Աստուած ամենայն հայհոյիչները բորբոս եւ բնաջինջ ընէ - եւ որ-
 քան (որ) ալ անոր զգուելի, գարշելի դիակը հողն ու դետինն իսկ
 կարող չեն ընդունիլ, ի՛նչ ընել, ի՛նչ ընել, ի՛նչ ընել, քանի որ
 օղէն ու տաքէն անոր պժգալի հոտը իսլամ ժողովուրդը անհան-
 դիստ պիտի ընէր, ուստի մէջտեղէն վերցնելու համար հայհոյիչ-
 ներու սատակատեղին, յիշեալ աղբանոցին մէջ խորունկեկ փոս մը
 բանալով, մէջը նետելով, կարդալէն, փչելէն թաղելու մեր պաշ-
 տօնատեղիին կողմէ հաստատուած է» (49):

Հայկական ՌՄԿԷ (1818) Սեպտեմբեր 3-ին մակազրուած եւ
 15 Զիլգատէ 1233 (1818) թուարկեալ նոյնաման արտօնադիր մը
 կը հրատարակէ Հայ ԱՅԹԷՍ պարբերաթերթը 1965-ին: Ըստ մակա-
 զրութեան՝ թաղումի արտօնադիրը «վասն երեք մարդոց մեռեալ
 դիցն թաղելոյ առաք Պարոնէն որ ի քարէ ջախջախեալ էին մնալով
 ի յատակն» (50):

Այնթապի անմիջական դրացի Մարաշէն եկող արտօնադիր
 մը շա՛տ աւելի լակոնական ոճով մը եւ առանց թրքարանութեան
 դարձարձիկ ոճին կու տայ հետեւեալը. «Մարաշի Շէյխի Թաղի
 բնակիչներէն Մալճըի որդի Փէնիս (Փանոս Մալճեան) անհաւատը
 սատկած ու չքացած ըլլալով՝ մեռեալին սատակը ձեր մասնաւոր
 աղբանոցին մէջ թաղելու համար այս արտօնադիրը տրուած է ձեզի:

«Քաղաքապետական Միւլֆթի» (51)

Տոքթ. Վ. Գ. Թովալեան կու տայ հետեւեալ արտօնադիրը՝
 անոր պատճէնը վերցնելով Օսկան պէյ Մարտիկեանէն.

«Մատանայական թագը կրող,
 «Կպրաթուրմ զգեստ հագած,
 «Աստուածային դահէն զրկուած,
 «Զարախոհ ծերուկ քահանայ,
 «Մրբազան կրօնի ստեանէն կ'իմացուի, թէ ձեր պժգալի եւ
 աղտոտ անկրօններէն ..... անհաւատի որդին ..... անհաւատը
 սատկած է:

«Թէպէտեւ հողը չ'ընդունիր անոր պիղծ դիակը՝ որպէսզի անոր դարչահոտութիւնը հաւատացեալ մահմետականներուն նեղութիւն չարտօնուէ՝ աուրքը դանձուելով այս արտօնազիրը արուած է:

«Քաղաքէն դուրս հանելով, հոն փոս մը փորելով, մէջը նստելով, ծածկելով, կոխոտելով վերադարձիր ծերո՛ւկ քահանայ:

(Ստորագրութիւն)

«.....» (52)

Միսէն եկող թաղմանական արտօնազիր մը ունի գրեթէ այն բովանդակութիւնը ինչ որ էր Մարաշինը: «Միտի Մահմուտը թաղի մշակներէն ..... սատկած է. մեռեալին դիակին պղծութիւնը ձեր մասնաւոր գերեզմանատունին մէջ թաղելու համար այս արտօնազիրը կը տրուի ձեզի:

«Միւֆթի էֆէնտի» (53)

Միսաք Քէլէշեան կու տայ թաղմանական երկրորդ արտօնազիր մըն ալ, որ ունի աւելի յատկանշական բովանդակութիւն՝ բաղդատած նախորդին հետ: Կ'ըսէ անիկա.

«Սեւազգեստ, կպրերանդ,

«Սատանայական գտակով, աստուածային շնորհէն զրկուած,

«Անհիմն կրօնքով,

«Ո՛վ ծերուկ սեւազլուխ (վարդապետ),

«Որքան որ ալ հողը մերժէ (մեռեալին) պիղծ դիակը ընդունի՛, անոր անկիւն մը թխմուելը (կը հրահանգուի):

«Միւֆթի էֆէնտի» (54)

Գոնիայի շրջանէն կու դայ հետեւեալ արտօնազիրը, որ կ'ըսէ. «Կպրերանդ զգեստով, սատանայակերպ ո՛վ ծերուկ վարդապետ, թէպէտեւ սատկած անհաւատին դիակը հողը չ'ընդունիր՝ (սակայն) դարչահոտութեան անհետացումին համար (այդ դիակին) լաւապէս թաղուելը կ'արտօնուի» (55):

Փրոֆեսէօր Յ. Գ. Չաղմադճեան կու տայ անանուն առաջնորդի մը ուղղուած թաղմանական արտօնազիր մը՝ Ատանայէն, եւ ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.

«Սեւազգեստ, կպրերանդ,

«Գտակը սատանայական, աստուածային դահէն զրկեալ,

«Անհիմն կրօնով, ո՛վ դուն ծերուկ սեւազլուխ (վարդապետ),

«Մեր (Ատանա) քաղաքին Խորիլիաս թաղէն սատկած Կարապետ Մէնիքեան (Մանիկեան) անհաւատին պիղծ սատակը, զոր

հողն անդամ չ'ընդունիր՝ կը հրահանդուի ձեզի փոս մը փորելով եւ (հոն) քաշկուտելով թաղել, որպէսզի անոր աղտոտ դարչահոտութենէն չվարակուի հաւատացեալ ժողովուրդը:

«Միւֆթի Վէհպի» (56)

Ըստ Փրոֆեսէօր Չաղմաղճեանին՝ «ստանացիներուն քով կը դանուէին այդ արտօնազիրներէն մի քանի օրինակներ, որոնք պահուած էին իբր՝ տխուր յիշատակ մեր ողբալի անցեալէն: Սակայն, ստոնք ալ 1909, Ապրիլ 14-ին պատահած ջարդի եւ կոտորածի ատեն կորսուեցան, 20,000-ի չափ սպաննուող նահատակներուն հետ միասին» (57):

Հակառակ որ Զէյթունը մի'շտ ալ դիտցաւ դուրս մնալ թըրքութեան ստեղծած խտրականութեան սա դըրութենէն՝ ա'ն ալ թաղմանական իր ձեւակերպութեան մէջ ենթակայ մնաց օրէնքին: Զէյթունէն հասնող թաղմանական արտօնազիրի մը պատճէնը կ'ըսէ. «Կարանման զգեստ հագած, սատանայական դտակով, աստուածային դահէն զրկուած, անհիմն (հաւատքով) ով ծերուկ վարդապետ, — կը հրահանդուի որ ձեր անհաւատ ժողովուրդէն (այսինչ անհաւատին տղան այսինչը) սատկած ըլլալով՝ որքան որ ալ անոր պիղծ սատակը հողը մերժէ, ի'նչ ընել, ի'նչ ընել, ի'նչ ընել, դարչահոտութիւնը մէջտեղէն վերացնելու համար (սատակը) քաղաքէն դուրս հանելով, փոս մը փորելով, հոն ձգելով, վրան հողով ծածկելով կոխկոտէք ու վերադառնաք, ո'վ ծերուկ վարդապետ:

«Միւֆթի էֆէնտի» (58)

Գիւտ Աւալ Բահանայ Աղանեան, ազգային երեսփոխան եւ չմշկածազցի Համբարձում էֆէնտի Սարըքէշլիհանէն առնելով 1915-ին կը հրատարակէ շա'տ հաւանաբար Զմշկածազի կողմերը տրուած արտօնազիր մը, որ կ'ըսէ. «Սատանայական թաղը կրող, կարաթուրմ զգեստ հագնող, աստուածային ստեանէն զրկուող.....
..... դիւղի քահանային իմաց կը տրուի որ ձեր դարչելի եւ անօրէն ու անաստուած ցեղէն Առաքել անուն անձը իւր մարմնական պիտոյին համեմատ սատկած լինելով, եթէ յիշեալի զազիր զիակը հողն անդամ չ'ընդունիր, սակայն դարչահոտութիւնը մարդոց վնասակար ըլլալուն, դուր մը բանաք եւ զզուելի զիակը հոն դնելով կոխկոտէք ու դաք անօրէն ու անաստուած» (59):

Տիգրան Մկրտչու կու տայ այլ արտօնազիր մը, որ կու վայ Տիգրանակերտի շրջանէն, եւ կ'ըսէ. «Գոյնդըոյն հագուստներով, սատանայի դլխարկ կրող, Աստուծոյ երեսէն ինկած, դուն ո'վ քահանայ,

«Քանի որ ձեր ազտոտ ազգէն ..... մեռած ըլլալուն իւր ազտոտ մարմինն թէիւ երկիրն անդամ չի կրնար ընդունիլ, բայց օգի սպաւականութիւն պատճառելուն համար ձեր մասնաւոր աղբանոցին մէջ թաղելու արտօնութիւն տրուած է» (60):

Իսկ Հենրի Բիչըրտ կը մէջբերէ հետեւեալը՝ առանց յիշելու անոր պատկանելիութիւնը. «Կ'արտօնենք Աստուածածնայ եկեղեցիի քահանային, որ այսօր անիծուած (61) Սայտէի (62) անմաքուր, նեխած եւ դարձարոյր դիտելը հողին ներքեւ պահուի» (63):

Հարկ կա՞յ տակաւին երկարելու շարքը սա արտօնադիրներուն, որոնք ո՛չ մէկ կասկած կը թողուն հայութեան համար թուրքին ստեղծած առօրեային մասին: Այս բոլորէն ետք տակաւին կարելի՞ է չքմեղանքի խօսք դանել սա կացութիւնը ստեղծած ժողովուրդին եւ անկէ ծնած պետականութեան համար, որոնք ուղտի մը ծանրութեամբ ծալլապատիկ նստած վրան հայութեան միտք ու սիրտին, հոգի եւ զիտակցութեան՝ զայն ճզմեցին, զայն տրորեցին, զայն դարձուցին արիւնաքամ ու տուին անոր կեանք մը, որ երբեք ալ նախամեծար չէր մահէն. ահա թէ ինչո՞ւ համար հայն ինկաւ աստանդական, ափ առաւ դուռերն օտար ափերուն, օտար երկիրնքներուն, ու փորձեց փրկել մնացորդացը՝ առա՛նց իսկ դոյզն յոյսն ունենայու, թէ օր մը պիտի փոխուէր թուրքը եւ սրբազրէր կատարուածը, որովհետեւ խորասլէս կը հաւատար, թէ կարելի էր փոխել վայրն ու դիրքը լեռներուն՝ բայց ո՛չ մէկ դիժ նկարագրէն թուրքին:

Մ Ա Ն Օ Յ Ա Գ Ր Ո Ւ Յ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

(1) L. S. Stavrianos, *The Ottoman Empire : Was It the Sickman of Europe?* New York, 1964, p. 33.

(2) 1578-ի ֆեթվա մը կ'ըսէր այս առնչութեամբ.

«Հարց - Շարիաթով թոյլատրուո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իբրեւ գերի ծառայեցնելը:

«Պատասխան - Կարելի է, եթէ ռեիբ չունի:

«Հարց - Քանի որ մեծ իմամներից պատմուած աւանդութեան համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի չմտածակցող, իսլամական կրօնը թողած, այլապէս դարձած կնոջը (միրաթ-տուտ) եւ եթէ զգլպաշների կամանց գերի դարձրնելը կատարեալ ուժ եւ արիւթիւմ է տալիս իսլամական զինուորներին, իսկ

բշմամուն կատարեալ բուլուքիւն եւ ստորութիւն պատճառու, - Շարիաքը բոյլատրում է վարուել համաձայն այդ տւամդութեան:

«Պատասխան - Թոյլատրում է:

«Հարց - Շարիաքով բոյլատրուում է գերի վերցուած կամանց եւս միասին, գերել մաւ նրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրօնը հասկանալ:

«Պատասխան - Կարելի է»:

Տես՝ Ա. Խ. Սափրաստեան, *Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի միւս ժողովուրդների մասին*, Խո. Ա., Երեւան, 1961, էջ 46:

(3) Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուազներ Հայ ազատագրական մտքի պատմութեան*, գիրք Բ., Երեւան, 1959, էջ 19:

(4) Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, ԺԳ.-ԺԸ. դԳ., Խո. Բ., Երեւան, 1956, էջ 516:

(5) Նոյն, էջ 518. տես նաեւ՝ Գիւտ Աղանեան, Ա. Քաւ., *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, գիրք Ժ., Թիֆլիս, 1912, սս. 39-40:

(6) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 267:

(7) Նոյն, էջ 394. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 72:*

(8) Սիմէոն Լեկացի, *Ուղեգրութիւն*, Վիեննա, 1936, էջ 193-194:

(9) Նոյն, էջ 270-271:

(10) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 567:

(11) Երեմիա Զելեպի Քեօմիւրճեան, *Օրագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1939, էջ 399-400:

(12) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 422:

(13) Նոյն, էջ 382. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 64:*

(14) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 414. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 107:*

(15) Ըստ Վ. Ա. Յակոբեանի՝ նաեւ Մարտիրոս. տես *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 479-480:

(16) Նոյն, էջ 483. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 125:*

(17) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 382. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 64:*

(18) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 414. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 107:*

(19) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 483. տես նաեւ՝ *Դիւան, Ժ., ս. 125:*

(20) Նոյն, ս. 204:

(21) Նոյն, ս. 112:

(22) *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 483:

(23) *Դիւան, Ժ., ս. 128:*

- (24) Գ. Վ. Սրբազանության, *Մանանյ*, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 336:
- (25) Սափրաստեան, Ա., էջ 215:
- (26) Հ. Մ. Պողոսեան, *Չէյթուհի պատմութիւնը*, Երևան, 1969, էջ 5:
- (27) *Lettres de Maréchal Moltke sur l'Orient*, Paris [n. d], p. 36.
- (28) Միսափ Բէլէշեան, *Սէն-Մատեան*, Պէյրուս, 1949, էջ 84:
- (29) Փրոֆ. Յ. Գ. Զագմագեան, «Երուսաղէմի Կիլիկիոյ նախնադաս կենտրոն», *Հայրենիք*, Թ. Տարի, քիւ 3, Յունուար, 1931, էջ 138:
- (30) Ա. Խ. Սափրաստեան, *Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, Հայրենիք և Անդրկովկասի միւս ժողովուրդների մասին*, Խո. Բ., Երևան, 1964, էջ 249-250:
- (31) Նոյն, էջ 250-251:
- (32) Մ. Գ. Ներսիսեան, *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետութեան դէմ*, 1880-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 417:
- (33) Բողոքագիրներու փամի մը նմոյշներու համար տես՝ Գիւտ Աղանեան, Ա. Գան., *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, սս. 161-163, 170-172, 189-190, 194-195, 209-210, 232-233, 253-256, 288-289, 376-378, 379-380, 451, 474, 491-495, 495-497 եւ 497-499:
- (34) Նոյն, սս. 143-144:
- (35) Յովհ(աննէս) Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ*, Խո. Զ., Երևան, 1984, էջ 201:
- (36) Robert Devereux, *The First Constitutional Period: A Study of the Midhad Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963, p. 236.
- (37) *Sixty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission Presented at the Meeting Held at Milwaukee, Wisconsin, October 1, 1878*, Boston, 1878, p. 54.
- (38) *Դիւան*, ԺԳ., ս. 334:
- (39) Գ. Վ. Սրբազանության, *Թորոս Աղբար Հայաստանի մէջ*, մասն Ա., Կ. Պոլիս, 1878, էջ 73-75:
- (40) Նոյն, էջ 162-163:
- (41) 4 Յուլիս 1878-ի Կիպրոսի դաշնագիրէն ետք անգլիական դիւանագիտութիւնը զարթեցուց գործածութիւնը Հայաստան եւ հայութիւնը բռնաբան, որոնց փոխան դիւանագետներուն հրահանգուեցաւ գործածութիւնը Քիւրտիստան եւ քրիստոնէայ տարագրելու:
- (42) Այս եւ յետագայ ընդգծումները կը պատկանին վաւերագիրին:
- (43) Malcom MacCall, *England's Responsibility Towards Armenia*, London, 1896, pp. 35-36.
- (44) Ներսիսեան, էջ 418:
- (45) *Ատենագրութիւնք ազգային ժողովոյ*, 1871. էջ 471:
- (46) Յովհաննէս Տէր Համագաստեան, *Էլմալուհի (Գոնիայի) Հայերուն գաղթականութեան պատմութիւնը*, Փարիզ, 1959, էջ 14:

(47) *Ջարթօնք*, 18 Մայիս 1960, էջ 3:

(48) Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբաբ*, էջ 75:

(49) Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, հտ. Ա., Լոս Անճեյըս, 1953, էջ 310:

(50) *Հայ Անթէպ*, Զ. Տարի, քիւ 1 (17), Պէյրուք, 1965, էջ 20:

(51) «Մարաշըն Շէյիս Մահալլէսի սաֆիմլէրիմտէն Մալնը օղու փէնիս գիմմի միւրս ու հելաֆ օլմուշ, մերգումըն լէշիմի մէգպէլէ ի մախուսէնիգէ տէֆն էք-մէֆ իչիւն իշպու բուխսաքնամէ վերիլմիշ տիր»։ Տես՝ Գր. Հ. Գալուստեան (Կիլիկիցի), *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, Նիւ Եոքֆ, 1934, էջ 716:

(52) «Համիլի քանը շէյքամ(ի),

«Լապիսի լիպսը զաքքամի,

«Մահրումու տերկեանի բապպամի,

«Պէտ էնտիշ գօնա ֆէշիշ,

«Ճանիպի շէրի շէրիֆէ իմիս օլմուր ֆի կիբուիք ֆէֆէրէի մեֆ-բուհէնիգտն ..... գէֆէրէնիմ օղու ..... գէֆէրէ միւրս օլմուշ տուր:

«Լաշէի խապիսէսի գէմիմ գապուլ էք-մէֆ իսէտէ, քեաֆֆիմիմ ի-պստը միւսլիմիմ իմա՛ազ էք-մէմէֆ իչիւն, բէսմի ալընարազ իշպու բուխսաք վերիլմիշտիր:

«Շէրիմ տըշարընընա կէօքիւրիւպ, եշեր (°) խընտէֆ գազըպ, իչիմէ սքըպ, չըզնայըպ, քեֆէլէյիպ կէլէսիմ գօնա ֆէշիշ:

(Իմգա)»

.....

Տես՝ *Ջարթօնք*, 18 Մայիս 1960, էջ 3:

(53) «Միսիմ Մահումուլը մահալլէսի ագիմլէրիմտէն ..... օղու ..... զիմմի միւրս ու խելագ օլմուշ. մերգումըն լաշէյի մեֆբուհէսիմի մէգպէլէյէ մախուսէնիգէ տէֆն էք-մէֆ իւչիւն իշպու բուխսաքնամէ վերիլմիշտիր»։ Տես՝ Գեղէշեան, էջ 85:

(54) «Ելպիսէի սիյահ, բէնլի գաքքամի,

«Ֆիւլահի Շէյքամի, բապպամիտն մահրումամի,

«Մէգիւպի պի էսաս,

«Էյ գօնա գաքպաշ, սէն սիմֆի:

«Հէր մէ գատար լաշէի մէֆբուհէսիմի քօփրագ գապուլ էք-մէֆ իսէտէ, պիր ֆէշէյի տիրս ու միւրս իսիլմէսի (Եմբուլմուր):

«Միւֆքի էֆէնտի»

Տես՝ նոյն:

(55) «Ելպիսէսի գաքքամի, ֆէնտիսի շէյքամի, ես գօնա փափագ սէն սիմ ֆի միւրս օլմա ֆիաֆիբէնիմ լեաշէսիմի կէրչի քօփրագ գապուլ էք-մէֆ իսէ տէ քեհաֆֆումում տէֆի իշում քեֆէ քեֆէ կէտմէնիգէ միւսստտէ օլմուր»։ Տես՝ Համագասպեան, էջ 14:

(56) «Էլյախէ ի սիյահի - րէնկի գաթրամի,
 «Քիւլաքը շէյթամի, մահրումը տերկիսահը ք Րապպամի,
 «Մէզիէլիյի պի էասս, էյ գոնա գարապաշ, սէ'ն սինքի,
 «Շէհրիմիզ (Ատամա) Խտրիլիսս մահալլէսինտէ միւրսս օլամ Մէնկի
 օղլու Ղարապիք (Կարապետ) կեալուրում, քօփրագ գապուլ էքմէզ լաշէի մէ՛-
 րուհէսինի, մուրտար քէտֆֆիւնտէն իւմմէք ի միւսլիմիյն իլիւլ օլմամագ ի-
 չին, պիր խէնտէֆ էշիպ իչինէ մտօրքլէքմէնիզ էմր օլումուր:

«Միւֆթի վէհայի»

Տես՝ Չագմագնեան, էջ 138:

(57) Նշյն:

(58) «Լապիս ի լիպսը գաթրամի, Քիւլաքը շէյթամի, Մահրումը տերկիսահ
 ի Րապպամի, Պէտ էասս գոնա փափագ, - ինիս օլումուր քի, կիբուս ի քէֆէրէ
 ի մէֆրուհէնիզտէն (Փիլիմ քիւֆէրամըն օղլու փիլիմ քիւֆէրէ) միւրսս օլմուշ
 օլտըզնետան, լաշէ ի մէֆրուհէսինի քիւրապ գապուլ էքմէզ իսէտէ, մէ՛ չարէ,
 մէ՛ չարէ, մէ՛ չարէ քի քէէֆիւն ի միւսլիմիէսի օրքալըգտամ գալգմասը իչիւն,
 շէհրիմ տիշարընըն կէօքիւրիպ, պիր խէնտէկ գագուլ, իչինէ պրագուլ, իւ-
 գէրիմի քօփրագլաշուլ չըյնաշուլ կէլէսին, Գոնա փափագ:

«Միւֆթի էֆէնտի»

Տես՝ Գալուստեան, էջ 716:

(59) Դիւսն, ժ.Գ., ս. ժ.Թ.:

(60) Տիգրան Մկումղ, *Ամիսայի արձագանդներ*. Նիւ ձըրզի, 1950, էջ
 154-155:

(61) Ըսել կ'ուզուի՝ ստույգ:

(62) Սայտէ կամ Սէյտի, կնոջական անուն, որ գործածական էր կիլիկիոյ
 հայուքեան մօտ:

(63) Henry Richard, *Papers on Eastern Question, No. 1: Evidences of Turkish
 Misrule*, Westminster, (n. d.), p. 26.

SEGREGATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

LEVON VARTAN

Segregation in the Ottoman Empire never was a novelty nor a fact just brought to light in the nineteenth century. It was there in the Ottoman Empire since the fall of Constantinople in 1453.

Segregation in the empire was a government as well as a religious and social policy. It received its force from the teachings of the Sheriat and the laws promulgated especially to

create a wide gap between the Moslem and the Christian populations of the Ottoman Empire. Thus, once the policy enforced, it helped to distinguish the two major classes of the Ottoman society and to render easier the confiscation and appropriation, requisitioning and carting away of the rayas' ownings; it also furthered and helped to engross the pilleging and looting desires of the Kurds, the Circassians and other marauding elements. Moreover, it was this policy of segregation which debarred the rayas of the right of self-protection and let loose all the evil forces to kidnap or massacre the non-Moslems especially in the eastern vilayets of the Ottoman Empire.

This paper examines the differences existing between clothing, headgears, shoes, rights of arm-bearing, houses, gardens, merry-making, wedding-ceremonies, ringing of bells, singing and chanting, burial ceremonies, horse-riding, etc. of the Moslem inhabitants of the Ottoman Empire on the one hand and the Christian Armenians on the other. With ample evidence and documentation it sheds light on the prevailing differences; moreover, it tells the sad and gloomy story of the Armenian rayas' daily life in a society which drew its right of existence from the very being of these same rayas.

The paper is composed of two parts: the first deals with the everyday life of the Armenians, while the second examines the Ottoman official burial permits which come almost from all parts of the Ottoman Empire.

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (*)

(1918 - 1919)

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

1918-ի վերջերս՝ երբ Դաշնակիցներու յաղթանակը որոշ էր, հայերը կը զօրացնէին իրենց քաղաքական գործունէութիւնը: Թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ թէ՛ արտասահմանի հայութիւնը կը կռահէին թէ՛ հաշտութեան վեհաժողով մը պիտի գումարուէր որպէս տրամաբանական արդիւնք կատարուելիք յաղթանակին,

(*) Ներկայ ուսումնասիրութեան միւթ կը կազմէ հայկական գոյգ Պատուիրակութեանց յարաբերութեան հարցը: Զոյգ Պատուիրակութիւններով կ'ազնմէ ակնարկել Պօզոս Նուպար Փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան եւ Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորած Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Յարաբերութեան հարցին ուսումնասիրութեան առեմ պարտաւոր ենք անդրադառնալ անոնց կազմութեան, հետապնդած նպատակներուն եւ այս նպատակներուն ստեղծած անխուսափելի բախումներուն:

Մեր այս գրութիւնը մաս կը կազմէ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը (300 էջոց), մուտքուած Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան (1918-1921): Նպատակ ունիմք ի մտայ լոյս ընծայել այդ գործը: Կ'ընենք այս յիշեցումը, պարզապէս լուսաբանելու համար ընթերցողը, որ եթէ աշօտ մնացած մասեր գտնուին այս գրութեան մէջ, անոնց լուսաբանութիւնները կը գտնուին վերոյիշեալ գործին մէջ:

Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վաւերաբանութիւնը ուրախալի է որ պահուած են, սակայն տխուր է հաստատել որ ցարդ լոյս չեն տեսած: Կը պահուին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ եւ թիւով 50-էն աւելի թղթածրարներ կը կազմեն: Հ.Բ.Ը.Մ.ը հայ ժողովուրդի պատմութեան արդարութիւն ընելու համար կրնայ եւ պիտի է հրատարակէ գտնումք: Առ ի չգոյժ այդ վաւերաբանութիւններուն, ստիպուած ենք օգտագործել ժողովուրդի արդիւններ, ինչպէս Հայաստանի Կոչնակը, այդ օրերուն Կոչնակ կամ Կոչնակ Հայաստանի անունով լոյս տեսնող, որ բաւական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

ուստի տենդագին աշխատանքի կը լծուէին՝ այդ ժողովին՝ հայու-
թեան պահանջները ներկայացնելու համար: Աշխարհազրական
պայմաններու եւ անձնական փառասիրութիւններու պատճառով
հայկական անջատ երկու Պատուիրակութիւններ կը կազմուէին:—
Ազգային Պատուիրակութիւն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութիւն:

Ժամանակազրական կարգով Ազգային Պատուիրակութեան
կազմութիւնը աւելի կանուխ ըլլալով, նախ կ'անդադառնանք անոր:

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Այս Պատուիրակութիւնը, որ որպէս պետ ունէր Պօղոս Նու-
պար Փաշան, իր գոյութիւնը կը պահէր 1913-էն սկսեալ: Ա. Ոս-
տիսեան, որ այդ օրերուն Թիֆլիսի քաղաքապետն էր, այս մասին
կու տայ որոշ տեղեկութիւններ, որոնք շահեկան են: Պալքանեան
պատերազմի բռնկումի օրերուն, 1912 Հոկտ. 2-ին, Գէորգ Զ. Ա.
մենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը դիմէր Նիքոլա Բ. Յարին՝ Թրքա-
հայոց վիճակը բարելաւելու համար: Ոստիսեան կը գրէ թէ Կա-
թողիկոսն ու ինք կը տեսնէին թէ բաւարար չէ միայն Յարին դի-
մում մը, այլ նաեւ Եւրոպական պետութեանց ալ պէտք է դի-
մել (1), որոնք անշուշտ պիտի մասնակցէին Պալքանեան պատե-
րազմի աւարտելէն ետք տեղի ունենալիք խորհրդաժողովի մը: Կա-
թողիկոսը 10 Նոյ. 1912 թուակիր նամակով մը Պօղոս Նուպար Փա-
շան կը նշանակէր իր ներկայացուցիչը Եւրոպական պետութեանց
մօտ: Պօղոս Նուպար Փաշա 13 Յունուար 1913 թուականով իր հա-
ւանութիւնը յայտնելով՝ կը սկսէր աշխատանքի: Իրեն որպէս օգ-
նական կը հրաւիրէր Իւթիւճեան Եպս.ը, Եազուպ Արթին Փաշան,
Յարութիւն Մազլըմեանն ու Մինաս Զերաղը: Այս ձեւով ահաւա-
սիկ կը կազմուէր Պատուիրակութիւնը, որ 1914-ի Բարենորոգում-
ներու ծրագրերի ստորագրութեան մէջ իր դերը կ'ունենար: Պատուի-
րակութեան նպատակն էր «վարչական ինքնավարութիւն մը Թըր-
քական Հայաստանի վեց վիլայէթներուն համար, որ համախմբը-
ւելով միակ շրջան մը կազմէին, քրիստոնեայ վալիէ մը կառավա-
րուած եւ Պերլինի Դաշնագիրն ստորագրող պետութեանց լուրջ
բոնթրոլին տակ դրուած» (2):

(1) « The Memoirs of a Mayor », *The Armenian Review*, No. 1 (March 1950), էջ 103:

(2) Արշակ Զօպանեան, « Պօղոս Նուպար Փաշայի Հայրենասիրական
գործունէութիւնը », Պայթար Հանդէս, Սեպտ. 1931, էջ 123:

1915-ի սկիզբները, Կաթողիկոսը կ'որոշէր վերակազմել Աղ-
յային Պատուիրակութիւնը, որուն զործը պիտի ըլլար Հայաստանի
թուրք լուծէն ազատագրումը պահանջել դաշնակից պետութիւննե-
րէն (3) : Այս զործը կրկին կը վստահուէր Պօղոս Նուպար Փաշայի,
որ 1915-ի գարնան Փարիզ կու գար այլեւս Եգիպտոս չվերադառ-
նալու համար :

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը առիթ չէր տար պատուի-
րակութեան դործօն դեր մը կատարել : 1916-ին Պօղոս Նուպար
Փաշայի եւ Ժորժ Փիքոյի միջեւ կնքուած համաձայնութեամբ Ա-
րեւելեան Լեզէսնը կը կազմուէր :

Քանի որ Փաշան կը կազմէ Աղլ. Պատուիրակութեան կորի-
զը, կ'արժէ տալ անոր անձնաւորութեան ուրուագիծը :

Պօղոս Նուպար Փաշա՝ որդին էր Նուպար Փաշայի, որ Ստիւ-
եան շրջանին եղած էր Եգիպտոսի Վարչապետ : Պօղոս Նուպար
Փաշա ասպարէզով ճարտարագէտ էր եւ Եգիպտոսի մէջ աչքառու
գործեր դուրս հանած էր — եգիպտական երկաթուղիներու կազմա-
կերպութիւնը . հիմնած էր Աղեքսանդրիոյ հանրակառքերը, Հելիո-
պոլսոյ հսկայ ընկերութիւնները . բաժնետէր էր Գահրէէի Ջուրե-
րու Ընկերութեան (4) : Կարճ խօսքով՝ հսկայ ձեռնարկներու ոգին
եղած էր :

1906-ին ուրիշներու հետ հիմնադրած է Հայ Բարեգործական
Ընդհ. Միութիւնը, որ ցարդ էր դոյութիւնը կը պահէ : Ապրած է
հայ միջավայրէն հեռու, կարելի է ըսել ամբոխէն կտրուած, ան-
դիտակ իր նախահարց լեզուին եւ անդիտակ հայ հողերանութեան :
Ըսինք թէ մտայնութեամբ ու խառնուածքով քիչ հայ է Պօղոս Նու-
պար Փաշա, ինչ որ չ'արգիլեր զինք անկեղծ հայրենասէր մը ըլ-
լալէ : Ուծացում մը չէ ասիկա, այլ դաստիարակութեան ու միջա-
վայրի բերում մը : Յանցառ ու մահերեսային համակրութիւններ
միայն իր ցեղին հետ կը կապէին Պօղոս Փաշան, որ խիստ սակաւ,
ու պէտք է ըսել նաեւ, քիչ մը զէչ կը ճանչնար իր ազգակիցնե-
րը (5) :

Փաշայական հով մը կար իր վրայ : Հրահանգելու սովորու-
թիւն մը : Չէր ուզեր իրեն հակակարծիք մարդիկ ունենալ : Փաշա-
յական այդ յանձնապատանութեան մէկ արտայայտութիւնն էր

(3) ՆայՅը :

(4) «Վեմսփայլ Պօղոս Փաշա Նուպար», Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ :
տաքի, Թ. 6 (8 փետրուար 1919), էջ 172 :

(5) ՆայՅը :

այն համոզումը թէ թրքահայ դատին միակ պաշտպանը ինք էր ու իր գլխաւորած պատուիրակութիւնը (6) : Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կոչէր Արարատի Հանրապետութիւն, որ իրաւունք չունէր թրքահայաստանի հարցերով զբաղիլ : Այս հարցին աւելի մանրամասնօրէն կ'անդրադառնանք :

Ինչպէս Վահագն Բաբայանը կը գրէ Պօղոս Նուպար Փաշայի մասին. « Պօղոս Նուպար Փաշա ստացած էր լաւ կրթութիւն մը. կը խօսէր քանի մը լեզու եւ կը ներկայանար որպէս ազնուականի մը կատարեալ տիպարը, որ իր մէջ կը միացնէր թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի ընկերային շնորհները » (7) :

Տարօրինակ թուի թերեւս այսպիսի անձնաւորութեան մը հայկական հարցով զբաղիլը : Սակայն ժառանգական էր ատիկա : Հայրը՝ Նուպար Փաշա, որ 1878-ին Փարիզ կը գտնուէր, կը դիմէր Պոլսոյ Պատրիարքութեան՝ ստանձնելու հայ դատին պաշտպանութիւնը Պերլինի Վեհաժողովին առջեւ : Պօղոս Նուպար Փաշա ստանձնելով հայկական հարցին հետապնդումը, հարուստ մարդու եւ ազնուականի իր հանդամանքին վրայ դափնեպսակ մը եւս կ'աւելցնէր : Ինք որ տարիներով հայ կեանքէն հեռու մնացած էր, այս ձեւով կրնար հայ ժողովուրդին իր պարտքը վճարել :

Թէեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը ունէր այլ անդամներ, սակայն փաստօրէն Պօղոս Նուպար Փաշա՝ իր ղերդաստանին եւ անձնաւորութեան հմայքով կը ներկայացնէր Պատուիրակութիւնը : Այս նոյն արժանիքներուն համար էր որ պետութիւններ կը ճանչնային զինք որպէս Հայերու քաղաքական դատին պետը (8) :

Գրեթէ անգործութեան դատապարտուած Պատուիրակութիւնը, 1918-ի վերջաւորութեան կ'ուզէր վերակազմուիլ եւ գործունէութեան նոր ծրագիր մը մշակել : Դաշնակիցներու յաղթանակը արթնութեան ղողանջ մը կ'ըլլար Պատուիրակութեան համար : Պօղոս Նուպար Փաշա պահ մը տարակուսած էր Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութիւնը երկարաձգելու վրայ, քանի որ Կովկասի մէջ հռչակուած էր հայկական անկախ հանրապետութիւն մը (9) : Սակայն 1918 Հոկտ. 15 թուակիր հրաւերը ցոյց կու տար թէ Փաշան կ'ուզէր պահել Պատուիրակութիւնը : Այդ հրաւիրագիրը ուղղուած էր

(6) Վահագն Փափագեան, Իմ Յուշերը, Գ. հատոր, էջ 187 :

(7) *The Struggle for Transcaucasia* (Oxford, 1915), p. 253.

(8) Վ. Փափագեան, Բնութիւնը, էջ 96 :

(9) Միքիմ Տախտեան, « Հայ Ազգային Պատուիրակութեան շուրջ », Կոնստանդնուպոլիս, Թ. 38 (21 Սեպտ. 1918), էջ 1515 :

ամբողջ Հայութեան: Ճշդորոշուած էր պատգամաւորներուն թիւը (33), ընտրութեան եղանակը, համագումարին վայրը (Փարիզ) եւ թուականը (1 Փետր. 1919):

Համագումարին առջեւ դրուելիք գլխաւոր հարցերն էին.

1.— Մշակել Հայ ազգի պահանջներու ծրագիրը, դէպքերու ստեղծած նոր կացութեան համաձայն:

2.— Ընտրել Գործադիր Ժողով մը — եօթը անդամներէ բաղկացած —, որ պաշտօն պիտի ունենայ հետապնդել այդ ծրագիրին իրականացումը:

«Գործադիր Ժողովը Հայ ազգի ներկայացուցիչը պիտի ըլլայ պետութեանց մօտ, պիտի հետապնդէ հայկական պահանջներու իրականացումը... Գործադիր Ժողովը իր կեդրոնը պիտի ունենայ Փարիզի մէջ, եւ պիտի կրնայ իր ներկայացուցիչները նշանակել՝ Լոտտոնի, Հոմի, Ուաշինկթընի մէջ, եւ ամէն տեղ ուր անոնց պէտքը զգալի նկատէ» (10):

Նախապէս ճշդորոշուած ծրագիր մըն էր որ քուէարկութեան պիտի դրուէր Ազգ. Համագումարին մէջ եւ ո՛չ թէ Համագումարին կողմէ ճշդորոշուած ծրագիրն է որ պիտի գործադրուէր: Ազգային Համագումարը կանչուած էր՝ Պատուիրակութեան օրինական հիմք տալու համար: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կազմուած էր էջմիածնի Կաթողիկոսին եւ Պոլսոյ Պատրիարքին հաւանութեամբ, եւ հիմա համագագումարին համագումարով մը կրնար ամբողջ Հայութեան ընտրութիւնը համարուիլ:

Համագումարը պաշտօնապէս կը բացուէր 1919 Փետր. 24-ին եւ կը փակուէր Ապրիլ 22-ին: Փետր. 24-էն առաջ տեղի ունեցած էին նախապատրաստական նիստեր, թիւով 5, ընդամէնը՝ 43 նիստ: Կը մասնակցէին 38 պատուիրակներ, որոնցմէ 12-ը Ռամկավար կամ Ռամկավարներու համակիր, 13 Դաշնակցական եւ 12 Հնչակ-իան կամ չէղոք: Այս թիւէն դուրս են Հայաստանի պատուիրակները — Աւետիս Ահարոնեան եւ Համօ Օհանջանեան, որոնք Համագումարին կը մասնակցէին խորհրդակցական ձայնով (11):

Ինչո՞ւ խորհրդակցական եւ ոչ թէ քուէի ձայնով կը մասնակցէր Հայաստանի կառավարութիւնը: Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց եւ Որոշմանց ամփոփումին մէջ հետեւեալ

(10) Հայ Ազգային Պատուիրակութիւն, «Հրատեք», Կոնստ, ԺԸ. տարի, Թ. 51 (21 Դեկտեմբեր 1918), էջ 1347-1348:

(11) «The Armenian National Congress in Paris», *The Armenian Review*, Vol. 12, No. 4, p. 56:

ձեւով կը բացատրուէր Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութեան պատուիրակներուն բացակայութիւնը. «Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութիւնը քուէի ձայնով մասնակցելու համար պատգամաւորներ զրկած չէր Համազումարին, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին համար ընտրուած պատուիրակութեան Երեւանէ մեկնած միջոցին՝ Հայ Հանրապետութիւնը ստացած չէր Ազգ. Պատուիրակութեան հրաւիրագիրը, ինչպէս յայտարարեց նախագահը՝ Պր. Ա. Ահարոնեան» (12) :

Կարելի է եզրակացնել թէ դժուար էր այսպիսի համախմբումէ մը արդիւնաւոր աշխատանք սպասել: Անհատական եւ կուսակցական տեսակէտներու բխումը անխուսափելի պիտի ըլլար: Վահան Փափագեան (Կոմս), որ մասնակցած է այս Համազումարին, կը գրէ. «Գաղափարապէս հակադիր եւ կեդրոնախոյս տարրերէ բաղկացած էր Համազումարը: Զիրենք միացնողը անկասկած սըրբազան դադափարն էր. Հայութեան տառապանքին վերջ տալ եւ ունենալ սեփական Հայրենիք» (13) :

Համազումարը կը ստեղծէր զանազան յանձնախումբեր, որոնք կը կազմէին զանազան նախազիծեր.

1. Նախազիծ կազմական կանոնադրի Հայաստանի Հանրապետութեան ժամանակաւոր վարչութեան:
2. Նախազիծ Հիմնական կանոններու Հայաստանի (միացեալ) Հանրապետութեան ժամանակաւոր կարգերու համար:
3. Նախազիծ արեւմտեան Հայաստանի ապազայ սահմաններու մասին:
4. Նախազիծ Հայութեան նիւթական կորուստներու եւ վընաններու հատուցման:
5. Նախազիծ ազգային հիմնադրամի պատրաստութեան:
6. Նախազիծ Ամերիկեան Հանրապետութեան կողմէ Միացեալ Հայաստանի ապազայ մանտայի մասին:
7. Նախազիծ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան դործակցութեան կամ ձուլման մասին (14) :

(12) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, ք. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 730:

(13) Վ. Փափագեան, Յշուած աշխ., էջ 36:

(14) Այս Յախագիծերէն ռմաճք մտնողը նախաւոր տրուած են վախճան Փափագեանի Յուշերու Գ. հատորին մէջ: Կը յիշատակենք էջերը. Թ. 1 (էջ 322-329), Թ. 2 (էջ 316-322), Թ. 6 (էջ 311-315), Թ. 7 (էջ 375-382):

Այս նախագիծերը կը պատրաստուէին եւ կը յանձնուէին նորընտիր Պատուիրակութեան, երկրորդ Համագումարին ներկայացնելու համար: Համագումարը կը զբաղէր այլազան հարցերով — Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած Յիշատակագիր (15), Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութիւն, Պատուիրակութեան պիւտճէի քուէարկում, Պատուիրակութեան ուղղութեան ճշդում, եւլն.: Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ կ'ընտրուէին Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշա, ՊՊ. Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան, Գարեգին Պաստրմաճեան, Տոքթ. Յ. Նեւրուզ եւ Վահան Թէքէեան:

Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան յարաբերութեան ճամբով կ'որոշուէր թէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը «համաձայն նոր Պատուիրակութեան համար ընդունուած ուղեցոյցներուն՝ Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ կը կաղմէ «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը» եւ անոր հետ պիտի աշխատի ձեռք բերել Յիշատակագիրով բանաձեւուած հայկական պահանջներու գործադրութիւնը, եւ պիտի հետապնդէ Ազգային Դատին յարակից բոլոր հարցերուն բարուք լուծումը» (16):

Համագումարը հեռագիրներ կը զրկէր Նախագահ Ուիլսընի, Քլեմանսոյի, Լոյս ձորճի եւ Օբլանտոյի, կոչ ժը դաշնակից ազգերուն, եւ կ'որոշէր «իր եղբայրական ջերմ ողջոյնները ուղղել Հայկական Հանրապետութեան, անոր մէջ տեսնելով վեց հարիւր տարիէ ի վեր առաջին անգամ վերագարթնող Հայ ազատութեան հրճուածութիւնը պատկերը» (17):

Հոս կը կեցնենք Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութիւնը, անդրադառնալու համար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան գործունէութեան:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Դաշնակիցները կը յաղթանակէին եւ յայտնի կ'ըլլար որ Փարիզի մէջ պիտի կայանար Խաղաղութեան Վեհաժողովը, Հա-

(15) Միմչ Ազգ. Համագումարը իր աշխատանքները կը կատարէր, 12 փետրուարին՝ երկու Պատուիրակութիւնները կը մերկայացնէին Յիշատակագիր մը Փարիզի Հաշտութեան ժողովին:

(16) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 731:

(17) Նոյնը, էջ 732-733:

յաստանի Պորհրդարանը ղռնփակ նիստեր կը գումարէր այդ Վե-
 ճաթողովին ներկայացուելիք հարցերուն եւ պատուիրակութեան
 շուրջ խորհրդակցելու եւ որոշումներ տալու համար: Հայկական
 հողային պահանջներուն շուրջ կար երեք տեսակէտ.— 1) Վար-
 չապեա Քաջապետի կը պաշտպանէր առանց դէպի ծով ելքի Հա-
 յաստան մը (չափաւորական), 2) խմբակ մը կը պաշտպանէր Սեւ
 ծովի վրայ ելքով Հայաստան մը (միջին ճամբայ), 3) իսկ Ժողո-
 վրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչները՝ ծովէ ծով Հա-
 յաստան մը (ծայրայեղ տեսակէտ): Պորհուրդը կը քուէարկէր ի
 նպաստ միջին տեսակէտին, այսինքն Սեւ ծովու վրայ ելքով Հա-
 յաստանի մը, նոյնիսկ առանց յիշելու Կիլիկիան (18): Իսկ դալով
 մանտայի կամ հոգատարութեան հարցին, նախապատուութիւնը կը
 արուէր Ամբրիկայի Միացեալ Նահանգներուն, ապա Անգլիոյ, Յը-
 րանսայի, ամենէն ետք՝ Ռուսաստանի (19):

(1967-ի ամառը (14 Յուլիս) Լիբանանի ամառանոցներէն
 Պուա տը Պոլոնբերի մէջ երբ հարցում ուղղեցինք Մեթր Պորով
 Թիւթիւնճեանի (Հանր. Հայաստանի պետ. գործիչներէն) Հայկա-
 կան հողային պահանջներուն մասին, հետեւեալ հաստատումը ը-
 րաւ. «Արամ Մանուկեան կը պաշտպանէր այն տեսակէտը թէ պէտք
 չէ ունենալ ընդարձակ Հայաստան մը, այլ այնքան հող՝ որ կարե-
 լի ըլլայ պաշտպանել: Դէմ էր որ ծովէ ծով Հայաստանի ծրագրերը
 պաշտպանուի եւ այդ ուղղութեամբ ալ թելադրած էր Հայաստանի
 Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Սակայն արտասահմանի
 Դաշնակցականները, Փարիզի մէջ գումարուող Ազգային Համագու-
 մարը եւ ընդհանրապէս արտասահմանի հայութիւնը կը ծափահա-
 րէին ծովէ ծով Հայաստանի տեսակէտը):

Հաշտութեան պատուիրակութիւնը կը բաղկանար երեք հո-
 գիներէ.— Աւետիս Ահարոնեան՝ նախագահ (ներկայացուած Դաշ-
 նակցութեան կողմէ), Միքայէլ Պապաջանեան (Ժողովրդականնե-
 րու կողմէ) եւ Համօ Օհանջանեան, որ այդ օրերուն Պերլին կը
 գտնուէր: Դահլիճը՝ Պատուիրակութեան կը հրահանգէր համե-
 րաշխ գործակցութիւն ցոյց տալ Պօղոս Նուպար Փաշայի Պատուի-
 րակութեան հետ, «իսկ եթէ պէտք ըլլայ յանձնել անոր՝ նախագա-
 հութիւնը, իսկ Ահարոնեանին՝ փոխ-նախագահութիւնը» (20):

(18) Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մարտի ու Զար-
 ցացումը (Աթէնք, 1930), էջ 98:

(19) Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն
 (Պէյրուք, 1958), էջ 200:

(20) Ա. Խատիսեան, նոյն տեղը:

Գլխաւոր Պատուիրակութեան կ'ընկերանային նաեւ զործակատարներ — Տիգրան Միրզայեանց, որպէս քարտուղար. Տ. Փիլիքեան՝ մասնագէտ հողագործ եւ երկրաչափ. զօրավար Ղորղանեան, իբրեւ ղինուորական խորհրդական (21) :

Դեկտ. 12-ին, Պատուիրակութիւնը կը մեկնէր Երեւանէն Թիֆլիս, ապա Պաթում, ուրկէ՛ յատկապէս իր տրամադրութեան տակ դրուած շոգենաւով կ'ուղղուէր Պոլիս, Մարսէյլ եւ 1919 Փետր. 4-ին կը հասնէր Փարիզ :

Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէր Ազդ. Համագումարին, որ այդ օրերուն կը դուրսարուէր Փարիզի մէջ : Փետր. 12-ին, միացեալ Յիշատակագիր մը կը յանձնուէր Փարիզի Վեհաժողովին՝ երկու պատուիրակութեանց պետերուն կողմէ : Ազգային Համագումարը իր այլ յանձնախումբերու կողքին կը ստեղծէր յանձնախումբ մը, ստեղծելու համար նախադիժ մը՝ երկու պատուիրակութեանց ձուլման համար : Անհրաժեշտ էր այս միացումը, որովհետեւ ժողովուրդի մը շահերը չէին կրնար ներկայացուիլ երկու տարբեր պատուիրակութեանց կողմէ : Արդէն Հայաստանի Դահլիճը նկատի առած էր այս պարագան, նոյնիսկ ղիջելով պատուիրակութեան նախադաճութեան պատիւը՝ Պօղոս Նուպար Փաշայի :

Սկիզբէն իսկ ի յայտ կու գային անհասկացողութիւններն ու փոխադարձ հակակրանքը երկու պատուիրակութեանց միջեւ : Ազգային Պատուիրակութիւնը պաշտօնական պատուիրակութեան արժէքը կը փոքրացնէր, զայն նկատելով միայն Կովկասահայութեան ներկայացուցիչը, իսկ ինքզինք դաւանելով ներկայացուցիչը Թրքաբազայի : Թրքաբազայի եւ Կովկասահայի հին՝ փոխադարձ հակակրանքն էր որ ինքզինք կը ցուցաբերէր :

Պօղոս Նուպար Փաշա կը մտածէր թէ իր Պատուիրակութիւնը միջազգային ճանաչում ստացած է եւ որոշ յանձնառութիւններ

(21) Վահան Փափագեան ուրիշ անուններ ալ կը յիշատակէ, որոնք, հաւանաբար, Պատուիրակութեան գործունէութեան ընդարձակումով անհրաժեշտ նկատուեցան : Ասոնք են՝ Յովհաննէս Խան Մասեհեան, ռուս պետական Դումայի անդամ՝ Մովսէս Անճմեան. Պոլսոյ ռուս դեսպանական խորհրդական, արեւելագետ եւ հայկական հարցերու մասնագետ՝ Անտրէ Մանտելլըթամ, Արքայէկեան, Ալեքսանտր Պարոնեան, Ռուբէն Որբերեան. Ռուբէն Պերպլերեան, Տէրպետերեան, Ասվատուրոփ, Վաչեան, Յովհաննէս Զայեան եւ ուրիշներ : Նաեւ Վահան Փափագեան ինք, որպէս Պատուիրակութեան անդամ :

կնքած, որոնք կրնային յօշու ցնդիլ երբ միանար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Կար նաեւ թերեւս անձնական տարր մը: Աւետիս Աւարոնեան, հայ դիւղացիի զաւակ, կը ներկայանար պատուիրակութեան նախադահի հանգամանքով, իսկ ինք՝ աղնուական դասակարգի ծնունդ. ի՞նչպէս այս դիրքերէն կարելի էր դործակցութիւն ակնկալել:

Մասամբ ալ կարելի է ըսել որ Ազգային Պատուիրակութիւնը իրաւունք ունէր խէթ աչքով նայելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան. չէ՞ որ այս վերջինը Կիլիկիոյ վերաբերեալ ակնարկութիւն չունէր իր հողային պահանջներուն մէջ: Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը գիտէր թէ զաղտնի համաձայնութիւններու ճամբով, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան իրեն վերապահած էր: Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կը խորհէր թէ Կիլիկիոյ հողամասի պահանջումով, իր դէմ պիտի գտնէր Ֆրանսան, որուն օժանդակութիւնը անհրաժեշտ էր հայկական հողային պահանջներու իրագործման համար: Իսկ Պօղոս Նուպար Փաշան կը խորհէր թէ իր պատուիրակութեան իրաւասութեան սահմանին մէջ է՛ւ Թրքահայաստանի դաւառներու, ե՛ւ Կիլիկիոյ ճակատագրով զբաղիլ: Մանաւանդ ձորճ Փիքոյի հետ 1916-ի իր կնքած համաձայնութեամբ, Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն պիտի տրուէր: Այս ակնկալութիւնը ունենալէ ետք, ի՞նչպէս կարելի էր համաձայնիլ Պատուիրակութեան մը հետ, որ չէր պահանջեր Կիլիկիան:

Երկու պատուիրակութիւններն ալ իրենց անջատ գոյութիւնը պահեցին, թէեւ միացման ճիգեր անպակաս եղան: Սակայն մեծ պետութիւնները միշտ ալ նախապատուութիւն տուին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որովհետեւ վերջինը կը ներկայացընէր կազմակերպուած պետութիւն մը: Այդ նախապատուութիւնը կը տեսնենք 1919 Փետր. 26-ի Հաշտութեան Վեհաժողովի Հայկական ունկնդրութեան, երբ Պօղոս Նուպար Փաշա վերջին վայրկեանին, Փիշոնի միջնորդութեամբ ունկնդրութեան կ'արժանանայ: Նաեւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրութեան ատեն, երբ ստորագրութեան պատիւը կ'երթայ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախադահին:

1919 Մայիս 28-ին, Հայաստանի Խորհուրդը կը հռչակէր Միացեալ Հայաստանը (Արեւելահայաստանի եւ Արեւմտահայաստանի միացումը), հրաւիրելով արեւմտահայ 12 երեսփոխաններ բազմիլ Հայկական Խորհրդարանին մէջ: Ազգ. Պատուիրակութեան համար այս գործը բռնաբարում մըն էր, որովհետեւ ան ինքզինք կը դաւանէր Թրքահայոց հարցերով եւ իրաւունքներով զբաղող իրաւասու միակ մարմինը: Պօղոս Նուպար Փաշա կը պատրաստուէր

հրապարակային պաշտօնական բողոք բառնալ Հայաստանի Կառավարութեան դէմ, սակայն պաղարիւն մարդոց միջամտութեամբ, ան կը հրաժարէր այդ մտադրութենէն: Երկու պատուիրակութեանց պետերը կը հրատարակէին միացեալ յայտարարութիւն մը այս խնդրին առնչութեամբ. «Այդային Պատուիրակութիւնը անմիջապէս ծանոյց Հանրապետութեան Փարլիի ներկայացուցիչներուն թէ, քաղաքական ինչպէս նաեւ իրաւական կարգ մը պատճառներով, ինք իր հաւանութիւնը չի տար յիշեալ յայտարարութեան, նկատի ունենալով այն պայմանները որոնց ներքեւ անիկա եղած էր: Ասիկա հեռագրաւ հաղորդուեցաւ Երեւանի Կառավարութեան» (22):

Ա. Ահարոնեան այն կասկածը ունէր թէ Այդ. Պատուիրակութիւնը ծածուկ աշխատանք կը տանէր ինքզինք որպէս Հայաստանի Կառավարութեան պատուիրակութիւն ճանչցնելու: 24 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործոց Նախարար Ս. Տիգրանի կը թելադրէր. «... Միացեալ Հայաստանի Կառավարութեան եւ պարլամենտի խնդիրը մնում է առկախ: Ժամանակը հասած է վերջ տալու այս տուճալիցմին (երկուութեան) եւ քաղաքային աշխարհի առջեւ ներկայանալ մի ճակատով: Ետևում միջազգային յանձնառութիւններ պէտք կը լինի անել, պայմանագրեր ստորագրել, Ֆինանսական ու տնտեսական փոխառութիւն կնքել, մանտադ յանձն առնող պետութեան հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, նոյնիսկ մանտադի պայմանները քննութեան ենթարկել: Այս բոլորի համար անհրաժեշտ է միացեալ Հայաստանի միացեալ կառավարութիւն, որպէսզի կարողանայ յանուն համայն Հայութեան, իրրեւ կաղմակերպուած պետութիւն դործել, այլապէս՝ մանտադորը կարող է վարուել իր ուզածի պէս եւ մեր քաղաքական ազատութիւնն ու անկախութիւնը կը վտանգուի» (23):

Արդեօք այս մտահոգութիւններէն ծնած թելադրանքը իր դերը կ'ունենա՞ր մէկ ամիս ետք կատարուած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութեան աքտին մէջ, որոշապէս կարելի չէ ըսել: Սակայն աքտին դէմ կ'ընդվզէր, ինչպէս տեսանք, Այդային Պատուիրակութիւնը: Այդ ընդվզումը նախ կու գար անձնական

(22) «Պաշտօնական յայտարարութիւն ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան», Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 34 (23 Օգոստոս 1919), էջ 1096:

(23) Մանուկ Գ. Ճիգմեմեան, Պատմութիւն Ամերիկահայ Բաղաքական Կուսակցութեանց (Ֆրէգմ, 1980), էջ 396:

նկատումներէ: Միացեալ Խորհրդարանի մը մէջ թրքահայերն ալ իրենց ներկայացուցիչները պիտի ունենային եւ այդպիսի Խորհրդարանի մը կողմէ լիազօրուած պատուիրակութեան մը գոյութիւնը պիտի նշանակէր վերջ մը զնեւ Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութեան: Երկրորդ՝ ազգային նկատումներէ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը հաւատար թէ Ռուսիան ուչ կամ կանուխ պիտի զբաւէր Հայաստանը (24): Անջատ պատուիրակութեան իր հանդամանքը կրնար սուիթ տալ Հայաստանի զբաւումէն ետք իսկ որպէս թրքահայ գատի պաշտպան շարունակել իր առաքելութիւնը:

Միացեալ յայտարարութիւնը կը հաղորդէր թէ երկու պատուիրակութեանց միջեւ բանակցութիւններ սկսած են եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը պատրաստուի պատգամաւորութիւն մը զբնակել Երեւան՝ վերջնական համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար:

Եռանդամ պատգամաւորութիւն մը, որ կը ներկայացնէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը, Հոկտեմբերի կէսերուն կը հասնէր Երեւան: Անդամներն էին՝ Վահան Թէքէեան (նախագահ), Տօքթ. Նշան Տէր Ստեփանեան եւ Սամսոն Յարութիւնեան: Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ կը ներկայանային՝ Սիմոն Վրացեան (նախագահ), Ծաւարչ Միտաքեան եւ Մարտիրոս Յարութիւնեան:

Տարօրինակ երեւոյթ էր պարզուածը: Հայութեան մաս կազմող կողմեր - Հանրապետութիւն մը եւ այդ Հայութեան զբեթէ ինքնակող մէկ մարմինը՝ կը բանակցէին ազգային հրատապ հարցերու շուրջ: Վրացեան ակնարկելով այս հայ-հայկական բանակցութիւններուն (25), կը զրէ. «Մինչ բանակցութիւնների հիմքը, ըստ երեւոյթին, ազգային-հատուածական բնոյթ էր կրում՝ թիւրքահայ-ոստահայ, Երեւան ուղարկուող պատգամաւորութիւնը եւ, ինչպէս հետագային կը տեսնենք, նաեւ Երեւանի կառավարութեան ներկայացուած պահանջները աւելի կուսակցական դունաւորում ունէին» (26):

(24) Նոյնը, էջ 397:

(25) Այս բանակցութիւններուն ամբարշարած է Սիմոն Վրացեան՝ Իրեք ամգամ. ա) Բանակցութիւններ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, Պոսթըմ, 1920: բ) «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէժ, Դ. տարի, ք. 3 - Զ. տարի, ք. 1, 1936-1938: գ) Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տիպ, էջ 282-291:

(26) Ս. Վրացեան, «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէժ, Դ. տարի, ք. 3 (Մայիս-Յունիս, 1936), էջ 82-83:

Ազգ. Պատուիրակութեան անդամները կը պատկանէին Ռամ-
կավար-Ժողովրդական Կուսակցութեան, իսկ Երեւանի կառավա-
րութեան ներկայացուցիչները՝ Դաշնակցութեան: 1919 Յունիս 21-23,
տեղի ունեցած էին Հայաստանի Սորհրդարանական ընտրութիւն-
ները եւ Դաշնակցութիւնը 80-ի վրայ 72 երեսփոխան զրկած էր
Սորհրդարան: Այսպիսի Սորհրդարանի մը ներկայացուցիչները ան-
շուշտ որ Դաշնակցական պիտի ըլլային:

Ժողովները տեւեցին 29 Հոկտեմբերէն 16 Նոյեմբեր, որուն
ընթացքին 9 նիստեր դումարուեցան, սակայն կողմերը չհամաձայ-
նեցան:

Ի՞նչ կը պահանջէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը: Կը յիշատա-
կենք կարեւորները.

1.- Միացեալ Պարլամենտ եւ միացեալ ժամանակաւոր կա-
ռավարութիւն. կէսը՝ տաճկահայ, կէսը՝ ռուսահայ:

2.- Կառավարութեան կազմի տաճկահայ անդամները նշա-
նակուած են Պօղոս Նուպարի Պատուիրակութեան կողմից. ռուսա-
հայ անդամները՝ Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնից:

3.- Նախարարական պաշտօններէ բաժանուածը կատարել փո-
խադարձ համաձայնութեամբ, բայց նախարարապետը պէտք է լինի
Պօղոս Նուպարը՝ մնալով նաեւ Միացեալ Պատուիրակութեան նա-
խագահ:

4.- Արտաքին գործոց եւ ղինուորական նախարարները պէտք
է լինին ոչ-Դաշնակցական:

5.- Քանի որ նախարարապետը պիտի ապրի Պարիզում, նը-
րան՝ Երեւանում պէտք է նշանակել փոխանորդ:

6.- Ժամանակաւոր կառավարութիւնը կազմուելուց յետոյ,
ներկայ պարլամենտին պիտի տրուի անորոշ ժամանակով դադար,
մինչեւ որ գումարուի միացեալ Պարլամենտը:

7.- Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է կազմուի Փարի-
զում, երկու կողմէն հաւասար անդամներով: Տաճկահայ անդամ-
ներին կը նշանակէ Պօղոս Նուպարը, իսկ միւս կողմինը՝ կառավա-
րութիւնը:

8.- Պօղոս Նուպարի նշանակած անդամները անփոփոխելի
են, եւ կառավարութիւնն իրաւունք պիտի չունենայ հրաժարեցնել
նրանց մինչեւ հայկական հարցի լուծումը:

9.- Նոր Պատուիրակութեան նախագահ լինելու է Պօղոս Նու-
պարը եւ ամբողջապէս պատասխանատու պիտի լինի միացեալ կա-
ռավարութեան առջեւ. շատ խնդիրներ նա պիտի լուծէ ըստ իր
հայեցողութեան, առանց կառավարութեան կամքը առնելու:

10.— Համաձայնութիւնը կը յայտարարուի այն մտքով թէ Ռուսահայաստանն է միացել Թիւրքահայաստանին (27) :

Տարօրինակ էր երեւոյթը: Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կարծէք յաղթական պետութիւն մը ներկայացնէին: Պետութիւն չներկայացնելէ դատ, իրենք խօսած Թրքահայութիւնն ալ չէին ներկայացնէր, որովհետեւ իրենք որ կը ներկայանային որպէս Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ, Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութեան մէջ Կովկաս դռնուող Թրքահայերը ձայն չէին ունեցած: Անհեթեթ էր երկրին վարչապետութիւնը տալ Հայաստանէն դուրս դռնուող անձի մը, մանաւանդ որ այդ անձին՝ արտասահմանի մէջ ապրելու տեւողութիւնը անյայտ էր:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կ'ընդունէր, որ՝

1.— Կառավարութիւնն ու Պարլամենտը կազմուին կէս առ կէս՝ տաճկահայերից եւ ռուսահայերից:

2.— Նախարարապետը պէտք է ապրի Հայաստանում եւ ոչ Փարիզում, հետեւաբար Պօղոս Նուպար չի կարող այդ պաշտօնն ստանձնել:

3.— Զինուորական նախարարը պէտք է լինի չէզոք անձնաւորութիւն, ինչպէս մինչեւ այսօր եղել է. արտաքին գործոցը՝ ներկայ կառավարութիւնից կը նշանակուի:

4.— Երկու պատուիրակութիւնները կը ձուլուին Պօղոս Նուպարի գլխաւորութեամբ, սակայն Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է գործէ կառավարութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է կառավարութեան առջեւ:

5.— Նոր Պատուիրակութեան տաճկահայ անդամները կարող են նշանակուիլ Պօղոս Նուպարի կողմից, բայց մի անգամ որ Պատուիրակութիւնը կազմուեց, այլեւս ենթակայ է կառավարութեան (28) :

Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին ներկայ խորհրդարանին անորոշ ժամանակով արձակուրդ տալ — մինչեւ Թրքահայ պատուիրակներու ընտրութիւնը եւ երկու երրորդին ժամանումը: Իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին խորհրդարանին տալ ժամանակաւոր արձակուրդ: Այս վերջին հարցն էր որ ղեկավարացուց խնդիր—

(27) Նայմը, էջ 83-84:

(28) Նայմը, էջ 83-84:

ները եւ Նոյ. 16-ի նիստէն ետք Ազգ. Պատուիրակութեան պատգամաւորութիւնը խզեց բանակցութիւնները, իսկ վարչապետ Սատիսեան առկախեց՝ բաց դուռ ձգելով (29) :

Բանակցութիւններէն երեք ամիս անցնելէ ետք Պօղոս Նուպար Փաշա կը հետադէր թէ պատրաստ է Հայաստանի կառավարութեան պայմանները ընդունիլ եւ կը նշանակէր իր ներկայացուցիչները Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան պարագլուխներէն՝ Սամսոն Յարութիւնեան եւ Արշ. Մխիթարեան: Խորհրդակցութիւնը տեղի կ'ունենար Մարտ 25-ին Վարչապետին առանձնատանակին մէջ՝ ի ներկայութեան Ս. Վրացեանի եւ կը բացատրուէր թէ երեք ամսուան մէջ քաղաքական պայմանները փոխուած էին եւ նախկին պայմանները այլեւս ի գորու չէին:

Այս բանակցութիւնները չվերսկսան: Հայկական զոյգ պատուիրակութիւնները իրենց անջատ գոյութիւնը պահեցին՝ թէեւ համազործակցութեան եւ միաձուլման աշխատանքները անպակաս եղան:

THE TWO ARMENIAN DELEGATIONS

A. DER KHATCHADOURIAN

At the end of 1918, when the Allied victory was certain, the Armenians reinforced their political activities. Both the Republic of Armenia and the Armenians abroad thought that a peace conference was going to be the result of the victory, so they began to cooperate and to formulate their demands. Due to geographical conditions and to personal ambitions, two separate Delegations were created in order to pursue the Armenian demands.

The first Delegation was the Armenian National Delegation, headed by Boghos Nubar Pasha and representing the Armenians of the Diaspora. The second one was the Delegation of the Republic of Armenia, headed by Avetis Aharonian.

Our article tries to study how these Delegations were created, what were their aims and what attempts were made in order to unify the two Delegations.

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԱՆՏԻՈՔԻ ԴԻՍԱՑ

(ԷՋ ՄԸ ՀԱՅ - ԽԱՉԱԿՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱՌԵՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՏՄՈՒԹՅՆԷՆ)

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Անտիոք, Հիւսիսային Սուրիոյ ծովեզերքէն 12 մղոն դէպի արեւելք՝ Որոնդեսի վրայ կառուցուած այս քաղաքը, իր ծննդեան առաջին իսկ օրէն կը դառնայ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն հարուստ ու բարգաւաճ քաղաքներէն մէկը, որ իր վրայ կը հրաւիրէ յաջորդ դարերու ընթացքին բարձրացող բոլոր կայսերական ուժերու ուշադրութիւնը: Սելեւկեան, հայկական, հռոմէական եւ բիւզանդական կայսրութեանց որպէս գլխաւոր ոստաններէն մէկը ծառայելէ յետոյ, 635 թ.ին, Անտիոք կ'իյնայ արաբական տիրապետութեան տակ: 968 թ.ին Բիւզանդիոնի Փոկաս կայսրը կը դրաւէ զայն. բայց քաղաքը բիւզանդական իշխանութեան տակ հաղիւ դար մը մնալէ յետոյ, 1085 թ.ին կը գրաւուի սելճուքներու կողմէ:

Անտիոք՝ քրիստոնեայ աշխարհին համար ալ ունէր իր յատուկ նշանակութիւնը: Հոն է որ Քրիստոսի հետեւորդները առաջին անգամ ըլլալով ստացած էին «Քրիստոնեայ» անունը (1) եւ Սբ. Պետրոս հիմնած էր եպիսկոպոսական առաջին աթոռը:

1085 թ.ին, Ռուսի սուլթանը՝ Սուլէյման պըն Գուլթըմիշ (1077-1086) գրաւած էր Անտիոքը ու զայն առած սելճուքեան տիրապետութեան տակ: Սուլէյմանի մահով՝ քաղաքը կ'իյնայ Մելիք Շահի (1072-1092) իշխանութեան տակ: Մելիք Շահ, 1090ի շուրջ, Անտիոքի կառավարիչ կը նշանակէ Եադի Սիւան անուն թուրք մը, որ Մելիք Շահի մահէն ետք, անուանապէս իրեն գերադաս կը ճանչնայ Հալէպի էմիրը՝ Մելիք Շահի թուրք եղբոր որդին՝ Ռեաուանը:

1) Գործք Առաքելաց, Գլ. ԺԱ:26:

Սակայն Եաղի գործնականորէն կը պահէ իր անկախութիւնը: Ան Ռըտուանի դէմ կը սրէ թշնամութիւնը Տամասկոսի եւ Մուսուլի էմիրներուն՝ Տուգազի եւ Քերպողայի: Մինչեւ իսկ 1096 թ.ին, Եաղի՝ պատերազմի մէջ կը դաւէ Ռըտուանի, ու կ'անցնի անոր եղբոր՝ Տամասկոսի էմիր Տուգազի կողմը: Այս վերջինը սակայն չի յաջողիր գրաւել Հալէպը, ու Ռըտուան երբեք չի ներեր Եաղիի (2):

1097 թ.ի Հոկտեմբերի 18ին, երբ խաչակիրները բանակ կը դարնեն Անտիոքի առջեւ (3), Եաղի տէրն էր քաղաքին: Ան արդէն աւելցուցած էր պահակազօրքին թիւը, ու զօրացուցած քաղաքին պաշտպանութիւնը: Նաեւ ան ամբարած էր բաւական պաշար եւ շինանիւթ: Եաղի՝ ապահովելու համար իր հաւատակիցներուն անջակցութիւնը, իր զաւակին՝ Շամս էլ Տաուլայի միջոցով կը դիմէ Տուգազին, որուն կը խոստանան միանալ նաեւ իր աթաբեկը՝ Տողտազին, ու Հոմսի էմիրը՝ Ճանահ էլ Տաուլան: Եաղի ուրիշ պատուիրակութիւն մըն ալ կը ղրկէ Մուսուլ, Քերպողայի մօտ, որ զնահատելով խաչակիրներու սպառնալիքին տարողութիւնը, անմիջապէս կը ձեռնարկէ զինուորական պատրաստութեան: Քերպողայի՝ զինուորական օգնութիւն կը խոստանան նաեւ Պաղտատի եւ Պարսկաստանի էմիրները:

Եաղի Սիան, որ մինչ այդ հանդուրժողութիւն ցոյց տուած էր Անտիոքի քրիստոնէայ բնակիչներուն – ասորիներ, յոյներ, հայեր – հանդէպ, եւ որոնք նաեւ քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին, կը սկսի հալածել զանոնք ու անարգել քրիստոնէական սրբավայրերն ու սրբութիւնները:

Անտիոքի մօտ, խաչակիրներ իրենց առաջին յաղթանակը կը տանին Երկաթէ կամուրջին պահակազօրքին դէմ, ու աւար կը վերցընեն արջառներու հսկայ հօտ մը, որ Անտիոք կը տարուէր Եաղիի բանակներուն համար:

Սաչակիրներ իրենց զօրքերը կը կեդրոնացնեն քաղաքի հիւսիս արեւելեան պարիսպներուն դէմ, ու կը դիւրջորոշուին ռազմազիտական կարեւորութիւն ունեցող կէտերու վրայ: Երբ Ռէյմոնտ Մէն Ժիլ կը թելադրէ անմիջապէս յարձակիլ քաղաքին վրայ, Պոհեմոնտ եւ ընկերները աւելի խոհեմ կը նկատեն սպասելը: Քաղաքին պարիսպները սարսափեցուցած էին զիրենք ու խաչակիր բանակները փաստօրէն սպառած էին երկարատեւ ճամբորդութենէ ու յաջորդական բախումներէ: Տակաւին՝ անոնք կը յուսային որ Ա-

2) Steven Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, London 1965, p.213.

3) William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I.

Translated and Annotated by Emily A. Sboeck and A. C. Krey. New York 1943, p. 206.

լեքսիոս կայսրը օգնական բանակներով կը հասնի շուտով, իր հետ բերելով պարիսպներ քանդող մեքենաներ (4) :

Պոհեմոնտ՝ Անտիոքի դիմաց կը սկսի սնուցանել իր փառամոլութիւնները: Այս հարուստ քաղաքը կընար եւ իր իշխանութեան կեդրոնը ըլլալ: Եւ այդ իրաւունքը ձեռք ձգելու համար անհրաժեշտ էր նախ հեղինակութիւն ձեռք բերել, ապա՝ սեփական միջոցներով կազմակերպել քաղաքին դրաւումը: Իր բանակները անբաւարար էին նման բան մը յաջողցնելու համար: Կը մնար դաւադրութիւնը: Քաղաքի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, որուն կ'արտօնուէր դուրս դալ պարիսպներէն, կարեւոր տեղեկութիւններ կը փոխանցէր խաչակիրներուն, Անտիոքի պաշտպանութեան եւ զինուորական դիրքերու մասին: Թէեւ հաւանական կը թուի նաեւ որ նոյն քրիստոնեաները ի նպաստ Եաղիի՝ կը լրտեսէին խաչակիրները: «Մանաւանդ ասորիները, որոնք կը կասկածէին թէ յոյներու կամ Ֆրանքներու իշխանութիւնը նախընտրելի պիտի ըլլար թուրքերու իշխանութեանէն» (5) :

Եաղի կը սպասէր իրեն հասնելիք օգնական ուժերուն, այդ իսկ պատճառով չէր փորձեր յարձակումի անցնիլ քաղաքը պաշարողներուն դէմ, մինչ խաչակիրներու համբերութիւնը կը սպառէր: Հիմա ձմեռը հասած էր արդէն, ու կացութիւնը սկսած էր վատթարանալ: Նոյեմբերի կէսերուն, ճենովական 13 նաւեր կ'երեւան Սբ. Սիմէոն նաւահանդիստին դիմաց ու կը պարենաւորեն խաչակիրները: Սակայն շատ կարճ կը տեւէ ուրախութիւնը:

Երբ պաշարումը կը բոլորէ իր երրորդ ամիսը, պաշարը կը սկսի պակսիլ, ու բանակը կ'ապրի սովի սարսափը: Մինչ այդ՝ խաչակիրներ անխոհեմաբար կը սպառեն իրենց պաշարը: Ոչ միայն ուտեստեղէնի, այլ մինչեւ իսկ անասուններուն հանդէպ անհոգ կը վերաբերին: Ու այնպէս կը պատահի, որ «երբ սովի տազնապը կ'աւելնայ, բանակը այնպիսի զրկանքի կ'ենթարկուի, որ փաստօրէն ամբողջ արշաւադորքը կ'իյնայ անհետացման վտանգին մէջ»: Ու առաջըր առնելու համար նման աղէտի մը, ընդհանուր զօրաժողով կը կանչուի ու կ'որոշուի որ այլեւս ձեռք բերուած աւարը պիտի բաժնուի հաւասարապէս: Այդ նպատակով 300-400 հոգինոց խումբեր կը կազմուին, ու կը ղրկուին բանակատեղիի սահմաններէն դուրս, աւար ձեռք ձգելու համար (6) :

4) Steven Runciman, Vol. I. p. 217.

5) Նոյնը, էջ 218:

6) William of Tyre, p. 213-214.

Սակայն ձեռք առնուած միջոցառումները չեն բարելաւեր կացութիւնը: Ուտեստեղէնի դիւները կը սղին անհամեմատօրէն: Ութ շիփնով կարելի կ'ըլլայ ձիու մը մէկ գիշերուան ուտելիքը ապահովել: «Բանակը իր հետ աւելի քան 70·000 ձիեր բերած էր, բայց հիմա այդ բոլորէն հազիւ 2000 մնացած էին բանակատեղիին մէջ: Մնացեալները կոտորուած էին ցուրտէն եւ անօթութենէն» (7):

Ցուրտը, անձրեւն ու խոնաւութիւնը կը փճացնեն նաեւ վըրանները. ու անոնք, որոնք հաց ունէին, կը կոտորուին ցուրտէն:

«Այս պայմաններուն որպէս արդիւնք, համաճարակ մը կ'ըլլանայ բանակատեղիին մէջ. այնքան ծանր կ'ըլլայ աղէտը, որ հազիւ տեղ կը գտնուի մեռելները թաղելու: Ոչ իսկ թաղման արարողութիւններ կը կատարուին: Անոնք որոնք առողջ էին, կը փախչին, սոսի չերթալու համար համաճարակին: Անոնք կը փախչին Եգիպտոս, Կիլիկիա, կամ որեւէ տեղ, որ քրիստոնեաներու իշխանութեան տակ էր» (8):

Պոհեմոնտ եւ Ռոպէրթ Ֆլանտըրզ, բանակատեղին ձգելով Ռէյմոնտի եւ պապի ներկայացուցիչ՝ Ատհիմըր Լաւաի, կ'իջնեն հարաւ, պաշար ապահովելու մտահոգութեամբ: Սակայն Շայգարի մէջ անոնք անակնկալօրէն կը հանդիպին Տուլազի բանակներուն: Տուլազի՝ իր աթաբեկին՝ Շամս էլ Տաուլայի եւ Հոմսի էմիրին հետ միատեղ կը քալէր Անտիոքի վրայ, Եաղիի օգնութեան փութալու: Խաչակիրներ ծանր կորուստներով միայն կը յաջողին դարձնել Տուլազի բանակները, ու իրենք կը վերադառնան Անտիոք, առանց մեծ աւարի:

Մինչ այդ, Եաղի իմանալով Պոհեմոնտի հեռանալը, յանկարծակի յարձակում մը կը կազմակերպէ քաղաքէն դուրս, ու միայն Ռէյմոնտի արթնութեան շնորհիւ է որ խաչակիրներ կը փրկուին ստոյգ կոտորածէ: Եաղի, առանց մեծ յաջողութեան, ու երկուստեք ծանր վնասներու ենթարկուելէ յետոյ, կը քաշուի պարիսպէն ներս:

Խաչակիր բանակներուն եւ անոնց հետ եղող զանգուածներուն կացութիւնը կը մնայ անփոփոխ: Օգնութեան խնդրանքով անոնք կը դիմեն ամէն կողմ: Կիլիկեան իշխաններ ու Սեւ լեռի վրայ զբոնուող վանականներ, անմիջական օգնութիւն կը փութացնեն խաչակիրներուն:

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն վտանգ հասանէր զօրացն ի հացէ եւ նեղէին ի կերակրոց, եւ յայնժամ իշխանքն, որ կային բնակ-

7) ՆոյՅք, էջ 214:

8) ՆոյՅք, էջ 215:

եալ ի Տօրոս լեռոն, Կոստանդին սրդին Ռուբինայ, եւ երկրորդ իշխանն Բաղունի, եւ երրորդ իշխանն Օշին, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ առաքէին առ զօրապետն Փռանդաց. նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օղնէին նոցա, եւ ամենայն ազգք հաւատացելոցն բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա» (9):

Սաչակիրներու կարելի օղնութիւն կը փութացնէ նաեւ Երուսաղէմի Սիմէոն պատրիարքը, որ այդ ժամանակ որպէս աքսորական կը դռնուէր Կիպրոս:

Սակայն զրկուած օղնութիւնները չեն յաջողիր բարեկաւել կացութիւնը. «եւ յայժամ առ ի չգոյէ կերակրոյ՝ մահ եւ ցաւ անկաւ ի բանակն Փռանդաց, որ ի հինգ մասէն մի մասն պակասեալ լինէր եւ այլն ամենայն կային մեծաւ պանդխտութեամբ» (10):

Կացութիւնը կը ծանրանայ այնքան, որ ԿԵՍԹԱՅԻ անանուն հեղինակին վկայութեամբ, մինչեւ իսկ խաչակրութեան մեծ քարոզիչ՝ Պետրոս Մենակեացը, որ Կ. Պոլսէն միացած էր բանակին, եւ Ուիլլիւմ Ատաղձագործը, որ իր անունը ստացած էր պատերազմի մէջ կացինը գործածելու շնորհէն, կը փորձեն փախչիլ բանակատեղիէն, չզիմանալով ստեղծուած կեանքի պայմաններուն: Սակայն Թանգրատ կը գտնէ զանոնք ու կը բերէ Պոհեմոնտի վրանը: Ուիլլիւմ կ'երդնու պաշտօնապէս որ նման փորձ մը պիտի չկատարէ երկրորդ անգամ. սակայն ան կը դրժէ իր երդումը ու կը փախչի բանակէն (11):

Սաչակիրներու բանակը մատակարարելու դործով կը դրային նաեւ Անտիօքի շրջաններուն մէջ բնակող տեղացի քրիստոնեաները՝ հայերն ու ասորիները: «Երբ հայերն ու ասորիները տեսան որ մեր մարդիկը ամբողջութեամբ ձեռնունայն կը վերադառնային, անոնք խորհրդակցեցան իրարու հետ ու միասին դացին իրենց նախապէս ծանօթ լեռներու եւ վայրերու մէջէն, ճարպիկ հետադոտութիւն կատարելով եւ հացահատիկ եւ սննդեղէն զնելով: Անոնք ասիկա (իրենց գնածները Ե.Չ.Ք.) բերին բանակատեղի, ուր անօթութիւնը անչափելիօրէն մեծ էր, եւ աւանակ մը բեռը ծախեցին ութ բերքի, որ հաւասար է տիմարիի մը հարիւր քսան տալիտիմ: Իրապէս մեր մարդոցմէ շատեր մեռան, քանի որ անոնք միջոցը չունէին այսքան սուղ գիներով բան մը զնելու:» (Կեսթա) (12)

9) Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898, էջ 259:

10) Նոյնը:

11) *The First Crusade*, Ed. by August C. Krey, London 1921, p. 136-137.

12) Նոյնը, էջ 136:

Ռունսիման՝ մեկնելով Կեսթայի եւ այլոց վկայութիւններէն, կը գրէ որ «տեղացի քրիստոնեաներ, հայեր եւ ասորիներ, հաւաքեցին ուտելի ամէն բան, զոր կարելի էր գտնել, ու բերին բանակատեղի: Բայց իրենց շարժառիթը բարեգործութիւնը չէր, այլ՝ չահը» (13): Ռունսիման ապա կը շարունակէ ըսելով որ պահանջուած գիները միայն ամենէն հարուստ զինուորները կրնային վճարել (14):

Ռունսիմանի՝ հայերը որպէս չարաչահեր ամբաստանելու փորձը անկասկած կը թելադրուի ժամանակագիրներու ներկայացուցած պատկերէն, ըստ որու, հայեր անհամեմատ կերպով սուղ պահանջած են իրենց հայթայթած ուտեստեղէնին համար:

Ըսենք անմիջապէս որ Ռունսիման արդար չէ իր վճռին մէջ: Ժամանակաշրջանի ու պայմաններու աւելի խոր ուսումնասիրութիւն մը մեզ կրնայ հասցնել այլ եզրակացութեան:

Նախ պէտք չէ մոռնալ որ խաչակիր զինեալ բանակները, ու անոնց ընկերակցող բազմութիւնը միատեղ կը հաշուէին անհամար թիւ մը: Տակաւին կարելի չէ եղած վերջնականօրէն ճշդել թէ իրապէս քանի մարդ կը հաշուէր առաջին խաչակրութիւնը: Սակայն մէկ քանի պատկերներ, ընդունելով հանդերձ անոնց չափազանցութիւնը, կը մնան բաւական պատկառելի (15):

Կ. Պոլիս հաւաքուող խաչակիր բանակներուն եւ բազմութեան անդրադառնալով, Բիւզանդիոնի՝ օրուան կայսեր՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսի ղուտորը, Աննա Կոմնենա, կը գրէ. «մէկը կարող էր դանոնք նմանցնել երկինքի աստղերուն կամ ծովեղերքի աւազիին...» (16):

Պօսելով խաչակիր նոյն զանգուածներուն մասին, որոնք Կ. Պոլսէն դուրս դալով հաւաքուած էին Նիկիոյ առջեւ, Ուլիլիմ Տիւրոսցի կ'ըսէ որ երբ համրանքը կատարուեցաւ, «երեւան եկաւ որ երկու սեռերէն 600·000 հետեւորդ մարդ եւ 100·000 զրահանդերձեալ ասպետներ կային» (17):

13) Steven Runciman, Vol. I, p. 221.

14) Նոյնը, էջ 222:

15) Առաջին խաչակրութեան մասնակցողներուն թիւը մշտնապէս սերտագուրեմս փորձերուն համար տես՝ Steven Runciman ասորը Ա. էջ 336-341 եւ August C. Krey, *The First Crusade*, մերածութիւն, էջ 16-17:

16) Anna Comnena, *The Alexiad*, tr. by Elisabeth A. S. Dames, New York 1967, p. 263.

17) William of Tyre, p. 151.

Ուռհայեցի ալ կը վկայէ որ անոնք «գրոհեալ անթիւ եւ ահազին բազմութեամբ եւ անհամար դասապետութեամբ, որպէս դմարախ՝ որ ոչ թուի, եւ կամ որպէս զաւազ ծովու՝ որ ոչ քննի մտաց, եւ ահաւոր մեծութեամբ եւ բարձրազահ իշխանութեամբ ելեալ դային...» (18):

Ճիշդ է որ Նիկիայէն – Անտիոք ճանապարհի վրայ խաչակիրներ հանդիպած էին բազմաթիւ դժուարութեանց, մէկ քանի անգամներ ճակատած էին սելճուքներու դէմ, ու անոնցմէ ոմանք անջատուած էին գլխաւոր բանակէն, իրենց ճամբան շարունակելու համար այլ ուղղութեամբ: Սակայն հակառակ վերոյիշեալ ճշմարտութեանց, Անտիոք հասած բանակը ու անոր ընկերակցող ուխտաւորներու բազմութիւնը հսկայ թիւ մը կը հաշուէր, զոր կերակրելը՝ որեւէ պարագայի մէջ, դժուար պիտի ըլլար: Երջանին վրայ այսքան մեծ բազմութեան մը յանկարծակի դումարումը բաւական նեղ կացութեան պիտի մատնէր զայն, ու խաղաղութեան մէջ իսկ պիտի խախտէր պահանջքի ու մատակարարման հաւասարակշռութիւնը:

Պէտք է մոռնալ նաեւ եղանակը: Խաչակիրներ Անտիոք կը հասնէին Հոկտ.ի 18ին, այսինքն՝ աշնան կիսուն, ու մէկ քանի ամիսներ անխնայ սպառելէ յետոյ պաշարի միջոցները, ճմբան կիսուն կը մնան սովի սպառնալիքին տակ: Վերոյիշեալ անսիրութեան եւ մսխումին մասին Ուրիւմ Տիւրոսցի կը գրէ. «Սկիզբները՝ մեծ առատութիւն կար ամէն բանի զոր անհրաժեշտ էր մարդու գործածութեան, ինչպէս եւ առատ կեր կար ձիերու. ուրեմն, ինչպէս սովորութիւնն է անխոհեմ մարդոց, մարդիկ եզրակացուցին թէ առատութեան նոյն գոյափիճակը պիտի շարունակուի, առանց որ իրենց կողմէ ճիգ մը ըլլայ: Ուրեմն անոնք չարաչար գործածեցին իրենց առանձնաշնորհումները, ու կարճ ժամանակի մէջ անխնայ սպառեցին ուտելիքը, որ պիտի բաւարարէր բազմաթիւ օրերու համար, եթէ երբեք ան բաժնուէր պատշաճ չափաւորութեամբ: Բանակատեղիին մէջ սահման չկար շոյուլութեան, ոչ ալ լմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը: Ամէն տեղ շոյուլութիւն կար, եւ ամէն տեղ՝ պէտք եղածէն աւելի. ասիկա ոչ միայն ճշմարտութիւն էր բաներու համար որոնք անհրաժեշտ են մարդոց սնունդին համար, բայց մինչեւ իսկ ձիերու եւ զբաստներու կերին համար: Չափաւորութեան ամբողջ գաղափարը կը պակսէր: Որպէս արդիւնք պատահեցաւ որ երբ սովի ուժգնութիւնը աւել-

ցաւ, բանակը այնպիսի զրկանքի հասաւ, որ փաստօրէն ամբողջ արշաւադօրքը կորուստի վտանդին մէջ էր» (19) :

Առատութեան եւ մսխումի մասին կը վկայէ նաեւ ժամանակակից ու ականատես Ռէյֆոնտ Ալիլիեցի, ըստ որու «անոնք որոնք բանակատեղիին մէջ մնացին, կերակուրի այնքան առատութիւն ունէին, որ անոնք արջառներու ուսէն ու զիստէն բացի չմտահոգուեցան ուրիշ բան ուտելու, ու միայն մէկ քանիներ կը յօժարին ուտել կուրծքը. բայց հացահատիկի ու դինիի մասին ոչինչ հարկ է ըսել, բացի անկէ որ անոնք եւս շատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» (20) :

«Շատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» զինին ու հացահատիկը անոր համար որ երբ խաչակիրներ կը հասնին Անտիօքի դիմաց, Կեսթայի ականատես Հեղինակին համաձայն, անոնք հոն «կը դտնեն ամէն առատութիւն — որթատունկեր՝ ամէն կողմ լեցուն, փոսեր՝ լեցուն հացահատիկով, ու ծառեր, դետին ծոած, պտուղներու առատութենէն, ու զեռ մարմնի անհրաժեշտ շատ ուրիշ բաներ» (21) :

Մեկնելով տրուած վկայութիւններէն, ու նկատի առած տարուան եղանակը, ու յիշելով միշտ որ շրջանը արդէն երեք ամիսներ կերակրած էր այդ հսկայ յաւելեալ զանգուածը, տրամաբանական էր որ ամէն ինչ ըլլար հաղուադիւտ եւ սուղ :

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ կարեւոր այլ պարադայ մը եւս : Սաչակիրներ կը գտնուէին թշնամի հողամասին վրայ, ու քրքիստոնեայ շրջապատին մէջ սպառելէ յետոյ ամէն ինչ, անոնք չէին համարձակեր դուրս գալ իրենց բանակատեղիէն : «Մենք չէինք համարձակեր դուրս երթալ. բացարձակօրէն ոչինչ կրնայինք դտնել սւտելիք՝ քրիստոնեայ հողերու մէջ, եւ ոչ ոք համարձակեցաւ մտնել արարներու երկրէն ներս, առանց մեծ բանակի» (Կեսթա) (22) : Սա կը նշանակէ որ եթէ հայեր որեւէ ձեւով կը փորձէին ուտեստեղէն բերել խաչակիրներուն, կը դիմէին արաբ եւ սելճուք տիրապետութեան տակ գտնուող շրջանները : Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ որ հայեր՝ որպէս քրիստոնեայ ժողովուրդ, դաշնակից կը նկատուէին խաչակիրներու եւ համակրութեամբ չէ որ կը դիմաւորուէին տեղացի ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներու կողմէ :

19) William of Tyre, p. 213-214.

20) *The First Crusade*, p. 127.

21) ՆոյՅը, էջ 125 :

22) ՆոյՅը, էջ 132-133 :

Ըստ Աթիլի վկայութեամբ, Եադի Սիան երբ կ'իմանայ խաչակիրներու մօտենալը, կասկածելով քաղաքի քրիստոնեաներէն, օր մը մահամտականները կը դրկէ քաղաքէն դուրս՝ խրամներ փորելու համար. եւ երկրորդ օրը՝ քրիստոնեաները, որ շարունակէն առաջիններուն գործը: «Երբ երեկոյեան անոնք (քրիստոնեաները Ե. Հ. Ք.) կը պատրաստուէին տուն վերադառնալ, ան մերժեց անոնց մուտքը. «Անտիոքը ձերն է, ըսաւ ան, բայց զայն պէտք է ձգէք ինծի մինչեւ որ տեսնեմ թէ ինչ կը պատահի իմ եւ Քրանդներուն միջեւ» (23):

Տակաւին՝ Եադի Սիան, նախատեսելով Անտիոքի պաշարումը, դիմած էր անհրաժեշտ միջոցառումներու, պարենաւորելու համար քաղաքը: «Ան ուտեստեղէնի պաշար հաւաքեց եւ զինամթերք ձեռք բերաւ»: Անտիոքի բնակիչները, մտահոգ իրենց քաղաքին ապահովութեամբ եւ բարեկեցութեամբ, կը ջանան զայն պարենաւորել կարելի ամէն պահանջով: «Ոտքի տակ առնելով ամբողջ շրջանը, անոնք յափշտակեցին շրջակայ երկիրը եւ իրենց հետ վերցուցին հացահատիկ, գինի, ձէթ եւ կեանքի բոլոր անհրաժեշտութիւնները: Անոնք քշեցին հօտ ու նախիր, եւ լեցուցին քաղաքը բոլոր անհրաժեշտ յարմարութիւններով: Այսպէս, մեծ հեռատեսութեամբ եւ մեծ ձիգով անոնք իրենց գիրքը գօրացուցին յառաջացող բանակին տաղտուկին դիմաց» (24):

Ժամանակակից տամսկոսցի արար պատմադիր՝ Ըստ ԸԼ Գալանիսիի վկայութեամբ, խաչակիրներու մօտեցումով, Անտիոքի մէջ իւզը, սղը եւ այլ անհրաժեշտութիւններ կը սղին, սակայն այդ բոլորէն այնքան շատ քաղաք կը բերուին անուղղակի միջոցներով, «որ անոնք կ'աժանանան կրկին» (25):

Պարզ էր ուրեմն, որ Անտիոք, որուն համար անծանօթ չէր շրջակայքը, իր պարխապներէն ներս հաւաքած էր տեղափոխելի շատ սննդամթերք, ու խաչակիրներու ժամոնումէն ետք իսկ տակաւին կը շարունակէր անուղղակի միջոցներով պարենաւորուել:

Վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը երբեք չի հակասեր այն նախորդը, ըստ որու, երբ խաչակիրներ կը հասնին Ախտիոք, առաջ սննդամթերք կը գտնեն քաղաքի շրջապատին մէջ: Այլ միայն կը բացատրէ թէ որքան հարուստ էր շրջանը. եւ եթէ խաչակիրներ՝

23) *Arab Historians of the Crusades*, Ed. by Francesco Gabrieli, Tr. by E. J. Costello, London 1969, p. 5.

24) William of Tyre, p. 205.

25) *The Damascus Chronicle of the Crusades (Chronicle of Ibn al-Qalanisi)*, Tr. by H. A. R. Gibb, London 1932, p. 43.

«իմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը» ի դորձ ղնէին, հաւանաբար նուազ տառապէին ուտելիքի պակասէն:

Սակայն վերոյիշեալ բոլոր իրողութիւններէն անկախ, եթէ աննդամթերքը չափազանց սուղ կը թուէր խաչակիրներուն, այդ ունէր բոլորովին այլ պատճառ մը, զոր անհրաժեշտ է հոս ներկայացնել:

Սաչակիրներ իրենց մօտ բաւարար դրամ չունէին: Ու եթէ չունէին, պատճառը իրենց անփութութիւնը եղած էր:

Եւրոպայի մէջ խաչակրութեան համար եղած քարոզչութենէն խանդավառ, երբ ամէն ոք կը փորձէր ժամ առաջ պատրաստուիլ՝ կարենալ մասնակցելու համար դէպի Երուսաղէմ կազմակերպուող արշաւանքին, ամէն մարդ էր ունեցած ինչքերը ծախած էր անհաւատալիօրէն աժան գիներով:

Ժամանակակից ակննատեսի մը՝ Կիպերթ Նոթենացիի վկայութեամբ՝ «աղքատները այնպէս բռնկած էին այրող խանդով, որ ոչ ոք կեցաւ մտածելու իր նեղ միջոցներուն մասին, եւ ոչ ալ մըտածելու թէ արդեօք իմաստուն էր իրեն համար ձգել իր տունը, այդին ու դաշտերը. եւ իւրաքանչիւրը սկսաւ ծախել իր լաւագոյն իրերը աւելի աժան գինով քան՝ եթէ ամենէն վայրագ դերութեան մը միջոցին ինքզինք դտած ըլլար բանտի մը մէջ, եւ դատապարտուէր փրկագին մը վճարել իր անձին կարելի փութով ազատաւրութեանը համար» (26):

Եւ այս գիներու անկումը այնպիսի պահու մը, երբ «ընդհանուր սով մը կը տիրէր, ու հարուստներ իրենք կը տառապէին հացահատիկի պակասէն, եւ անոնցմէ ոմանք ոչինչ ունէին, կամ դրեթէ ոչինչ, անով՝ իրենց պէտք եղած բաները ղնելու համար» (27):

Ու որպէսզի կարելի ըլլայ դադափար մը կազմել գիններուն մասին, ըսենք որ այս մարդիկը նուազագոյն գիներով կը ծախէին այն ամէնը, ինչ որ այլ պարագաներու մէջ շատ յարգելի էր իրենց համար: «Ու քանի որ մեծաւ մասամբ ամէն ոք աճապարանքի մէջ էր իր գործերը դասաւորելու համար, եօթը ոչխարը ծախուեցաւ հինգ տինարիի — զարմանալի բան լսելու համար —, եւ որ կրնայ որպէս օրինակ ծառայել բոլոր արժէքներու՝ յանկարծակի եւ անա-

26) *The Crusades*, by Régine Pernoud, Tr. by Enid McLeod, London 1962, p. 27-28.

27) Նոյնը, էջ 28:

կընկալ անկման» (28) : Ու պէտք է յիշել այստեղ որ 12րդ եւ 13րդ դարերուն մէջ ոչխարի մը միջին արժէքը 6-12 տինարիի էր (29) :

Վերոյիշեալ վկայութիւնը կը տրուի Պետրոս Մենակեացի առաջնորդած Գիւղացիներու Պաշակրութեան մասնակցողներուն համար . սակայն դժուար չէ հետեւցնել որ այդ շարժումէն մօտ վեց ամիսներ վերջ ճամբայ ելած Առաջին Պաշակրութեան բանակները նոյն ընթացքը որդեգրած ըլլային . ու այս կը պարզուի անով որ անոնք՝ իրենց ճամբու ընթացքին յաճախ կը դանդաւորին ուտեստեղէնի սղութեան համար :

Անդրադառնալով վերոյիշեալ ճամարութեան, Օլըստ Քրի, իր խմբագրած «Առաջին Պաշակրութիւնը» հատորին ներածութեան մէջ կը գրէ . «խաչակիրներ առանց դիտնալու զո՛հը դարձան պահանջի ու մատակարարման օրէնքին . բայց այս առնչութեամբ իրենց տգիտութիւնը պատճառ եղաւ որ իրենց դժբախտութեան համար մեղադրեն հայոց եւ յոյներու հաշուառութիւնը» (30) :

Պաշակիր բանակներուն զինուորագրուող այս մարդոց՝ նիւթական հարցերուն նկատմամբ ունեցած անտարբերութիւնը կը բացատրուի նաեւ անով, որ անոնք՝ մասնակցելով խաչակրութեան, կը հաւատային թէ ետին կը ձգեն իրենց թշուառութիւնը, ու կ'երթան հոն, ուր հարստութիւնն ու առատութիւնը զիրենք կը սպասէր : Այդպէս խոստացած էր իրենց Ուրբան Բ . պապը, երբ Գլյերմոնդի մէջ, 1095 թ . Նոյեմբերի 27ին, արտասանած էր իր պատմական ճառը, ու պաշտօնապէս հրաւիրած էր իր հետեւորդները զէնք վերցնելու՝ փրկելու համար սուրբ քաղաքը անհաւատներու ձեռքէն :

Ուրբան Բ ., իր ճառին մէջ – ըստ Ռոպէրթ Վանականի թողուցած արձանագրութեան –, ի միջի այլոց, կ'ըսէր .

«... Ոչ մէկ ստացուածք թող պահէ ձեզ, ոչ ալ՝ ձեր ընտանիքներուն հողատարութիւնը . քանի այս երկիրը, ուր դուք կը բռնակիք, բոլոր կողմերէն փակուած է ծովով ու շրջապատուած է լիճնազաղաթներով, շատ նեղ է ձեր մեծ թիւով բնակչութեան համար, ոչ ալ կը յորդի հարստութեամբ . ու ան հազիւ բաւարար ուտելիք կը հայթայթէ զինք մշակողներուն համար : Ուրեմն՝ այդ է որ դուք կը սպաննէք ու կը յօշոտէք զիրար, որ դուք կը պատերազմիք եւ յաճախակի կերպով կ'անհետանաք փոխադարձ զէնքերով : Ուրեմն թող ատելութիւնը հեռանայ ձեզմէ, թող պատերազմ-

28) Նոյմը :

29) Նոյմը, ծանօթ. (*):

30) *The First Crusade*, p. 19.

ները դադարին, եւ թող բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը նիրհեն: Մտէք զէպի Սուրբ Գերեզմանը տանող ճամբան, դրակեցէք այդ երկիրը ու ենթարկեցէք զայն ձեզի: Այդ երկիրը, ուր, ինչպէս Աստուածաշունչը կ'ըսէ. «մեղր ու կաթ կը յորդի».....:

«Երուսաղէմը աշխարհի կեդրոնն է: Երկիրը ուրիշներէ աւելի բարեբեր է, երջանկութեանց ուրիշ դրախտի մը պէս.....» (31):

Պարզ էր ուրեմն թէ ինչու խաչակիր բանակներուն միանալու պահուն, ամէն մարդ այդքան անփութօրէն ետին կը թողորր ամէն ինչ: Ի վերջոյ մինչեւ Երուսաղէմ արշաւանքը այդքան երկար պիտի չտեւէր: Անոնք շուտով պիտի հասնէին «կաթի ու մեղրի» երկիրը. ու մանաւանդ՝ Նիկիոյ անկումէն ետք, սկսած էր աւելի արմատանալ այդ յոյսը, թէ եւ կասկածը միշտ ալ կար հոն: Ստեփան Պրուս, Առաջին Ոստանութեան առաջնորդներէն մէկը, Նիկիոյ անկումէն անմիջապէս յետոյ, կը դէպք իր կնոջ. «Կ'ըսեմ ձեզի, սիրելիս, որ հինգ շաբաթէն Երուսաղէմ պիտի հասնինք, բացի եթէ Անտիոք մեզի դիմադրէ» (32):

Անտիոք դիմադրեց: Եւ Անտիոքի դիմաց, օրացոյցէն ինկող իւրաքանչիւր օրուան հետ, վատթարացաւ խաչակիրներու կացութիւնը: Խորտակուեցան առաջին խանդավառութիւնները, ու խաչակիրները, «կաթի ու մեղրի» երկիրը չհասած, իրենք դիրենք դտան սովի սպառնալիքին տակ:

Այս բոլորը կը նշանակեն թէ Անտիոքի շուրջ, հայեր չէին «չարաշահեր» խաչակիրները, ինչպէս կը զրէ Ռուսոսիման, այլ ամէն ինչ կ'ընթանար իր բնական ընթացքով, սակայն խաչակիրներու համար դժուար էր զնահատել կացութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ: Պարզապէս՝ Եւրոպայի մէջ հիւսուած երազները չէին համընկներ կեանքի իրականութեան: Ու մինչեւ իրենց Երուսաղէմ հասնելը, խաչակիրներ շատ բան սորվեցան այդ իրականութիւնէն. մանաւանդ՝ Անտիոքի դիմաց: Այդ իրականութիւններէն մէկն էր դրամը, ու անոր իրաւ արժէքը: Ու շուտով՝ այդ դրամը ձեռք ձգելու համար, անոնք սկսան միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնել: «Անոնք մինչեւ իսկ երբեմն այրեցին թշնամիներուն մեռած մարմինները, դրամ ձեռք ձգելու համար, քանի որ կը հաւատային թէ անոնք իրենց դրամները պահելու համար, կ'ընային կլլած քլլալ» (33):

31) Նոյնը, էջ 31:

32) Նոյնը, էջ 109:

33) Նոյնը, էջ 19:

CRUSADERS BEFORE THE WALLS OF ANTIOCH

YERVANT H. KASSOUNY

In the year 1096, October 18, the armies of the First Crusade were in the vicinity of Antioch. Instead of immediately attacking the city, they decided to besiege it and wait till further development of the events. As time passed, however, their food supply got shorter, and the fear of the famine supervened. Prices went high. Many were dispatched to help the Crusaders, among which there were Armenian princes and monks from Cilicia. The local Christian population — Armenians and Assyrians also tried to help them. They succeeded in buying foodstuff from various places, and bringing it to the Crusaders; but the prices were too high; so only the very rich among the Crusaders were able to buy the food. Concerning this Steven Runciman writes: «Their (Armenians' and Assyrians' Y.H.K.) motive was not philanthropy but gain.» (A History of the Crusades, Vol. I, London, 1965, p. 221).

Presenting the period and the conditions in their entirety, and relying on the givens of the chroniclers, this study proves that Steven Runciman is mistakes in his conclusion, and that, not the Armenians exploited the Crusaders, but the latter are led astray in their own judgments and have found themselves confronted with the unexpected.

ԱՐՏԱԹԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐՈՒՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (*)

ԱՍՊԵՏ Յ. Մ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմադէտներ տակաւին վստահօրէն չեն կրնար ըսել որ հայ ժողովուրդը ճիշդ ո՛ր թուին իբր ինքնուրոյն ազգ գոյութիւն ունեցաւ: Ըստ վերջին կէս դարու ընթացքին եղած ուսումնասիրութիւններուն, ան շատ աւելի հին է քան ինչ որ նախապէս կը կարծուէր:

Պէյրութաբնակ Անուշաւան Յ. Էպէեան՝ դասախօս ընդհանուր դրամագիտութեան, ստորագրեց խիստ շահեկան յօդուած մը, որպէս հիմ ունենալով ողբացեալ Հայր Միքայէլեանի մէկ յօդուած

(*) Հեղինակը սոյն յօդուածը կը գրէ ի մտի ունենալով երեք նպատակակէտ. 1) Սքտիեցնել եւ գգաստացնել հայ մտաւորականութիւնը, որ հայոց պատմութիւնը, մանաւանդ հայ դրամագիտութիւնը կոյս հոգ մըն է, որ կը կարօտի լուրջ ուսումնասիրութեամբ եւ հետազոտութեամբ: 2) Ընդհանուր գաղափար մը տալ ընթերցողին Արտաշէսեան Հարստութեան վերջին գահակալներու դրամներուն մասին: 3) Ուսումնասիրութեամբ միւթ հայթայթել հայ կամ օտար դրամագէտներուն՝ հրատարակելով Արտաշէսեան Հարստութեան վերջին գահակալներուն ամենաեղաւորագիտ դրամները, որոնք, շատերու համար, այս կամ այն պատճառով, ամատաշիւի են:

Ընթերցողը պիտի անդրադառնայ, որ առհաւարակ հեղինակը վերապահ է եւ կը գգուշանայ մակերեսային վերագրումներ ընելէ. որովհետեւ ամիմաստ պիտի ըլլար ընդհանրացումներ ընել այսպիսի փոքրաթիւ դրամներու վրայ յեմելով: Նոյն պատճառով՝ տակաւին շատ կ'աւելի կը ճկատեմք խօսիլ այս դրամներուն՝ ո՛ր փոքրամեծներէն քոզարկուած ըլլալուն մասին:

ծը (1), որ կը վերծանէ եւ կը գրահամէ ցոյց տալով հիթիթական սեպագիրը արձանադրութեան մը հայերէն ըլլալը:

Ըստ նորագոյն պատմական եւ հնագիտական տուեալներուն, հայոց առաջին հարստութիւնը եղած է Երուանդունիներու կամ Երուանդեան հարստութիւնը (2), իսկ երկրորդը՝ Արտաշէսեան:

Հակառակ այս բոլորին՝ հայոց պատմութեան հին շրջանը լեցուն է անորոշութիւններով եւ կը կարօտի խոր ուսումնասիրութեան:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹԱՑՈՒՄ

Այնքան ատեն որ Արտաշէսեան շրջանի պատմութիւնը լաւ չէ ուսումնասիրուած, տրամաբանական է ենթադրել որ նմանապէս այս շրջանի դրամագիտութիւնն ալ նոյն բախտին արժանացած ըլլայ. որովհետեւ, ինչպէս գիտենք՝ պատմութիւն, հնագիտութիւն եւ դրամագիտութիւն յարակից գիտութիւններ են:

Դրամագէտներ յաճախ լուրջ դժուարութիւններու կը հանդիպին տուեալ դրամ մը որոշ դահակալի մը վերադրելու պարագային (3): Երբեմն շիթութիւնը շատ աւելի մեծ կ'ըլլայ երբ մէկէ աւելի դահակալներ նոյն անունով կոչուին: Եթէ պահ մը նկատի առնենք Արտաշէսեան Հարստութեան դահակալները, իսկոյն պիտի նշմարենք որ նոյնն է պարազան. այսինքն՝ հինգ թաղաւորներ կան Տիգրան անունով, չորս՝ Արտաւազդ, եւ երկու՝ Արտաշէս: Այսպիսի պարազաններուն՝ դրամագէտներ նկատի կ'առնեն այլ բնորոշիչ տուեալներ. օրինակի համար, պատմական տեղեկութիւններ, թուականներ, պատուանուններ, դրամին տեսակը եւ քանակը, կշիռը, այլաբանական կամ դիցարանական տիպարներ, տառերուն ձեւը, գրութիւնները եւ անոնց դիրքը, եւայլն:

Ցաւալի է որ հայ դրամագիտութիւնը տակաւին նախնական վիճակի մէջ է. մասնաւորապէս Արտաշէսեան շրջանի դրամագիտութիւնը: Ասոր պատճառը հաւանաբար այս շրջանի դրամներուն սակաւութիւնը եւ ուսումնասիրողներու չզոյւթիւնն է: Որչափ որ գիտենք Հայաստանի երէց դրամագէտը՝ Փրոֆ. Ռաչիկ Մուշեղեանն է, որ խորապէս մեզ տպաւորած է իր մէկ մեծարժէք յօդուա-

(1) *Ձարթօնք*, ԼԳ. տարի, 1970, 23 եւ 28 Ապրիլ:

(2) C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*. Washington, D.C., 1963, p. 111.

(3) Ա. Տօմաքտեան, «Ակնարկ մը Տիգրան Գ-ի չիքստարակուած դրամներուն վրայ», *Ջանասէր*, ԼԱ. տարի, ք. 1 (1 Յուլուար 1968), էջ 11:

ծով՝ նուիրուած Արտաւազդ Բ-ի քառադրամին (4)։ Փորձառու դրամադէտ՝ Տիար Պերճ Կարապետեան, անցեալին մէջ կարգ մը շահեկան յօդուածներ դրեց, բայց երկար ատենէ ի վեր լուռ կը մնայ։ Այս առիթով պարտք կը զգանք յիշել մեծ հայրենասէր, անխոնջ դրամադէտ՝ նիւ-հորքարնակ Տոքթ. Զարեհ Պատուկեանի անունը։ Ան վերջին քսան տարիներուն՝ հայ դրամադիտութեան մեծապէս սատարեց իր բազմաթիւ յօդուածներով, որոնք լոյս տեսան անդլերէնով եւ հայերէնով։ Նամանաւանդ՝ ան մեծապէս յաջողեցաւ իր անդլերէն յօդուածներով՝ հայ դրամները օտարներուն ծանօթացնելու գործին մէջ։ Ան՝ ա՛լ աւելին՝ իր A. N. S-ի գործօն անդամի հանգամանքով, կրցաւ կարգ մը օտար թանգարաններու մէջ գտնուող հայկազան եւ կամ հայութեան հետ կապակցութիւն ունեցող դրամները ուսումնասիրել եւ իր եզրակացութիւնները հրատարակել։ Իր՝ Կիլիկեան դրամներու երկասիրութիւնը (5) մեծարժէք աշխատանք մըն է։ Նաեւ ունի զրքոյի մը՝ նուիրուած Արտաշէսեան դրամներուն, զոր մտադրած է ապագային աւելի ընդլայնել եւ զարդացնել։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏՈՒՆԱԼՆԵՐ

ԵՒ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ Ա. (Բ. Ա. 123-96)

Տիգրան Ա.ը պէտք չէ շփոթել Տիգրան Բ-ի հետ։ Տիգրան Ա. որդին է Արտաշէս Ա-ի, եղբայրը Արտաւազդ Ա-ի, հայրը Տիգրան Բ-ի, այլ խօսքով՝ Մեծն Տիգրանի։ Տիգրան Ա. իր եղբօր՝ Արտաւազդի յաջորդեց եւ իշխեց շուրջ 27 տարի։ Ան մասնաւոր յիշատակութեան արժանի արարքներ չէ ըրած։

Տիգրան անունը կրող այն բոլոր պղինձէ դրամները, որոնց վրայ թագաւորին վրուխը ձախ դարձած է, ինչպէս ուշիմօրէն նըշմարած է Պատուկեան (6), տրամաբանական է որ Տիգրան Ա-ի վերադրուին։ Այս դրամներուն ուրիշ մէկ բնորոշիչ յատկանշական

(4) «Արտաւազդ Բ-ի Զոբեֆդրամներ», Պատմարանասիրական Հանդէս, Երևան 1964, քիւ 2, էջ 317-323:

(5) P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, New York 1962.

(6) Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները, Վիճնձա 1969, էջ 29:

կէտն ալ՝ անոնց արուեստին պարզ եւ նախնական ըլլալն է: Առհասարակ ստոնց վրայի գրութիւնները ուղղահայեաց են. զանոնք պէտք է կարդալ վարէն վեր:

Այս թաղաւորին դրամներուն վրայի պատուանոցները հետեւեալներն են.—

ΜΕΓΑΛΟΥ | ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ
 ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ
 ΒΑΣΙΛΕΥΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ |
 ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

ՏԻԳՐԱՆ Բ. ԿԱՄ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ (Բ. Ա. 95-55)

Տիգրան երբ դա՛ւ բարձրացաւ քառասունհինգ տարեկան էր: Ան պաթառ իմացականութեամբ օժտուած անձ մըն էր, միշտ պատրաստ ծրարիրներ մշակելու, վճռելու եւ գործադրելու: Պատմագէտները «մեծ» տիտղոսով կը ճանչնան Տիգրանը. նաեւ՝ Մեծն Տիգրան, Արքայից Արքայ, Ասիոյ մեծադօր թաղաւոր, եւայլն:

Շնորհիւ Տիգրանի, Հայաստան ունեցաւ իր ամենաչքեղ շքրջանը. իր օրով հայ զինուորականութիւնը ոսկեղար մը ունեցաւ, եւ հայութիւնը՝ առաջին անգամ ըլլալով միջազգային պատմութեան բեմը ելաւ, այլ մեծ ազդերու կարգին: Նամանաւանդ, իր օրով Հայաստան բոլորեց կայսերական շրջան մը (83-69). Թէպէտ կարճատեւ, բայց իրական: Այս շրջանին՝ Տիգրան հանդիսացաւ ո՛չ միայն Միջին Արեւելքի, այլ Ասիոյ մեծադոյն կայսրը (7): Իր կայսրութեան մաս կը կադմէին զանազան ժողովուրդներ եւ շատ մը երկիրներ: Կայսրութեան սահմանները կ'երկարէին Կովկասէն մինչեւ ներկայ Յորդանանի եւ Պաղեստինի սահմանները:

Տիգրան ամուսնացած էր Պանոսի թաղաւոր՝ Միհրդատ Եւպատրի աղջկան՝ Կէէոպատրայի հետ: Այս զեղանի եւ հպարտ թաղուհին ծնունդ տուաւ երեք որդիներու, բայց զժաթստարար երեքն ալ տապալային անարժան եւ ասպերախտ անձեր եղան: Բարբաթստարար, յետոյ, Տիգրան՝ իր միւս կնոջմէն՝ Զոսիմոսէն, ունեցաւ արժէքաւոր զաւակ մը, որ հետագային դա՛ւ բարձրացաւ Արտաւազդ Բ. անունով:

(7) William L. Langer, Ed., *An Encyclopedia of World History*, Boston, pp. 38-39. Տես նաեւ Sir William Smith, *A Smaller History of Rome*, New York & London, 1890, p. 246.

Տիգրան Բ. դահակալեց առնուազն քառասուն տարի: Այն բոլոր արծաթէ դրամները՝ որոնց կշիռը 15-16 կրամ է, վստահաբար կը պատկանին իրեն: Նաեւ ասոնց մէկ չորրորդ կշիռով արծաթներն ալ գոյութիւն ունին, բայց շատ աւելի հազուագիւտ են: Ասոնցմէ դատ, ան թողարկած է դանաղան տեսակի պղինձէ դրամներ, ոմանք իր արծաթներուն տիպով են, իսկ ուրիշներ՝ բոլորովին տարբեր տիպով (8):

Ըստ պատմական տուեալներու, Տիգրան Բ. մեծ սիրահար մըն էր յունական քաղաքակրթութեան. չէր սիրեր մօրուք երկնցընել, ան միշտ կ'ուզէր ըլլալ ածիլուած եւ կոկիկ: Հետեւաբար, իր դրամներուն վրայ ան միշտ անմօրուս է: Այս թագաւորին դրամներուն գրութիւնները միշտ ուղղահայեաց են եւ վերէն վար կը կարդացուին: Առհասարակ պատուանունները երկու ձև են.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (Ք. Ա. 20-8 ԿԱՄ 6)

Արտաւազդ Բ. ի սպանութենէն ետք Հայաստանի դահը բարձրացաւ իր որդին՝ Արտաշէս Բ.: Ան պարթեւասէր էր, եւ հետեւաբար խոր ատելութիւն եւ վրէժ ունէր հռոմէացիներուն հանդէպ, որովհետեւ իր հայրը սպաննուած էր Կղէնպատրայի հրահանգով: Այս պատճառով, երբ Արտաշէս դահ բարձրացաւ, իր վրէժը լուծելու համար՝ Հայաստան գտնուող բոլոր հռոմէացիները բնաջնջել տուաւ: Հետեւաբար, Օգոստոս կայսրը, Ք. Ա. 20 թուին՝ Տիբերիոսը Հայաստան զրկեց որպէսզի Արտաշէսը դահընկէց ընէ եւ տեղը անոր եղբայրը՝ Տիգրան Գ.ը թագաւոր նշանակէ, որ պզտիկ հասակէն Հռոմ փոխադրուած էր եւ հռոմէական դաստիարակութիւն առնելով խիստ հռոմէասէր դարձած էր: Երբ Տիբերիոս եւ Տիգրան Գ. մեծ բանակով մը Հայաստան եկան, երբեք զինուորական ուժի պէտք չեղաւ. անոնց Հայաստան ժամանելէն քիչ ժամանակ առաջ Արտաշէս արդէն սպաննուած էր Հռոմէասէր Կուսակցութեան դաւադրութեամբ (Ք. Ա. 20): Ուստի Տիբերիոս ո'չ մէկ դիմադրութեան հանդիպելով մտաւ Արտաշատ քաղաքը, ուր կառուցանել տուաւ հռոմէական ոճով բեմ մը, վրան Օգոստոսին

(8) Ա. Տօնպետեան, «Դրամ, Դրամագիտութիւն եւ Մեծն Տիգրանի դրամները», Շիրակ (Պէյրուք), ԺԱ. տարի, Բ. 7 (Յուլիս, 1987), էջ 346-353:

պատկերը զետեղուած, եւ խուռն բազմութեան մը ներկայութեան Տիգրանը թագաւոր պատկեց (Ք. Ա. 20): Տիգրան Գ. գահակալեց 12-14 տարի, եւ իր կեանքը վաղահաս մահով մը վերջ դտաւ:

Ճարդ Տիգրան Գ. ի վերադրուած դրամներուն թիւը հազիւ տասնըչորսի կը հասնի, որոնց ութ հատը մեր հաւաքածոյին մաս կը կազմեն: Անոնք բոլորն ալ պղինձէ են, բացի մէկ արծաթադրամէ, որ Newell (9) հրատարակած է: Այս արծաթադրամը նաեւ իր դրութեամբ դարտուղութիւն մը կը կազմէ: Այս թագաւորին դրամները առհասարակ փոքր եւ նուրբ են: Երեսի կողմին նկարը սոյն-րակահն Տիգրանի գլուխն է, իսկ կոնակի կողմինը՝ յաճախ կենդանի մը կամ այլարանական էակ մը. ինչպէս Յաղթանակ (հրեշտակ), առիւծի գլուխ, ձի, փեղ: Բացի առիւծի գլուխէն, որ աջ դարձած է, միւս բոլորը դէպի ձախ կ'ընթանան:

Այս դրամները կը զանազանուին այլ տիգրանեան դրամներէն երկու բնորոշիչ տարբերութեամբ. քառանկիւնաձեւ դրութիւն եւ միշտ նոյն պատուանդանը պահուած է նոյն ձեւով: Արծաթէ դրամը զանց առնելով՝ միւսներուն դրութիւնն է.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΜΕΤΑΛΟΥ || ΘΕΟΥ

ՏԻԳՐԱՆ Գ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՅ (Ք. Ա. 8-5 ԵՒ Ք. Ա. 2 - 1 Ք. Ե.)

Ինչպէս նախապէս յիշեցինք, Տիգրան Գ. հռոմէասէր էր եւ հռոմէական քաղաքականութիւն կը վարէր: Երբ ան մեռաւ, իր որդին Տիգրան Գ. Աղղայնական կամ Պարթեւասէր Կուսակցութեան գլուխը անցնելով, պարթեւներու օժանդակութեամբ զահ բարձրացաւ Երատոյի հետ, որ միաժամանակ իր խորթ քոյրն էր ու կինը: Քանի որ անոնք տարբեր մայրերէ ծնած էին անոնց ամուսնութիւնը օրինաւոր կը նկատուէր ըստ զրազաշտական կրօնքի եւ յունական օրէնսդրութեան (10):

Տիգրան Հայաստանի դահը բարձրացաւ առանց հռոմէացիներու կայսրին հաւանութիւնը նկատի առնելու. հետեւաբար, հռոմէացիներուն արժանապատուութիւնը մեծապէս վիրավորուած էր: Այս առիթով Օգոստոս զայրացած կը գրէ. «Հայաստանը կըր-

(9) E. T. Newell, *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts*, New York 1926, pp. 13-15.

(10) Յ. Մամեդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան, հատոր Ա., Երևան 1944, էջ 295:

նայի նահանգի վերածելը» (11) : Ծուրջ երեք տարի ետք, Օգոստոս կայսրը հզոր բանակ մը զրկեց Հայաստան եւ Տիգրան Գ.ը գահընկէց ընելով, անոր տեղ թագաւոր նշանակեց Տիգրան Գ.ի եղբայրը՝ Արտաւազդ Գ.ը : Ան աւելի հռոմէական կրթութիւն ունէր քան հայկական . ասոր համար չսիրուեցաւ ազգայնականներէն : Ի վերջոյ, Տիգրան Գ.ի կողմնակիցները՝ պարթեւներու օժանդակութեամբ, հալածեցին Արտաւազդ Գ.ը եւ կոտորեցին անոր ընկերացող հռոմէական գունդերը : Այս յաջողութեան վրայ՝ երկրորդ անգամ դահ բարձրացան Տիգրան եւ Երատոյ (Ք. Ա.) :

Օգոստոս կայսրը հակառակ իր ծերութեան շյուսահատեցաւ եւ ծրագրեց Տիգրանի դէմ գլխաւորութեամբ երկրորդ արշաւանք մը կատարել դէպի Հայաստան, բայց Տիգրանի սյլ պատճառներով յանձն չառաւ եւ ապաստանեցաւ Հռոմոս կղզին :

Վերջապէս խորամանկ կայսրը որոշեց բերդը ներսէն դրաւել . նախ՝ ան բաւական ժամանակ պարթեւները դրաղեցուց անոնց հետ դատարկ թղթակցութիւններ ընելով, մինչեւ որ Գայոս կեսաւրը չափահաս եղաւ : Այդ ժամանակ, Ք. Ա. 1 թուին, ան հզոր բանակ մը ուղարկեց Արեւելք : Պարթեւները, հակառակ որ տկար չէին, հաշտութիւն խնդրեցին Հռոմէն . հայերն ալ ուրիշ նախընտրութիւն չունենալով հետեւեցան պարթեւներուն : Նոյն ժամանակ կամ թերեւս քիչ մը առաջ, Տիգրան վերջին ճիգ մը ընելով առժամեայ յաջողութիւն մը ապահովեց . ան Օգոստոս կայսրին նուէրներ եւ նամակ մը ուղարկեց, որուն մէջ ինքզինք թագաւոր չէր կոչեր, այլ կը փափաքէր իր թագը եւ պատուանունը ստանալ կայսրէն (12) : Օգոստոս նուէրները եւ պայմանները ընդունելով յուսադրեց Տիգրանը՝ որ այս խնդիրը կարգադրուի Գայոս կեսարի հետ : Բայց Տիգրան չվստահեցաւ հռոմէացիներու խոստումներուն եւ չզնայ Գայոսի մօտ : Ասկէ ետք Տիգրանի վիճակը շատ յուսահատական էր . որովհետեւ թէ՛ հռոմէացիք եւ թէ՛ պարթեւներ իր կործանումը կը ցանկային :

Ըստ պատմութեան, Տիգրան քիչ ետք սպանուեցաւ հիւսիսէն արշաւող բարբարոս ժողովուրդներու դէմ մղուած պատերազմի մը ընթացքին : Եստ հաւանական է, որ ասոնք կովկասեան լեռնականներ էին՝ զրդուած հռոմէացիներէն կամ պարթեւներէն եւ կամ ալ՝ երկուքէն : Թագաւորին վախճանումէն ետք նաեւ Երատոն՝ անոր կիներն ու քոյրը, կը հրաժարի գահէն : Տիգրանի եւ Երատոյի

(11) Դնկտ. 4. 8. Աստուրեռն, Քաղաքական Վերաբերմունք ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմէայ, Վեճեսիկ 1912, էջ 129 :

(12) Նոյն, էջ 130 :

երկրորդ դահակալութիւնը դրեթէ երեք տարի տեւած էր (Ք. Ա. 2 - Ք. Ե. 1) :

Ասկէ ետք Հայաստանի դահ բարձրացան յաջորդաբար երկու օտար թագաւորներ : Գայոս կեսար Հայաստանի թագաւոր նշանակեց Արիորարզանը, որ 2-4 թուականին թագաւորեց եւ մեռաւ : Այս անգամ, 4 թուին, Օգոստոս կայսրը Հայաստանի դահը տուաւ Արիորարզանի որդիին՝ Արտաւազդ Դ.ին, որ միաժամանակ Ատլըր-պատականի թագաւոր էր : Այս վերջինին ժամանակ ալ Հայերը կրկին ապստամբեցան եւ զայն սպաննեցին (6 թ.) :

Չմոռնանք որ Տիգրան Դ. պարթեւասէր էր եւ կ'ատէր հռոմէացիները : Հաւանական է նաեւ որ ան կը նախընտրէր պարթեւական մշակոյթը եւ կամ ալ դէթ այդպէս կ'ուզէր ձեւացնել, որպէսզի իր բարեկամութիւնը ա'լ աւելի ամրապնդուէր անոնց հետ : Դրամագէտները այս նկատի ունենալով, այն բոլոր տիրանեան դրամները, որոնց վրայ թագաւորը մօրուքով է՝ Տիգրան Դ.ի կը վերագրեն. որովհետեւ մօրուքը ա'լ աւելի պարթեւական ոճի կը յարմարի :

Տիգրան եւ Երատոյ մօտաւորապէս վեց տարի դահակալեցին՝ ընդհատուածով. իսկ Երատոյ հաւանաբար մի քանի ամիս առանձին իշխեց երբ երրորդ անգամ դահ բարձրացաւ Տիգրան Ե.ի մահէն ետք, 6 թուին : Վերոյիշեալ պատմական տուեալները նկատի առնելով՝ տրամաբանական է որ այս թագաւորին դրամները երկու շրջաններու բաժնուին. առաջին դահակալութեան շրջան եւ երկրորդ դահակալութեան շրջան :

Այն դրամները, որոնց երեսի կողմը թագաւորը կը տեսնուի՝ ըստ պարթեւական ոճի, այսինքն՝ երկայն եւ խիտ մօրուքով, կը պատկանին առաջին դահակալութեան շրջանին (Ք. Ա. 8-5) : Ասոնց վրայ պարթեւական ոճի ազդեցութիւնը բացայայտօրէն զգալի է : Տես տախտակ Ա. 1-9 եւ տախտակ Բ. 10-13 նկարները :

Տիգրանի եւ Երատոյի՝ երկրորդ դահակալութիւնը տեւեց Ք. Ա. 2 - 1 Ք. Ե. : Այս շրջանին վերագրելի դրամները մի քանի հատ են եւ ասոնց թէ՛ երեսի եւ թէ՛ կռնակի կողմերուն վրայ նկարը կ'իսանդրի մըն է, զոր օրինակ, Տիգրան եւ Երատոյ, Տիգրան եւ Օգոստոս կայսրը : Ասոնց վրայ միշտ թագաւորը անմօրուս է, եւ ո'չ միայն դիրերուն տիպը կը տարբերի նախորդներէն, այլ նաեւ թագաւորին պատուանունը եւ անոր ներկայացման ձեւը - շուրջանակի, հռոմէական ոճի համաձայն : Այս դրամներուն ոճին կրած արագ փոփոխութիւնը շատ հաւանաբար արդիւնքն է Տիգրանի մէկ

ճարտար քաղաքականութեան – այլ խօսքով՝ Օգոստոս կայսրէն թագ ստանալ ուզելը: Ասոր լաւագոյն փաստերէն մէկը՝ վերջերս հրատարակուած՝ Օգոստոս կայսրին եւ Տիգրան Դ-ին դրամին գոյութիւնն է (13): Տե՛ս Տախտակ Բ. 10–13 նկարները:

Տիգրան Դ-ի վերագրուած դրամներու թիւը հազիւ տասներեօթի կը հասնի եւ բոլորն ալ պղինձէ են: Բացի հռոմէական տիպով դրամներէն առհասարակ ասոնց զրութիւններն են.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΘΕΟΥ || ΜΕΓΑΛΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΜΕΓΑΛΟΥ

ՏԻԳՐԱՆ Ե. (6 Ք. Ե.)

Արտաւազդ Դ-ի մահէն ետք, 6 թուին Օգոստոս կայսրը շատաց ապստամբ հայերը գոհացնել Հայաստանի համար թագաւոր ուղարկելով Տիգրան Ե.ը: Տիգրան Ե. շատ կարճ ժամանակ կրցաւ դաշի վրայ մնալ: Կը կարծուի թէ ան հրէական ծագում ունէր՝ հօրը կողմէ, իսկ մայրը՝ շատ հաւանաբար, Արտաշէսեան տոհմէն՝ Հայ թագաւորէ մը սերած էր: Կարգ մը պատմաբաններ այս տեսակէտը կը մերժեն:

Տիգրան Ե. ալ իրեն նախորդող օտար թագաւորներուն պէս չսիրուեցաւ Հայոց կողմէ եւ հակահռոմէական կուսակցութիւնը գինք դաշնկէց ընելով՝ երրորդ անգամ ըլլալով՝ դաշ բարձրացուց Երատոյ թագուհին, որ նախապէս երկու անգամ դաշ բարձրացած էր իր եղբօր՝ Տիգրան Դ-ի հետ: Դժբախտաբար Երատոն ալ շատ կարճ ժամանակ կրցաւ մնալ Հայաստանի դաշին վրայ եւ իրմով Արտաշէսեան հարստութիւնը մախճանին հասաւ:

Որչափ որ մեզի ծանօթ է, առաջին անգամ այս թագաւորին՝ Տիգրան Ե-ի դրամ վերագրողը Տոբթ. Զ. Պտուկեանն է (14): Նոյն ոճով եւ տիպով պղինձ մըն ալ մեր հաւաքածոյին մէջ կայ: Այս միակ երկու նմոյշներուն զրութիւնը նոյնն է.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ

(13) Զ. Պտուկեան, Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները, էջ 60:

(14) Նոյն, էջ 62:

ՏԻԳՐԱՆ Դ., ԵՐԱՏՈՅ, ՏԻԳՐԱՆ Ե.

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Դրամներուն կշիռքը տրուած է կրամով, իսկ տրամագիծը՝ հազարերորդամեթրով (միլիմետր):

ՏԻԳՐԱՆ Դ. (8-5 Ք. Ա.)

Դրամ թիւ 1.— Կշիռ՝ 6.50, տրամագիծ՝ 19.00, վայր՝ Վիեննայի Մխիթարեան թանգարան:

Երես. թագաւորին գլուխը աջ դարձած, երկար, խիտ մօրուքով, հայկական խոյրով:

Կոնակ. աջին՝ **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ** Ձախին՝
զրութիւնը անընթեռնելի է, բայց հաւանաբար **ΜΕΓΑΛΟΥ**
ըլլայ:

Յաղթանակը (հրեշտակ) կանգնած՝ դէպի աջ դարձած: Ձախ ձեռքին մէջ ունի ամաղթեղջիւր մը, իսկ աջը վեր բարձրացուցած՝ պսակ մը կը բռնէ:

Նոյն տիպով դրամ մը, 3.2 կրամ, կը գտնուի Պտուկեանի հաւաքածոյին մէջ: Պտուկեան (15) այս դրամը կը վերագրէ Տիգրան Դ-ի:

Դրամ թիւ 2.— Կշիռ՝ 4.78, տրամագիծ՝ 19.00, վայր՝ Պիպլիոթէք Նասիոնալ (Փարիզ):

Երես. թիւ 1-ի նման:

Կոնակ. աջին **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ**
Ձախին՝ **ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ**

Աթենաս կանգուն՝ դէպի ձախ դարձած: Ձախ ձեռքը բարձրացուցած՝ վահան մը բռնած, իսկ աջով՝ նիզակ մը: Տոքթ. Պտուկեանէն կ'իմանանք որ այս դրամէն պզտիկ օրինակ մըն ալ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեաններու թանգարանը:

Le Rider (16) այս դրամը կը վերագրէ Տիգրան Դ-ի. իսկ Պտուկեան (17) Տիգրան Դ-ի:

(15) Նայձ, էջ 57:

(16) G. Le Rider, *Revue Numismatique*, 1960, p. 28.

(17) Նայձ, էջ 57-58:

Դրամ թիւ 3.- Կշիւ՝ 6.77, տրամագիծ՝ 20.00, վայր՝ Զ.
Պտուկեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 1-ի նման:

Կոնակ. ալին՝ **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ**

Զախին՝ **ΜΕΓΑΛΟΥ**

Վահագնը մօրուսաւոր՝ դէպի ձախ կանդնած: Զախ ձեռքը
յեցած լախտի մը, իսկ աջով առիւծի մորթ մը բռնած:

Պտուկեան այս դրամը Տիգրան Դ-ի կը վերագրէ (18):

Դրամ թիւ 4.- Կշիւ՝ 2.45, տրամագիծ՝ 13.00 վայր՝ Զ.
Պտուկեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 1-ի նման:

Կոնակ. գրութիւնը շատ մաշած ըլլալով անընթեռնելի է:

Ողջոր արծիւ մը կանդնած՝ աջ դարձած:

Պտուկեան (19) այս դրամն ալ Տիգրան Դ-ի կը վերագրէ:

Դրամ թիւ 5.- Կշիւ՝ 4.47, տրամագիծ՝ 16.00, վայր՝ Զ.
Պտուկեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 1-ի նման:

Կոնակ. վերը՝ **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ**

Վարը՝ **ΜΕΓΑΛΟΥ**

Հաստ սրունքներով՝ տարօրինակ կերպարանքով փիղ մը,
ձախ դարձած՝ կնճիթը բարձրացուցած:

Պտուկեան այս դրամին գրութիւնը տարբեր ձեւով կը ներ-
կայացնէ. բայց մենք նոյն դրամին նկարին վրայէն կարդացինք
ճիշդ ինչպէս որ այստեղ կը նկարագրուի: Ա՛լ աւելին, նաեւ ասկէ
հաստ մըն ալ կայ մեր հաւաքածոյին մէջ, որ ճիշդ նոյն գրութիւնը
ունի: Տես Տախտակ Ա. թիւ 6:

Պտուկեան (20) այս դրամը կը վերագրէ Տիգրան Դ-ի:

Դրամ թիւ 6.- Կշիւ՝ 4.38, տրամագիծ՝ 17.40, վայր՝ Ա.
Տօնապետեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 1-ի նման:

Կոնակ. յար եւ նման թիւ 5-ի թէ՛ գրութեամբ եւ թէ՛ պատ-
կերով:

(18) Նոյն, էջ 58:

(19) Նոյն, էջ 58-59:

(20) Նոյն, էջ 58:

ՏԻԳՐԱՆ Դ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՅ (8-5 Ք.Ա., ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ)

Դրամ թիւ 7.— Կշիռ՝ 4.65, տրամագիծ՝ 15.55, վայր՝ Ա. Տօնապետեան հաւաքածոյ:

Երես. աջ դարձած՝ զոյդ մը խոյրակիր գլուխներ. առաջինը՝ մօրուսաւոր, մասամբ երկրորդը ծածկած: Երջանակի վարդը՝ հանդուցաւոր երիզ մըն է: Այս տիպով դրամներ նաեւ գոյութիւն ունին օտար դրամագիտութեան մէջ, եւ առհասարակ մօրուսաւորը կը ներկայացնէ թագաւորը, իսկ անմօրուսը՝ հարկաւ թագուհին:

Կռնակ. աջին՝

ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Տակը՝ **ΘΕΟΥ**

Ձախին՝ **ΜΕΓΑΛΟΥ**

Ձիու առաջամաս, աջ կ'ընթանայ:

Այս զուգադրուի դրամը յարմար է վերագրել Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյ թագուհիին, որոնք հաւանաբար թողարկած են իրենց առաջին գահակալութեան շրջանին, 8-5 Ք. Ա.: Քանի որ թագաւորը մօրուսաւոր է՝ համաձայն պարթեական ոճի եւ սովորութեան, աւելի տրամաբանական է որ նախապատուութիւնը տրուի Տիգրան Դ-ի քան թէ համանուն այլ թագաւորի մը:

Դրամ թիւ 8.— Կշիռ՝ անմատչելի, տրամագիծ՝ անմատչելի, վայր՝ ազգայինի մը սեփականութիւնը:

Երես. թիւ 7-ի նման, բայց առանց հանդուցաւոր երիզի:

Կռնակ. աջին՝

ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Ձախին՝ **ΜΕΓΑΛΟΥ**

Բախտը՝ ձախ դարձած՝ գահի վրայ բազմած. ձախ ձեռքով ամաղթեղջիւր մը բռնած, իսկ աջով բռնած առարկան անորոշ է:

Դրամ թիւ 9.— Կշիռ՝ 5.75, տրամագիծ՝ 18.30, վայր՝ Ա. Տօնապետեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 7-ի նման եւ խոյրերը եւ մօրուքը աւելի յստակ:

Կռնակ. թիւ 8-ի նման, բայց գրութիւնը մաշած ըլլալով՝ անընթեռնելի:

Դրամ թիւ 10.— Կշիռ՝ 4.05, տրամագիծ՝ 17.50, վայր՝ Ա. Տօնապետեան հաւաքածոյ:

Երես. թիւ 9-ի նման, նաեւ թագաւորին խոյրը որոշապէս հնգածայր է, ըստ սովորական տիգրանեան խոյրերու:

Կռնակ. թիւ 9-ի նման:

Դրամ թիւ 11.— Կշիւ՝ 5.55, տրամագիծ՝ 18.50, վայր՝ Պիւլիոթէք Նասիոնալ (Փարիզ) :

Երես. թիւ 9—ի նման :

Կոնակ. թիւ 8—ի նման :

Այստեղ հարկ է յիշել որ վերոյիշեալ զուգադուլու կամ կըրկնազուլու դրամները առհասարակ լաւ վիճակի մէջ չեն, եւ երկրորդ դուլու կըրնայ տեսողութենէ յաճախ վրիպիլ : Տոքթ. Պտուկեան եւ մենք՝ իրարմէ անկախ՝ այս կէտը նշմարեցինք : Հաւանաբար, այս կէտը կարեւոր ազդակ մը եղած է անցեալին մէջ նման դրամ մը որոշ գահակալի մը վերադրելու պարագային : Հետաքրքրական է նկատել, որ այս դրամը զանազան դրամադէտներ համանուն տարբեր թագաւորներու կը վերադրեն : Յաջորդաբար՝ Babelon (21), De Morgan (22), Պասմաճեան (23) այս դրամը կը վերադրեն Տիգրան Դ-ի, Seyrig (24) Տիգրան Ա-ի, Պտուկեան (25) Տիգրան Դ-ի :

Դրամ թիւ 12.— Կշիւ՝ 8.63, տրամագիծ՝ 17.50, վայր՝ Ա. Տօնապետեան հաւաքածոյ :

Երես. թիւ 9—ի նման, բայց թագուհիին դուլսը որոշապէս չտեսնուիր եւ միայն ուռուցիկ հետքեր կան :

Կոնակ. թիւ 9—ի նման :

Եթէ այս դրամին կշիռը բաղդատենք վերոյիշեալ զուգադուլու դրամներուն կշիռին հետ, իսկոյն պիտի նկատենք որ դրեթէ անոնց կրկինն է, եւ այս դժով կըրնայ եզակի նկատուիլ : Հաւանաբար այս վերջինը թողարկուած է որպէս կրկին արժէքով դրամ մը :

Հարկ է այստեղ յիշել, որ Langlois (26) զուգադուլու դրամ մը կը նկարագրէ շատ հարեւանցի կերպով եւ զայն կը վերադրէ Տիգրան Բ-ի եւ Արտաւազդ Բ-ի : Աստուրեանն ալ Langlois-էն օգտուելով կը դոհանայ պարզ յիշատակութիւն մը ընելով : Նման օրինակ մըն ալ գոյութիւն ունի դրամադէտ՝ Պերճ Կարապետեանին (27) հաւաքածոյին մէջ :

(21) *Les Rois de Syrie; d'Arménie et de Commagène*. Paris 1890, p. 215.

(22) *Manuel de Numismatique Orientale de l'Antiquité et du Moyen-Age*, Tome I, Paris, 1923-1936, p. 193.

(23) Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վեմսիկ 1936, էջ 38 :

(24) «Trésore Monétaire de Nisibe», *Revue Numismatique*, Paris (1955), pp. 112-113.

(25) Արտաշէսեան Հարսուրբեան..., էջ 57 :

(26) *Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité*, Paris 1859, p. 33.

(27) Նշ. աշխ., էջ 97 :

ՏԻԳՐԱՆ Դ. ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ (Ք. Ա. 2)

Դրամ թիւ 13.— Կշիւ՝ 15, տրամագիծ՝ 27.50, վայր՝ Աշմո-
լիւն թանգարան (Օքսֆորտ Համալսարան):

Երես. Տիգրանի կիսանդրին՝ աջ դարձած, հայկական խոյ-
րով եւ սպարօշով: Գրութիւնը շրջանակի մէջ՝ ձախէն աջ.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ

Կռնակ. Օգոստոս կայսրին գլուխը՝ ձախ դարձած: Գրու-
թիւնը շրջանակի մէջ, աջէն ձախ.

ΚΑΙΣΑΡ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ

Շատ հաւանական է, որ այս դրամը թողարկուած ըլլայ Ք.
Ա. 2 թուին, որպէս յուշադրամ՝ Տիգրան իր թագը եւ պատուա-
նունը Օգոստոս կայսրէն ստանալուն առիթով: Եթէ այս դրամին
տառերը եւ անոր գրութեան շուրջանակի դիրքը նկատի առնենք,
պիտի նշմարենք որ անոր ոճն ու տիպը գրեթէ յար եւ նման են այլ
հռոմէական դրամներու: Որոշապէս զգալի է որ հայ դրամահատու-
թիւնը յանկարծակի փոփոխութիւն կրած է, որ շատ աչքառու է:
Նոյն դրամահատական փոփոխութիւնը բացայայտօրէն նշմարելի է
Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի երկրորդ դահակալութեան ընթացքին
թողարկուած դրամներուն պարազային: Հարկ է ըսել որ այս տի-
պով դրամները անկիւնադարձ մը կը ներկայացնեն Արտաշեսեան
դրամահատութեան մէջ:

ՏԻԳՐԱՆ Դ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՅ (Ք.Ա. 2 - Ք.Ե. 1)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Դրամ թիւ 14.— Կշիւ՝ 7.00, տրամագիծ՝ 21.50, վայր՝ Պիպ-
լիոթէք Նասիոնալ (Փարիզ):

Երես. Տիգրանի կիսանդրին թիւ 13-ի նման: Շուրջանակի
գրութիւնը, ձախէն աջ.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ

Չարմանալի է որ այսպիսի տկար եւ անկման մօտ թագաւոր մը
նման գոռոզ տիտղոս մը գործածած է:

Կռնակ. Երատոյի կիսանդրին ձախ դարձած: Շուրջանակի
գրութիւն՝ աջէն ձախ.

ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ

Դրամ թիւ 15.— Կշիւ՝ 6.95, տրամագիծ՝ 22.00, վայր՝
Հանդերերէն թանգարան (Կլասիկոյ Համալսարան) :

Երես. Տիգրանի կիսանդրին, աջ դարձած՝ թիւ 14-ի նման,
իսկ դրութիւնը նոյնը՝ բայց շրջանակի մէջ :

BACIAEYC MEΓAC NEOC TIGPANH

Կոնակ. Երատոյ թագուհիին կիսանդրին ձախ դարձած : Գը-
րութիւնը թիւ 14-ի նման :

ՏԻԳՐԱՆ Ե. (6 Գ. Ե.)

Դրամ թիւ 16.— Կշիւ՝ 6.44, տրամագիծ՝ 20.00, վայր՝ Պիպ-
լիոթէջ նասիոնալ (Փարիզ) :

Երես. Տիգրանին դիւրսը՝ անմօրուս, հայկական խոյրով,
աջ դարձած : Դաշտին մէջ՝ թագաւորին դիւրուն ետեւը A տառը եւ
կամ անոր մօտ նշան մը :

Կոնակ. վերը՝ **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΤΑΛΟΥ**

Վարը՝ **TIGPANOY**

Թագաւորը խոյրակիր՝ երկձի մարտակառքի մէջ, դէպի ձախ
կ'ընթանայ, ձախ ձեռքով սանձը բռնած, իսկ աջով հաւանաբար
արմաւենիի ճիւղ մը :

Ըստ Le Rider-ի (28) այս դրամը վերագրելի է Հայաստանի
անձանթ թագաւորներէն մէկուն. Պտուկեան (29) դայն կը վե-
րագրէ Տիգրան Ե-ի :

Դրամ թիւ 17.— Կշիւ՝ 4.00, տրամագիծ՝ 18.50, վայր՝ Ա.
Տօնապետեան հաւաքածոյ :

Երես. թիւ 16-ի նման, բայց դաշտին մէջ ո'րեւէ տառ կամ
նշան չկայ :

Կոնակ. ձախին՝ **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΤΑΛΟΥ**

Աջին՝ **TIGPANOY**

Սոչոր արծիւ մը կանգնած՝ աջ դարձած : Այս դրամին պա-
րագային դրութիւնը պէտք է կարդալ վարէն վեր :

(28) Նշ. աշխ., էջ 29 :

(29) Նշ. աշխ., էջ 62 :

Քանի որ այս վերջինս բաւական նմանութիւն ունի թիւ 16-ի հետ, դայն առժամապէս կը վերագրենք Տիգրան Ե-ի, որ Արտաշէսեան Հարստութեան հինգ համանուն թագաւորներուն վերջինը հանդիսացաւ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սոյն յօդուածով ջանացինք ցոյց տալ, որ Արտաշէսեան շքեղանի թէ՛ պատմութիւնը եւ թէ՛ դրամագիտութիւնը լուրջ ուսումնասիրութեան կը կարօտի:

Տասնըեօթը դրամներ ներկայացուցինք ցոյց տալով թէ ինչպէ՛ս դանազան հեղինակներ նոյն դրամը կը վերագրեն այլ համանուն թագաւորներու: Այս դրամներէն ոմանք միական են, իսկ ուրիշներ՝ խիստ հազուադիւտ:

Հեղինակը սկսնակ մը չէ այս մարդին մէջ եւ լաւ ծանօթ է հայկական դրամներուն: Արտաշէսեան դրամներու իր հաւաքածոն, որ հարիւրէ աւելի դրամներ կը պարունակէ, ցարդ աշխարհի մեծագոյնը կը հանդիսանայ: Հակառակ այս բոլորին՝ նկատի առնելով մեզի հասած դրամներուն թիւը, մեր վերադրումները ըրինք ամենայն վերապահութեամբ. որովհետեւ ըստ վիճակադրութեան օրէնքներու՝ սխալ պիտի ըլլար ընդհանրացումներ ընել փոքրաթիւ նմոյշներու վրայ հիմնուելով: Նոյն պատճառով՝ ո՛չ մէկ փորձ ըրինք այս դրամներուն ո՛ր կամ ո՛ր փողերանոցէն թողարկուած ըլլալը ստուգելու:

Համոզուած ենք, որ սխալի հաւանականութիւնը շատ աւելի քիչ է այս դրամները խմբաւորելու մէջ քան թէ՛ զանոնք այս կամ այն թագաւորին վերագրելու պարագային:

ԵՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Հեղինակը այս առիթով կ'ուզէ իր խորին շնորհակալութիւնները յայտնել Լիբանանի Արուեստից եւ Արհեստից վարժարանի մեքենագիտութեան դասախօս՝ Պրն. Նուպար Նարկիզեանին, որ սիրալոյսով վերաբարձրեց կարգ մը նկարներ եւ հայթայթեց յունարէն տառերը, որոնք մեծապէս ճոխացուցին յօդուածը:

SU. SU. U.

1

2

3

4

5

6

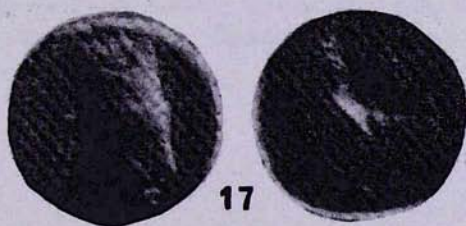
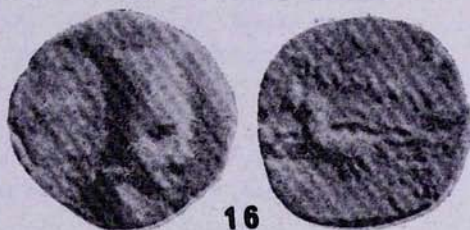
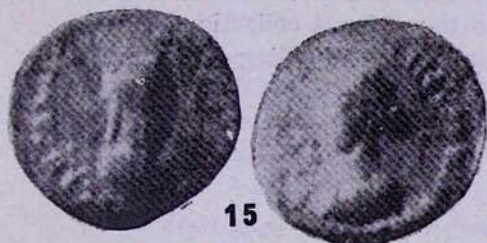
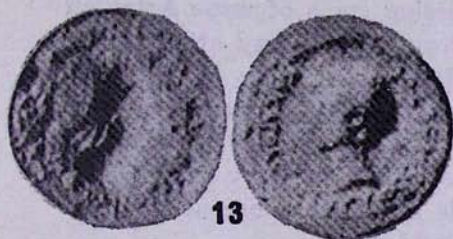
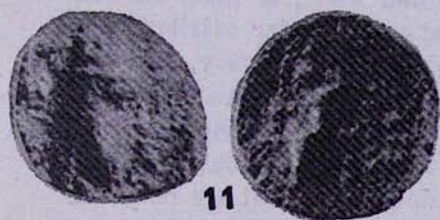
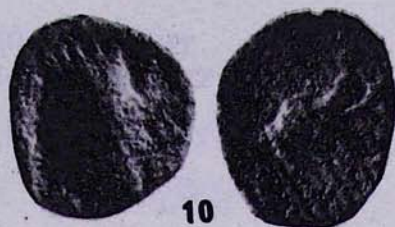
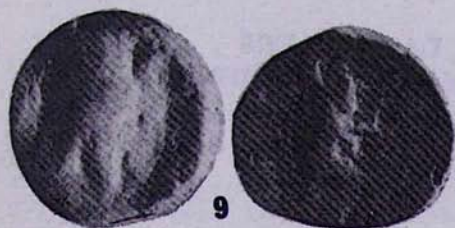

7

8

СУнСУн Р.

THE COINS OF THE LAST RULERS OF THE ARTAXIAD DYNASTY IN ARMENIA

A.H.M. DONABEDIAN

The aim of this article is threefold. First, to give the reader a general idea about the various coins so far attributed to the last three rulers of the Artaxiad Dynasty, namely, Tigranes IV, Queen Erato, and Tigranes V. Second, to make the public conscious that the numismatics of the Artaxiad Dynasty is an excellent field for research. Third, to supply the numismatists, with some extremely rare data and documents that are of prime importance for research.

The article is confined to discussing coins of some Artaxiad Kings. For the sake of clarity, before making any attributions, a brief historical background is given about each of the ruler in question. The very reason for this is the existence of five such homonymous monarchs. Very little is said about the coins of Tigranes I, II, and III and are discussed in a very perfunctory manner: however, more emphasis is laid upon those of Tigranes IV, Tigranes IV and Erato, and Tigranes V.

Six out of the seventeen coins described in this article, that is nos. 6, 7, 9, 10, 12, 17 belong to the writer's collection of Artaxiad coins, so far the world's greatest exceeding a hundred pieces.

ՄԵՐ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՍԱՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՓՐՈՑ. Ա. ՊԱՏՄԱԿՐԵԱՆ

ՕՐՈՒԱՅ ԺԱՄԵՐԸ

ՆԻ ՆՐԱՆՑ ՅԱՏԿԱՑՈՒԱԾ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայ երաժշտական ժառանգութեան կարեւոր ճիւղերից մէկն է մեր հոգեւոր երգասացութիւնը, որ համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրուել եւ չի գտել իր արժանի գնահատանքը: Վերջին տարիները միայն Հայաստանում այդ ուղղութեամբ ստեղծուել է որոշ հետաքրքրութիւն, ուր փորձեր են կատարուում վերծանելու մեր միջնադարեան խաղաղութիւնը, մշակելու մեր տաղասացների եւ դուսանների երգերն ու եղանակները:

Անվիճելի իրողութիւն է այլեւս, որ նախաքրիստոնէական շրջանի հայկական մշակոյթից մեզ դրեթէ բան չի մնացել, եթէ չհաշուենք մի քանի գուսանական երգերի մնացորդ-փշրանքները: Որով՝ հոգեւոր երգասացութիւն ասելով պէտք է հասկանալ քրիստոնէական Եկեղեցու երգեցողութիւնը, որ կարելի է բաժանել երեք տարբեր խմբերի.

ա. — Ամենօրեայ ժամերգութեան յատկացուած երգեր:

բ. — Զանազան խորհուրդների յատկացուած ծիսական երգեր (Մկրտութիւն, Պսակ, Թաղում, եւայլն):

գ. — Պատարագի երգեցողութիւն:

Հետաքրքրական է մեր նախնիքների օրուայ ժամերի բաժանման կերպը, նրանց յատկացուած արարողութիւններն ու երգեցողութիւնները:

Ժամանակը չափելու համար նրանք որդեգրել են Հռոմէական եւ Եգիպտական սիստեմները — Արեւի ժամացոյցը, Զրաչափը եւ Աւագաչափը:

Արեւի ժամացոյցը Հիմնուած էր, ինչպէս յայտնի է, Արեւի ձգած ստուերների վրայ. բայց որովհետեւ տարուայ մի քանի միսնները Արեւը չէր երեւում, մանաւանդ ձմրան ամիսներին, հարկ դրացին որդեգրելու Ջրաչափը եւ Աւազաչափը: Ջրաչափը կամ Ջրացոյցը մի քամիչ դործիք էր (Ֆիլիթըր) որի մէջ լցուած ջուրը քամուելու համար պէտք եղած տեւողութիւնը դառնում էր Հիմք՝ ժամանակը չափելու համար: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ Աւազացոյցի կամ Աւազաչափի համար, որ մինչեւ այսօր տանտիկիները դործ են անում խոհանոցում:

Այդ նախնական միջոցներով ժամանակը չափելուց յետոյ նրանք օրը բաժանել էին 12 մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը իր յատուկ անունն ունէր.

1. Գիշեր	7. Միջօրէ
2. Առաջին հաւախօս	8. Յետ Միջօրէ
3. Վերջին հաւախօս	9. Լրումն
4. Արշալոյս	10. Երեկոյ
5. Առաւօտ	11. Ճրագալոյց
6. Նախամիջօրէ	12. Կրակմար

Այս անունները տարբեր ժամանակներում եւ տարբեր դաւառներում ունեցել են ուրիշ անուններ. ինչպէս օրինակ՝

ՅԵՐԵԿՈՒԱՅ ԺԱՄԵՐ

1. Այգ
2. Ծայգ (ցայգ)
3. Զայրացեալ
4. Ժառագայթեալ
5. Շառաւիղեալ
6. Երկրատես
7. Շանթակող
8. Հրակաթ
9. Հուր փայլեալ
10. Թաղանթեալ
11. Արագոտ
12. Արփող

ԳԻՇԵՐՈՒԱՅ ԺԱՄԵՐ

1. Խաւարակ
2. Աղջամուղջ
3. Մթացեալ
4. Շաղտր
5. Կամաւոր
6. Բաւական
7. Խօթափեալ
8. Գիգակ (Գիջակ)
9. Լուսնակն
10. Առաւօտ
11. Լուսափայլ
12. Փայլածու

Հին մատենագիրների մօտ յիշուում են նաեւ Լուսաղէմ, Արօթարան եւ այլ ժամանակի անուններ:

Այս բաժանումներին մեր եկեղեցին յարմարցրել է աղօթքի յատուկ պահեր, որոնք հետեւեալ անուններն ունէին.

1. Նախատօնակ	4. Արեւազալ
2. Գիշերային	5. Երրորդ ժամու
3. Առաւօտեան	6. Վեցերորդ ժամու
	7. Երեկոյեան

Տօնացոյցի եւ ժամադրքի մէջ մանրամասն յիշատակումներ կան այս պահերի եւ համապատասխան աղօթքների ու երգերի մասին:

Ժամանակի ընթացքում այս պահերը կրճատուում են եւ իջնում երեքի: Այս մասին Յովհ. Օձնեցին տալիս է այդ պահերի անունները եւ ԵՐԵՔ Թուի բացատրութիւնը.

– Ի սկսման աւուրն, Միջօրէի եւ ըստ երեկոյս – երից հաւուածքս կեցեաց մերոց – մեր կեանքի երեք շրջանները խորհրդանշող՝ մանկութիւն, երիտասարդութիւն եւ ծերութիւն:

Օձնեցուց շատ առաջ նոյն պահերը հաստատում են նաեւ Փաւստոս Բիւզանդը, Փարպեցին եւ Նշիշէն – Տայդ, Յերեկ եւ Երեկոյ: Երեկոյի փոխարէն երբեմն դործ է ածուել գիշեր բառը, որ համապատասխանում է Օձնեցու «Ի սկսման աւուրն»ին, որովհետեւ օրը, նրանց համար, սկսում էր կէս գիշերին:

Մեր պատմիչների վկայութեամբ մեր նախնիքը թէեւ օրը երեք անգամ են եկեղեցի յաճախել, բայց աղօթել են եօթն անգամ, առաջնորդուելով Սաղմոսերգուի այս տողերով. – Եօթն անգամ յաւուրն օրինեցից գեեզ վասն իրաւանց եւ արդարութեան քոց: Իսկ վանքերում եւ մենաստաններում լրիւ կերպով կատարում էին նախատեսուած կանոնական պահերի արարողութիւնները:

Բացառիկ պարագաներում վերոյիշեալ պահերին աւելանում էին Խաղաղականի եւ Հանգստեան ժամասացութիւնները:

Ի՞նչպէս էին լցնում այդքան երկար պահերը. ի՞նչ էին երգում կամ աղօթում. ի՞նչպէս ձեւակերպուեց մեր եկեղեցական երգասացութիւնը: Այս հետաքրքրական հարցերն է որ պիտի փորձենք ուսումնասիրել ներկայ յօդուածով:

ԵՐԵՔԱՅԻՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոնէութեան պատմութիւնից յայտնի է, որ Յիսուսի սշակերտները եւ առաջին հաւատացեալները հրեաներ էին, ՕՐԻՆԱՅ հաւատարիմներ: Գործք Առաքելոցից տեղեկանում ենք, որ նրանք կանոնաւոր կերպով յաճախում էին Երուսաղէմի Տաճարը

այնտեղ աղօթելու եւ ներկայ գտնուելու Մովսէսի տնօրինած ամե-
նօրեայ Ձոհարերութեան արարողութեան :

«Համապագօր կամխեալ միաբանութեամբ ի Տաճարն առտնին
բեկանէին գիացն եւ առնուին կերակուր ուրախութեամբ եւ միա-
մտութեամբ սրտի» (Գործք Առաքելոց Բ. 46) :

Նրանց համար քրիստոնէութիւնը մովսիսականութեան հա-
կադրուող մի նոր կրօն չէր, այլ նրա «փառապանծ պտուղը» յեն-
ուելով Յիսուսի ծանօթ արտայայտութեան վրայ թէ՛ «ոչ եկի
լուծանել, այլ՝ լնուլ» չեմ եկել լուծարքի ենթարկելու, այլ՝ լրա-
ցընելու :

Հետեւում է, ուրեմն, որ առաջին քրիստոնեաները Մովսի-
սական Տաճարում էին հաւաքւում աղօթելու եւ լսելու Առաքեալ-
ների քարոզներն ու խրատները : Նրանք նոյնիսկ Տաճարում իրենց
մասնաւոր անկիւնը ունէին, որ կոչւում էր Սրահ Սողոմոնի :

«Եւ էին միաբան ամենեքեան ի Սրահին Առդումովի եւ յայ-
լոց անտի ոչ ոք իշխէր մերձեմալ առ նոսա, այլ յարգէր գնոսա ժո-
ղովուրդն եւ առաւել եւս յաւելուին հաւատացեալքն ի Տէր բագ-
մութիւն արամց եւ կամանց... (Գործք Առաքելոց Ե. 12) :

Սակայն երբ հայածանքներն սկսուեցին Երուսաղէմում քրիս-
տոնեաների դէմ, հաւատացեալները հարկադրուեցան հեռանալ Տա-
ճարից եւ հաստատեցին իրենց ժողովարանները, որին տուին Վեր-
նատուն անունը :

Առաջին քրիստոնեաները հրէական Տաճարից իրենց նոր ժո-
ղովարանը տարին Տաճարի սովորութիւնները, աղօթքներն ու եր-
գերը :

Պօղոս Առաքեալը, երբ իր հովուական թղթերում յաճախ
խօսում է հոգեւոր երգերի եւ աղօթքների մասին, բնականաբար
այս երգերին էր ակնարկում :

«Ուսուցանել եւ խրատել զմիմեանս սաղմոսիւք եւ օրհնու-
թեամբ եւ երգօք հագետօք» :

Առաջին քրիստոնեաները Տաճարից ժողովարան փոխադրեցին
ոչ միայն հրէական աղօթքներն ու երգերը, այլ նաեւ մովսիսական
տօները եւ սովորութիւնները՝ նրանց տալով քրիստոնէական լիմաստ
եւ խորհուրդ : Եգիպտոսից ազատադրման նուիրուած Պասէքի տօնը
փոխարինուեց Յիսուսի Յարութեան տօնի հետ . Տասնաբանեայ
Պատուիրանաց տօնը, որ կատարւում էր Պասէքից 50 օր յետոյ,
փոխարինուեց Հոգեգալուստի տօնի հետ : Ձոհարերութեան արա-
րողութեան փոխարինեց նախնական Պատարագը :

Քրիստոնէական Եկեղեցին հրէական Տաճարից փոխ առեց նոյնիսկ կրօնական պարերը, որ մաս էին կազմում կրօնական արարողութեան:

Յետադայ դարերում կրօնական պարերը մասնաւոր կարեւորութիւն ստացան Եւրոպական մի շարք եկեղեցիներում, որոնց հետքերը մինչեւ այսօր դեռ մնում են: Այսպէս, միջազգային համալու ունէր մինչեւ վերջերս Սեվիլայի կրօնական պարերի փառատօնը, որ ամէն տարի ամառը տեղի էր ունենում եւ որին ներկայ դտնուելու համար այնտեղ էին շտապում ոչ միայն Սպանիայի, այլ նաեւ աշխարհի բոլոր անկիւններից:

Չարմանալի թող չթուայ, եթէ յիշենք, որ մեր Եկեղեցում եւս պարեր են եղել, որի մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ են մեզ հասել:

Այսպէս օրինակ, Նարեկացին վկայում է որ Ստեփաննոս Մոկաց եպիսկոպոսը դիմում է Կոստանտին եւ Վասիլ կայսրներին եւ Քրիստոսի Սաչափայտից մի նշխար է խնդրում Աբարանի եկեղեցում դնելու համար: Այդ առթիւ եպիսկոպոսը պատրաստել է տալիս ոսկեձոյլ մի խաչ, որի մէջ պիտի պահուէր թանկագին մասունքը: Սնդրանքն ընդունւում է եւ եպիսկոպոսը մեծ թափօրի պլուխն անցած եւ «Յտուր երկիզածաց քոց նշան» Սաղմոսը երգելով դնում է ընդառաջ՝ «Ի ծափս ձեռիմ, ի տրոփումն կայքելով կախուման ոտից»: Այսինքն՝ ծափ տալով եւ ոտքերը տրոփելով պարում էր (կաքաւել):

Մի ուրիշ վկայութիւն մենք գտնում ենք Մկրտիչ Նաղաշի մօտ, որ նկարագրում է թէ ինչպէս 1447-ին Արզնիի եկեղեցին նորոգւում է եւ նրա վերաբացումը կատարւում է մեծ հանդիսաւորութեամբ: Եպիսկոպոսը «Օրհնէր, ցնծայր եւ կախուէր ի գաւիթս եկեղեցոյ, որպէս երկնաւոր փեսայ ի մաքուր առագաստիմ»:

Տօնապատճառը, որ տօնական հանդիսութիւնների ուղեցոյց պիւրքն է, Տեսառնդառաջի հանդիսութեան մասին յիշում է, որ արարողութիւնից յետոյ քահանաները, դպիրները եւ մանուկները դբսում, որպէս հրեշտակներ, պիտի ծպտուեն եւ կրակէ բոցերի շուրջը պիտի դառնան որպէս սերովբէներ:

«Քահանայք, դպիրք եւ մանկունք շրջապատեալ գրոցով շուրջ գան, ծպտեալ իբր սերովբէք՝ սաւառնել քեօքն»: Ուրեմն, ոչ միայն պիտի շուրջ գան, այսինքն՝ պարեն, այլ նաեւ հրեշտակների հաղուստներ պիտի հաղնեն եւ սաւառնելու ձեւեր պիտի անեն:

Եկեղեցական պարի վերջին մնացորդը կարելի է համարել մեր եկեղեցում Անդաստանի ծէսը, ուր եկեղեցական դասը երկու մասի բաժանուած, դառնում է եւ օրհնում աշխարհի չորս կողմերը:

Այսպէս ուրեմն, Յիսուսի աշակերտները եւ առաքեալները իւրացրին հրէական Տաճարի բոլոր աղօթքները, տօները եւ նրանց ջրիստոնէական իմաստ եւ խորք տալով տարածեցին այն բոլոր երկիրներում, ուր աւետարանեցին: Եւ ընաւ զարմանալի չէ որ այսօր երբ համեմատում ենք Արեւելեան հին – կոպտական, յունական, ասորական, եթովպական, հայկական – եկեղեցիների սաղմոսերգութիւնները, աղօթքները եւ նոյնիսկ որոշ երգերը, գրեթէ նոյնութիւն ենք գտնում, որ միօրինակ, անհարազատ եւ անհրապօր էր:

Ճիշդ է նկատում Եզնիկ Կողբացին, երբ ասում է. – Լեզուս մեր ընդարմացեալ եմ ի սաղմոսերգութեան ... շրթամբք սրբմբք զԱստուած... որովհետեւ արարողութեան մեծ մասը սաղմոսների ընթերցումով էր տեղի ունենում:

Այս անպատեհութիւնը զարմանելու համար է, որ Նիկիոյ ժողովում այս հարցը քննարկման է ենթարկում եւ որոշում է, որ դռնէ Աւագ Ուրբաթի, Շաբաթի եւ Յարութեան տօներին մասնաւոր կարեւորութիւն տրուի՝ երգերով ճոխացնելով արարողութիւնները:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հաստատուած իրողութիւն է, որ Լուսաւորչից շատ առաջ Հայաստան էին այցելում Քրիստոնէութեան յոյն եւ ասորի քարոզիչներ, մեծ մասամբ Եղեսիայից եկած ասորի եկեղեցականներ, որոնց ազդեցութիւնը մեծ էր հայ հաւատացեալների վրայ: Այդ շրջաններում Ասորի Եկեղեցին օժտուած էր մի քանի մեծ դէմքերով – աստուածաբան, երգասաց, տաղերգու – որոնք յօրինում էին նոր աղօթքներ ու երգեր, դուրս բերելու համար Եկեղեցին իր նախնական, միօրինակ ու տաղտկալի վիճակից:

Այդ կարեւոր դէմքերից է Բարդեժան Ասորին, որ ծնուել է 154 թուին Եղեսիայում: Իմաստասիրական խորունկ մտքով օժտուած, աստղագէտ եւ աստուածաբան, սակայն նա չէր բաժանում Քրիստոնէութեան որոշ դոգմաները. օրինակի համար մերժում էր յետ մահու յարութեան դաղափարը:

Բարդեժան երբ յարեց Գնոստիկեան հերետիկոսութեան, հալածուեց եւ Հայաստան ապաստանեց, ուր մնաց մինչեւ 222 թուականը, որից յետոյ՝ Եղեսիա վերադարձաւ եւ այնտեղ էլ մահացաւ յաջորդ տարին: Բարդեժանը թողել է շուրջ 150 կրօնական երգեր, բաղմաթիւ քարոզներ եւ մի գիրք՝ «Ճակատագրի Մասին» անունով:

Կարելի է ենթադրել, որ Լուսաւորչից առաջ Հայաստանում

տարուած քրիստոնէական քարոզչութիւնը իր արդիւնքը տուել էր եւ նոր վարդապետութիւնը թափանցել էր ժողովրդական խաւերից ներս. այդ խակ պատճառով Հայաստանը նկատուում էր քրիստոնեաների համար որպէս հիւրընկալ մի երկիր: Դրանով պիտի բացատրել Հռիփսիմեանց կոյսերի, Բարդեձան Ասորու Հայաստան ապաստանիլը: Եւ եթէ Տրդատ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն յայտարարեց, այդ եղել է ժողովրդի ստիպման տակ:

Երկրորդ դէմքը, շատ աւելի հեղինակաւոր՝ Եփրեմ Ասորին է, որ ծանօթ է Եփրեմ Պուրի անունով եւ որ ծնուել է Մծբինում 306 թուին, հեթանոս քուրմ հօրից: 18 տարեկանին յարում է Քրիստոնէութեան եւ աշակերտում է Սուրբ Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին:

Եփրեմ Ասորու մատենագրութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ տրուած է հետեւեալ զնահատականը նրա անձի եւ կեանքի մասին.

– Երբեք չայցելեց Աքէմֆ, Աղեփսամդրիա կամ Անտիոք՝ հետեւելու համար բարձրագոյն դպրոցների ուսմանց: Անապատի եւ քարայրների մէջ ապրեց. չփնտոնեց եկեղեցական աստիճաններ եւ գոհացաւ միայն սարկաւագուրեամբ: Խորունկ աստուածաբան, հօգօր պերնախօս, բանաստեղծ, երաժիշտ. կատարեալ հին դարերի մի սուրբ:

Բարդեձանի եւ Եփրեմի քերթողութեան զլխաւոր տարրը կազմում են տաղեր եւ օրհնութիւններ, որոնք երգւում էին ժողովրդի կողմից առաւելապէս տօնական օրերին:

Եփրեմը նոյնխակ միանձնուհիներից կազմել էր մի երգչախումբ, որին ինքն ընկերակցում էր տաւիղով: Եփրեմից է մնացել քերթուածների տունների սկզբնատառերը յարմարեցնելը իր անուան տառերին կամ այբուբենի կարգին (Ակրոստիկոն):

Յիշեցինք այս երկու Ասորի եկեղեցական հայրերի անունները պարզ այն պատճառով, որովհետեւ նրանց յօրինած երգերն ու քարոզները երկար ժամանակ երգուել են նախասոկեղարեան հայ եկեղեցում, եւ նրանց հետեւողութեամբ է, որ Թարգմանիչների օրով մեր հոգեւոր երգասացութիւնը սկզբնաւորուել է:

Բազմաթիւ օրինակներ կան, որոնք հաստատում են թէ ինչպէս Եփրեմ Ասորին մեծ ազդեցութիւն է ունեցել՝ որպէս ներշնչարան մեր օրհներգուների համար: Մեսրոպ Մաշտոցին վերագրուած Ապաշխարութեան շարականների մէջ կարելի է տասնեակներով դտնել Եփրեմի աղօթքը շարականի վերածուած: Օրինակի համար՝ Եփրեմ Ասորու այն աղօթքը, որ սկսում է «յոքաճան անօրէնութեամբ տարաբերեալ ծփիւ» բառերով, Շարականի մէջ եղել է՝ «ի խորս մեղաց ծովու տարաբերեալ ծփիւ»: Եփրեմի մի ուրիշ ա-

դօթքը, որ սկսում է «Անկամիմք առաջի քն Տէր եւ խնդրեմ գրք-
դուքիւն յանցանաց իմոց» նախադասութեամբ, Շարականի մէջ
դարձել է՝ «Անկամիմք առաջի քն եւ խնդրեմ գրքդուքիւն մեզաց
իմոց» եւ շատ նման օրինակներ կան, որ հաստատում են Ասորի
Եկեղեցու ազդեցութիւնը հայկականի վրայ:

Երբ այս երգերը թարգմանում էին բառացի կերպով, կամ
նրանց հետեւողութեամբ յօրինում էին նորերը, տրամաբանական
կարելի է հաշուել որ նրանք երգում էին նոյն եղանակով, ինչ որ
ասորերէն բնագիրը (*):

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Միւս կողմից կար, սակայն յունական ազդեցութիւնը:

Յունական դաստիարակութիւն ստացած մեր թարգմանիչնե-
րը իրենց հետ Հայաստան բերեցին յոյն արեւեստի շունչը եւ ոգին:
Յունաստանում արդէն վաղուց սկսել էին հրէականի հետեւողու-
թեամբ յօրինել նոր Սաղմոսներ եւ օրհնութիւններ, որոնք մեծ մա-
սամբ Սուրբ Գրքից առնուած զանազան դրուակներ էին: Մեր թարգ-
մանիչները, նրանց հետեւողութեամբ կամ բառացի թարգմանու-
թեամբ, մեր Եկեղեցին էին մտցնում նման երգեր, ինչպէս օրինակ՝
«Փառք ի Բարձունս» կամ մեր զմայլելի «Լոյս Զուարթ»ը, որ յու-
նարէնից է թարգմանուած: Բնական է որ նման դէպքում փոխ էին
առնում յունականից նաեւ այդ երգերի եղանակները:

Հետեւում է, ուրեմն, որ մինչեւ մեր Ոսկեդարը Հայ հոգե-
ւոր երգասացութիւնը ենթակայ էր Ասորի եւ Յոյն Եկեղեցիների
ազդեցութեան, ինչպէս մեր ամբողջ մշակոյթը: Դրա համար էլ
մեր մատենագիրները Հայ հոգեւոր գրականութեան սկզբնաւորու-
թիւնը կապում են Ոսկեդարի մեր թարգմանիչների հետ:

Սահակ Պարթեւ եւ Մեսրոպ Մաշտոց, թարգմանելուց յետոյ
Աստուածաշունչը, նպատակադրել էին ազգայնացնել նաեւ Հայ Ե-
կեղեցու ժամերգութիւնը:

Եւ, ըստ պատմիչների հաւաստումին, մեր դպրութեան եր-
կու պատկառելի Հիմնադիրները նախաձեռնում են նաեւ այդ գոր-
ծը՝ դրելով Հայերէն աղօթքներ, երգեր, որոնք յետագայում պիտի
ստանային Շարական անունը:

(*) Հայաստանայց Եկեղեցիմ Եփրեմ Ասորու յիշատակը յաւերժացրել
է նրան սուրբերի շարքը դասելով եւ մասնաւոր տօմ յատկացնելով: Շարակնացի
մէջ բազմաթիւ են նրան նուիրուած շարակնացիք:

Մեր շարականների հեղինակների մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ գտնում ենք Շարակնոցի յիշատակարաններում եւ նաեւ երբեմն մեր պատմիչների գործերում: Համաձայն այդ աղբիւրների Մեսրոպ եւ Սահակ, միւս թարգմանիչների հետ, «արարին երգս շարականաց քաղցր եւ գեղեցիկ եղանակաւ եւ մեծ խորհրդով ծնունդ Քրիստոսի, Քառասնօրեայ գալստեանն ի Տաճարն, Մկրտութեան եւ եկաւորութեան ի Բեթանիա եւ յԵրուսաղէմ, Մեծի Շաբաթու Չարչարանաց, Յարութեան, Համբարձման եւ Հոգւոյ Գալստեան, Խաչի Եկեղեցւոյ եւ այլ տօնից տէրուականաց եւ ամենայն սրբոց, Ապաշխարութեան եւ Ննջեցելոց, պէս պէս, զամազան եւ անթիւս, զոր մինչեւ ցայսօր պաշտի Եկեղեցիս Հայաստանեայց»:

Այս վկայութիւնը մեզ բերում է Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը: Բայց պէտք է մոռանալ որ Կիրակոսը ժ.Գ. դարու պատմիչ է, որի տուած վկայութիւնը Ե. դարի անցքերի, դէմքերի մասին պէտք է վերապահութեամբ ընդունել:

Հայ վաւերական բանասէրներից ոմանք գտնում են, որ Ապաշխարութեան շարականների մէջ, որոնք վերագրւում են Սահակին եւ Մեսրոպին, կան այնպիսի խորունկ իմացութեամբ լեցուն յօրինուածքներ, որ այդ դարում նոյնիսկ Յունաստանում չեն գործածուել եւ երևում են եօթերորդ դարում: Բացի այդ, այդ շարականների ոճը հինգերորդ դարի չէ, այլ՝ աւելի ուշ, քերթողական դպրոցին են պատկանում:

Դարերի հողովոյթի մէջ մեր երկու հսկաները այնքան մեծ հմայք եւ ժողովրդականութիւն են ունեցել, որ, հաւանաբար, ժողովուրդը նրանց է վերագրել ինչ սր դեղեցիկ շարական կամ աղօթք է տեսել: Բացի այդ, տարբեր Շարակնոցների յիշատակարաններում յաճախ տարբեր անունների են վերագրուել այս կամ այն շարականը, որով՝ ճշգրիտ կերպով տալ իւրաքանչիւր շարականի իսկական հեղինակի անունը, դժուար է:

Թարգմանիչներից բացի շարականներ կան վերագրուած Մովսէս Քերթողին, որ Խորենացուց տարբեր է, Մանդակունուն, Օձնեցուն, Ստեփաննոս Սիւնեցուն, Կոմիտաս կաթողիկոսին եւ բազմաթիւ ուրիշների:

ՄԵՐ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ

Մեր հոգեւոր երգերն ունեն հետեւեալ անունները.— Կցուրդ կամ Կցորդ, Շարական, Տաղ, Գանձ:

Կցուրդը սկզբնական աղմոսներին կցուած յաւելուածական աղօթքներ են որ երգւում էին Սաղմոսների հետ հին դարերում:

Շարական բառը առաջին անգամ մենք հանդիպում ենք 11րդ դարում, Շնորհալու կողմից յիշատակուած: Շարական բառի ստուգաբանութեան շուրջ եղել են տարբեր կարծիքներ: Ոմանք փորձում են կապել պարսկերէն կամ արաբերէն շէր կամ շայիր բառի հետ, որ նշանակում է բանաստեղծութիւն, բանաստեղծ: Ուրիշները կարծում են որ կապ ունի թրքական շարֆի բառի հետ, որ երգի մի տեսակ է: Կան, կամ աւելի ճիշդ՝ եղել են այնպիսիներ որ փորձել են շարականը բացատրել շար ականց, այսինքն՝ թանկագին քարերի շարք իմաստով:

Ամէնից տրամաբանական բացատրութիւնը կարելի է համարել հետեւեալը:

Ոսկեդարի եւ նրան յաջորդող մի քանի հարիւրամեակները ընթացքում հոգեւոր երգ յօրինելը եւ եկեղեցում երգելը վերապահուած չէր որոշ անհատների. նա ազատ էր բոլորի համար: Ժողովրդին էր մնում այդ երգերը հաւանելը, իւրացնելը եւ կամ մերժելը: Իր առաւելութիւնների հետ, որ ազատ ասպարէզ էր տւում բոլորին ստեղծագործելու, այս պարագան ունէր նաեւ իր անպատեհութիւնը, այն՝ որ եկեղեցի էին խուժում ամէն ճաշակի եւ յաճախ կասկածելի ընդունակութեան մարդկանց կողմից յօրինուած երգերը, մանաւանդ որ այդ դարերում Եկեղեցին չունէր տակաւին իր պաշտօնական երգացանկը՝ յատկացուած այս կամ այն տօնական օրուան կամ տօնին: Տօնական օրերին երգւում էր ինչ որ հասնէր — Սաղմոս, օրհնութիւն, տաղ, շարական կամ աղօթք: Նոյն կացութիւնն էր տիրում նաեւ Յոյն Եկեղեցում: Եթերորդ դարից այս պարագան ուշադրութեան է առնւում եւ փորձեր են կատարւում կարգ ու կանոնի տակ դնել հոգեւոր երգասացութիւնը:

Ընդգծեցինք այս երկու բառերը, որովհետեւ նրանք ընդունուեցին որպէս թերմիւններ յետագայ դարերում: Արդարեւ, ութերորդ դարից սկսած մեր եկեղեցական հայրերը, հետեւելով Յոյների օրինակին, որոշ սահմանումներ եւ սեղմումներ են մտցնում մեր հոգեւոր երգասացութեան մէջ: Որոշ տօների համար ընտրում են պատշաճ աղօթքներ եւ երգեր, որոնց տալիս են ԿԱՆՈՆ կամ ԿԱՐԳ անունները: Սրանք կազմուած են ութը երգերի շարքից, որոնցից իւրաքանչիւրին նախորդում է մի տուն Սաղմոս: Սաղմոսը կարգալուց յետոյ, նոյնը կրկնւում է երգով: Այդ ութը Սաղմոսների եւ նրանց յաջորդող երգերի շարքը հետեւեալն է.

Ա. «Օրհնեսցուք զՏէր զի փառօք է փառաւորեալ»ին յաջորդում է ՕՐՀՆՈՒԹԻԻՆԸ:

Բ.— «Օրհնեալ ես Տէր Աստուած հարցն մերոց»ին՝ ՀԱՐՑԸ:

Գ.— «Օրհնեցէք ամենայն Գարծս Տեառն»ին՝ ԳՈՐԾՔԸ:

Դ.— «Մեծացուցե՛ց անձն իմ զՏէր»ին՝ ՄեծԱՅՈՒՍՑէն, որ Աստուածածնի փառաբանումն է:

Ե.— «Ողորմեա ինձ Աստուած»ին՝ ՈՂՈՐՄԵԱն:

Զ.— «Օրհնեցէ՛ք զՏէր յերկինս»ին՝ Տէ՛ր ՅԵՐԿԵՆԻՑԸ:

Է.— «Համբարձի զաչս իմ ի լերին»ին՝ «ՀԱՄԲԱՐՁԻ»ն:

Ը.— Եւ ձաշու:

Առաջին վեց երգերը երգուած են Առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ. Համբարձին՝ Երեկոյեան, իսկ ձաշուն՝ Միջօրէի:

Ստացուած է, ուրեմն, որ ԿԱՆՈՆը, կամ ԿԱՐԳը ամփոփուած է այս ութ երգերի շարքը, որից եւ, հաւանաբար, ստացուել է Շարական անունը, այսինքն՝ մի երգ որ կապ ունի այս կամ այն շարքին:

Այս մեկնութեան որպէս հաստատում կարելի է յիշել այն իրողութիւնը որ շարական բառը մեր հին մատենադիրներէից եւ ոչ մէկը չի յիշատակում, որովհետեւ այն դարերում նա ստեղծուած չէր:

Եկեղեցական երգերի ԿԱՆՈՆը կամ ԿԱՐԳը մեր եկեղեցում մտցնում է, ըստ պատմիչների, Ստեփաննոս Սիւնեցի եպիսկոպոսը, որ ապրել է Տրդ դարում եւ ճանաչուել է որպէս իմաստասէր, զբաղանալէտ, մեկնարան, թարգմանիչ եւ մանաւանդ՝ հոգեւոր երգերի հեղինակ: Նրան է վերադրուած նաեւ մեր եկեղեցական ութ ձայների համակարգը, հակառակ նրան, որ Յայմաւուրքի մէջ այդ նախաձեռնութիւնը նորից վերադրուած է Սահակ Պարթեւին: Այսպէս, մինչ Ստեփաննոս Օրբելեանը վկայաբանում է՝ «... Բաժանեաց եւ գուք ձայնսն եւ կարգեաց, շարեաց շարականս զՅարութեան օրհնութիւնսն» Ստեփաննոս Սիւնեցու մասին խօսած ժամանակ, Յայմաւուրքը գրում է՝ «Արարին երգս շարականաց եւ կարգեցին եղանակս ամենայն ձայնից, գորս բաժանեաց ի միմեանց սուրբ հայրապետն Իսահակ Պարթեւ տասն ձայնս»:

Թէ որոնք են եղել Սահակ Պարթեւի համակարգի ձայները տակաւին կարելի չէ եղած ճշդել, մինչդեռ Սիւնեցու կարգաւորումը պահուած է մինչեւ այսօր, որ յայտնի է Կարգ Ութը Ձայնից անունով եւ ունի հետեւեալ անունների շարքը.— Առաջին Ձայն՝ (Ա. 2), Երկրորդ Ձայն՝ (Բ. 2), Երրորդ Ձայն՝ (Գ. 2), Չորրորդ Ձայն՝ (Դ. 2): Այս չորս բուն ձայներն ունեն իրենց արբանեակ ձայները, որ կոչուած են Կողմ կամ՝ Կոչմունք եւ ունեն հետեւեալ անունները.— Ա. Կողմ, Բ. Կողմ, Գ. Կողմ, ԳԿ. եւ Չորրորդ Կողմ՝ ԴԿ.:

Կոչմունք ձայներն ունեն երկրորդ անուն եւս. այսպէս՝ ԲԿ.

կոչուում է նաեւ Աւագ Զայն, ԳԿ. կոչուում է՝ Վառ Զայն, իսկ ԴԿ.ը Վերջ Զայն:

Ստեփաննոս Սիւնեցիին ունենում է եղբրական վախճան: 735 թուին նա սպանւում է վատարարոյ մի կնոջ կողմից, որին քանիցս Սիւնեցիին յանդիմանել էր իր վարքի համար: Ժողովուրդը ստեղծում է այդ մահուան շուրջ հետաքրքրական մի առասպել: Իբրեւ թէ Սիւնեցու մահուան պատճառով յաջորդ օրն իսկ ուժեղ երկրաշարժով կործանւում է կնոջ բնակած աւանը, որին զոհ են դնում 10.000 հոգի: Այդ աղէտի հետեւանքով այդ ձորը կոչուում է Վայոց Ձոր:

Մեր դրականութեան եւ երաժշտութեան պատմութեան մէջ Ստեփաննոս Սիւնեցու անուան հետ սերտօրէն կապուած է նրա քրոջ՝ Սահակադուխտի անունը, որ եղել է մեր առաջին կին բանաստեղծուհին եւ երաժշտուհին: Նոյն Օրբելեան պատմիչը հիացմունքով է խօսում Սահակադուխտի բարոյական վարքի, ունեցած հաւատքի, բանաստեղծական եւ երաժշտական տաղանդի մասին: Սահակադուխտը կեանքից քաշուել էր մի մենաստան, ուր եւ հաստատել էր իր երաժշտական ստուգիւն: Նա յօրինում էր կրօնական երգի թէ՛ բառերը եւ թէ՛ եղանակը, որոնք սովորեցնում էր ամէն կողմից դէպի իրեն եկած դպիրներին: Իր մենարանի մի մասը սեւ վարագոյրով բաժանել էր միւսից. մի մասում ինքն էր նստում, միւսում՝ իր աշակերտները: Նա երգում էր նոր կամ հին յօրինած երգերը եւ կրկնել էր տալիս միւսներին մինչեւ որ սովորէին: Դարու պատմիչը՝ Դեւոնդ Երէջ նրա երգի մասին գրում է. — ...Հրեշտակական երգք ի վերայ երկրի...

Աստուածածնին նուիրուած իր երգերից մէկը, Սրբուհի Մարիամ անունով, իր անուան սկզբնատառերով է կազմուած՝ Սահակադուխտ:

Այդ շրջանում հոգեւոր երգերը գրւում էին ազատ չափով: Սա հետեւանք էր այն արդելքին որ դրել էր Լավողեկէի տիեզերական ժողովը: 360 թուին Լավողեկէում դումարուած այդ ժողովը քննութեան է առնում այն հարցը թէ՛ հոգեւոր երգերը պէ՞տք է որ տաղաչափութեամբ գրուեն, թէ՛ արձակ չափով: Պատճառը բացատրւում է այն իրողութեամբ որ Բարդեժան Ասորու եւ Եփրեմ Պուրիի սկսած տաղաչափական շարժումը լայն ծաւալում էր գտել եւ սկսել էր վարակել դառնալ միւս Եկեղեցիների համար: Տիեզերական ժողովը քննարկելով այդ հարցը գտնում է որ տաղաչափական արուեստը հեթանոսական արտայայտութիւն է եւ պէտք է արգելել հոգեւոր երգերը այդ ոճով գրելը: Մարդիկ պէտք չէ որ

Աստուծոյ հետ ոտանաւորով խօսին, որ անբնական մի երեւոյթ է, տրամաբանում է ժողովը:

Ճշդուած չէ այն հարցը թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին մասնակցել է այդ ժողովին թէ ոչ. բայց ստոյգ է, որ նա որդեգրել է այդ սկզբունքը եւ մերժել է տաղաչափութեամբ բանաստեղծութիւնները մեր հոգեւոր երզասացութեան մէջ:

Գեղեցիկ բացատրութիւն է կազմում Կոմիտաս Կաթողիկոսի հռչակաւոր «Անձինք Նուիրեալք» շարականը, որ առաջին տաղաչափական բանաստեղծութիւնն է մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ եւ հանդիսանում է առաջին վէճը մեր Վերածնութեան շէնքի:

Հոգեւոր գրականութեան մէջ տաղաչափական բանաստեղծութիւնը վճռականապէս մտցրեց 12րդ դարում՝ Ներսէս Շնորհալին, որի մասին աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսենք աւելի ուշ:

Սահակադուխտի հետ, որպէս կին զրոյց եւ երաժիշտ, իր մասնաւոր տեղն ունի Վահան Գողթնեցու քոյրը՝ Խոսրովիդուխտը: Իր եղբոր, Վահան Գողթնեցու նահատակութեան առթիւ նրա զբաժ բանաստեղծութիւն-շարականը մինչեւ այսօր սլահում է իր դեղեցկութիւնը եւ երգում է հայ եկեղեցում:

Ծանօթ է Վահան Գողթնեցու ողբերգութիւնը իր հեքիաթալին պատմութեամբ:

Արարական բանակները Հայաստանը դրակելուց յետոյ հաղարաւոր դերիներ են տանում այն ժամանակուայ իրենց մայրաքաղաքը՝ Դամասկոս: Գերիների մէջ է լինում նաեւ Վահանը, Գողթանի Տէր Խոսրով իշխանի որդին, հազիւ չորս տարեկան:

Մանուկ Վահանը իր ուշիմութեամբ, բնական շնորհներով գրաւում է Խալիֆայի ուշադրութիւնը. եւ այս վերջինը առնում է զայն իր պաշտպանութեան տակ: Վահանը ստանում է կանոնաւոր կրթութիւն եւ յետագային դառնում է արքունի դիւանապետ: Խալիֆայի ստիպման տակ Վահանը մահմետականութիւն է ընդունում եւ կոչում է Վահաբ:

Օմար խալիֆայի հրամանով դերի բերուած բոլոր հայերը արձակւում են եւ վերադառնում են Հայաստան: Մինչ այդ, Վահան Գողթնեցին իր հայ եւ քրիստոնեայ լինելը իմացել էր եւ իսկապէս է յայտնում նոյնպէս վերադառնալ իր հայրենիքը, մահաւանդ կրք լուր է ունենում որ հայրենիքում մի քոյր ունի, որ իրեն է սպասում կարօտով՝ տարիներից ի վեր: Օմարը մերժում է արսօնել, կասկածելով որ կարող էր չվերադառնալ: Բայց Վահանի խոստումներին եւ պնդումներին տեղի տալով, ի վերջոյ, Խալիֆան արտօնում է:

Վահանը Հայաստան վերադառնալով ենթարկուած է կատարեալ հողեփոխութեան: Հետզհետէ նրա մէջ արթնանում են մանկութեան յուշերը, հարազատների կարօտը, իր պապերի հաւատքը, եւ որոշում է այլեւս չվերադառնալ, մանաւանդ երբ լսում է որ Օմար խալիֆան մեռել է եւ, հետեւաբար իր վերադարձը հետապնդող պիտի չլինէր:

Քիչ ժամանակից յետոյ Վահանի համար սկսում է նոր տառապանք: Իր մանկութեան ընկերները եւ հարազատները Արարների վախից սկսում են զդուշանալ նրան շատ մօտիկութիւն ցոյց տալուց, մանաւանդ երբ յայտնի է լինում որ նա մահմետականութիւն է ընդունել Դամասկոսում: Միւս կողմից՝ նա իրեն համարում է խոստմնադրուծ եւ դասալիք: Ի վերջոյ որոշում է վերադառնալ Դամասկոս եւ պատմել ամէն բան՝ որ վերադարձել է իր հայրենի կրօնին:

Դամասկոսում այդ օրերին իշխում էր Հեյմ խալիֆան: Վահանը ներկայանում է նրան, պատմում է ամէն բան եւ խնդրում է որ ազատ թողնեն իրեն՝ վերադառնալու իր հայրենի կրօնին: Խալիֆան եւ արքունի մեծամեծները ամէն ջանք թափում են Վահանին տարհամոզելու համար, որ, սակայն, մնում է անդդուելի: Վահանը ղլխատում է 737 թուին եւ դասում հայ նահատակների եւ սուրբերի շարքը:

Իր եղբոր նահատակութեան վրայ Խոսրովիդուխտ զրում է իր տառապակոծ շարականը, որ մինչեւ այսօր երգւում է Վահան Գողթնեցուն նուիրուած տօնի օրը:

Խոսրովիդուխտը զրել է մի շարք շարականներ եւ տաղեր. նրան է վերադրում Ջրօրհնեաց հրաշալի երգը՝ «Ո՛վ Զարմանալիցն»:

Ինչպէս քիչ առաջ ասուեց, երբ յօրինելու, եկեղեցում երգելու կամ երգել տալու համար մեզ մօտ ոչ մի արգելք չկար: Դրա հետեւանքն եղաւ այն, որ այնտեղ տարուեցին հարիւրաւոր տաղանդաւոր երգերի հետ նաեւ շատ անճաշակ զրուածքներ: Բացի այդ, Եկեղեցու երգասացութիւնը դեռ չէր կանոնաւորուած, յայտնի չէր թէ որ օրը ինչ շարական պիտի երգուէր: Ստեղծուած էր կատարեալ անիշխանութիւն: Դրա մի փայլուն ապացոյցը մեզ տալիս է պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Նա պատմում է որ մի անգամ Ներսէս Երնոզ կաթողիկոսը Վարդապառի տօնին ներկայ է գտնուում Բաղաւանում: Իրեն ընկերակցող կրօնաւորները երգում են տօնին պատշաճ շարականը եւ սպասում են որ դիմացի դասը շարունակէ յաջորդ տունը: Այս վերջինը բոլորովին անծանօթ երգուած շարականին՝ կարկամում է եւ լռում: Փորձում են մի ուրիշ

չարական երգել. նոյն պատմութիւնը, որով ծայր է տալիս արարողութեան անկարգութեան եւ խանդարման: Այս միջադէպը պատճառ է լինում որ կաթողիկոսը մասնաւոր եկեղեցական ժողով գումարի՝ վերաքննելու համար բոլոր շարականները եւ տնօրինելու տօնական օրերի յատուկ երգերը:

Ժողովը տեղի է ունենում Դուինում՝ 645 թուին, մասնակցութեամբ 17 եպիսկոպոսների եւ բազմաթիւ վարդապետների: Ժողովին մասնակցում է նաեւ Անի զաւառի Դպրեվանքի Առաջնորդը, Բարսեղը, որ ճանաչուած էր ձոն մականուէնով եւ համբաւ ունէր որպէս հմուտ երգասաց: Նրան է յանձնուած շարականները զտելու, դասաւորելու եւ արարողութիւնները կանոնաւորելու գործը:

Բարսեղ ձոնը յաջողութեամբ զլուխ է հանում իրեն յանձնուած գործը: Շարակնոցից դուրս են հանում բազմաթիւ երգեր, մնացեալը կազմում է մի մեծ հատոր եւ կոչւում է ձոնընտիր: Դուրս մնացած շարականներին տրուեց պարակառն շարակառն անունը, որոնց մէջ, սակայն, քիչ չեն գեղեցիկ ու արժէքաւոր երգերը:

Ժողովն ընտրում է մասնաւոր պատուիրակներ, որոնք պիտի շրջէին Հայաստանի բոլոր մասերը եւ անհրաժեշտ հրահանգները տային եղած նոր կարգադրութեան մասին (*):

Մնում էր կարգաւորել եկեղեցական «Պորհուրդների» ծխական արարողութիւնները, որ նոյնպէս անկանոն վիճակում էր:

Այդ աշխատանքը տանում է Սեւանայ վանքի երբեմնի վանահայր, ապա կաթողիկոս Մաշտոցը: Մաշտոցը՝ 870 թուին դասաւորում է բոլոր ծէսերի աղօթքները, երգերը եւ արարողութիւնները եւ ամփոփում է մի հատորի մէջ, որ իր անունով կոչւում է ՄԱՇՏՈՅ, ոմանք գրում են Մաշթոց: Մինչեւ այսօր Հայաստանեայց եկեղեցում կատարուող ամէն արարողութիւն տեղի է ունենում համաձայն Մաշտոցի թելադրանքներին:

Եկեղեցական երգասացութեան բարւոքման գործում մեծ դեր է խաղացել ԺԳ. դարում նաեւ Գրիգոր Տաթեւացին. իսկ նրանից առաջ՝ ԺԲ. դարում Ներսէս Շնորհալին, որի գործը բոլորովին պիտի յեղաշրջէր երգասացութիւնը, եւ որը առանձին ընդարձակ ուսումնասիրութեան նիւթ է:

(*) Մամուկ Արեղեմը այս բարեկարգութեամ քուակամի մասին կատարած է յայտնում: Նրա կարծիքով Գամաակեցիք եւ Վարդան Արեւելեցիք, որ վկայարանում են այս մասին, Ներսէս Շինոզը շփոթել են Ներսէս Շնորհալու հետ եւ Բարսեղ ձոնն էլ՝ Բարսեղ վարդապետի հետ, որ եղել է Շնորհալու մտերիմ գործակիցը:

ՊԱՏԱՐԱԳ

Քրիստոնէական եկեղեցու ամենամեծ խորհուրդը Համար-
ւում է Պատարազը:

Պատարազի մասին էլ կարելի է ասել, որ ամբողջապէս փո-
խառնուել է Հրէական Պասէքի արարողութիւնից:

Պատարազ բառը պարսկերէն է սանսկրիտ արմատով, որ նշա-
նակում է զոհ, զոհաբերութիւն: Ճիշդ այդտեղից էլ հետեւում է
նրա Հրէական ծագումը, որովհետեւ Մովսէսի տնօրինած ծէսով
Հրէական Ձատկի կամ Պասէքի Համար կար յատուկ արարողութիւն,
որի առանցքը կազմում էր դառան զոհաբերութիւնը եւ կատար-
ւում էր հետեւեալ կերպով:

Չոհաբերութիւն կատարող քահանան նախ բազմաթիւ ան-
գամներ լուացւում էր, կարգալով՝ «Լուացից սրբութեամբ գձեռս
իւ» Սաղմոսը: Ապա սեղանի վրայ էին դնում զատկական գառը եւ
նրա մօտ՝ հացն ու դինին: Եւ որովհետեւ Պասէքի այս արարողու-
թիւնը խորհրդանշում էր Իսրայէլացիների Եգիպտոսից ազատուի-
լը եւ Ելքը, քահանան բացասւում էր այդ պատմութեան բոլոր
մանրամասնութիւնները: որից յետոյ բոլորը միասին երգում էին
«Յեղամեղի Իսրայէլի յԵգիպտոսէ»՝ Սաղմոս 113-ը: Ապա զոհաբեր-
ւում էր դառը, օրհնւում էր հացը եւ դինին եւ բաժանւում էր ժո-
ղովրդին: Արարողութիւնը վերջանում էր «Մի մեզ Տէր», «Եստ-
տովան եղբրուք» եւ «Ան գետս Բաբելացաց» սաղմոսների երգով:
Արարողութեան վերջաւորութեան լինում էր նուիրահաւաքութիւն,
որից դոյացած զումարը յատկացւում էր որբերի, հիւանդների եւ
չքաւորների կարիքներին:

Ճիշդ այնպէս, ինչպէս առաջին քրիստոնեաները Հրէական
Տաճարից դէպի քրիստոնէական ժողովարան փոխադրեցին ազօթք-
ներն ու օրհնութիւնները, Պասէքի այս արարողութիւնն եւս իրենց
հետ ժողովարան տարին, փոխելով Ազապի արարողութեան, աւե-
լի ուշ՝ Պատարազի:

Դրա Համար առիթն էլ կար: Պորհրդաւոր Ընթրիքի պարա-
զան շատ յարմար էր ու պատշաճ: Ինչպէս յայտնի է, Յիսուս վեր-
ջին անգամ Հանդիպում ունեցաւ իր աշակերտների հետ Վերնատա-
նը եւ միասին ընթրեց նրանց հետ: Այդ Հանդիպման յետագային
տրուեց «Պորհրդաւոր Ընթրիք» անունը, որովհետեւ այնտեղ էր որ
Յիսուս նախազգաց իրեն վերապահուած վախճանը եւ անուղղակի
կերպով մատնանշեց Յուդայի դերը այդ դործում: Յիսուս մեծ կա-
րեւորութիւն տուեց այդ ընթրիքին, որ դարձաւ մի տեսակ նաեւ
իր կտակը: Յիսուս առաւ հացը եւ գինին, օրհնեց եւ յանձնարա-

րեց աշակերտներին ուտել որպէս խորհրդանիշը իր մարմնի եւ իմել զինին՝ որպէս իր արեան :

«Եւ մինչդեռ ուտէին նոքա, առ Յիսուս հաց, օրհնեաց եւ երեկ եւ հտ աշակերտացն եւ ասէ. Առէք, կերէք այս է մարմին իմ : Եւ առեալ բաժակ գոհացաւ, հտ նոցա եւ ասէ. Արբէք ի գումակ ամենեքեան, զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ ի բազմաց հեղու ի թողութիւն մեղաց» (Մատթ. 26:26) :

Այս կերպով է որ սկզբնաւորուեց Պատարագը, որ իրենից ներկայացնում է երեք խորհուրդ – Նուիրում, Սրբացում եւ ճաշակում :

Եւ ճիշդ հրէական քահանայի նման Պատարագիչ քահանան եւս նոյն Սաղմոսը կարդալով լուսցւում է եւ սկսում նախ Նուիրումի, ապա Զոհաբերութեան կամ Սրբացման, եւ յետոյ էլ ճաշակման արարողութեան :

Ծանօթ է թէ ինչպէս Պատարագիչ քահանան նոյն օրինակով օրհնում է հացը, (նշխարքը), մասնատում է եւ վրան զինին աւելացնելով պատրաստում է հաղորդութիւնը, որ Զոհաբերութեան խորհուրդն իսկ է, եւ յետոյ ինքը ճաշակում է եւ մասի միջոցով ճաշակել է տալիս ժողովրդին :

Այս նախնական Պատարագը դարերի ընթացքում զարգացաւ, ճոխացաւ աղօթքներով եւ երգերով ու դարձաւ եկեղեցական կարեւոր խորհուրդներից մէկը, հետզհետէ ստանալով մի տեսակ բեմադրական երեւոյթ, որի դերակատարներն են զոհաբերութիւն կատարող քահանան կամ պատարագիչը, սարկաւազը, եւ ժողովուրդը, որի դերը ուշ դարերում յանձնուեց Դպրաց դասին :

Արեւելեան հին եկեղեցիներում – կոպտական, ասորական, եթովպական, հայկական – Պատարագի արարողութիւնը պահել է իր նախնական վիճակը : Կաթոլիկ Եկեղեցին հետզհետէ բարեփոխել է եւ կրճատել արարողութիւնը, որ կատարւում է դրեթէ անձայն՝ խորհրդաւոր լուծութեան մէջ. մինչդեռ նախնական Եկեղեցիներում Պատարագի ամբողջ ընթացքում անվերջ լսում է Քահանայի, Սարկաւազի եւ Դպրաց դասի երգեցողութիւնը :

Հին դարերում Պատարագը մատուցւում էր ամէն օր. հետզհետէ կրճատուեց շաբաթը մէկ անդամի : Կաթոլիկ Եկեղեցին պահել է ամենօրեայ պատարագի սովորութիւնը. երբեմն նոյնիսկ օրը մի քանի անգամ :

Պատարագի վերջաւորութեան բաժանուող մասն ալ (նշխարք), միեւնոյն հրէական ճաշակման արարողութիւնն է, որ կատարւում է «ճաշակեցէք եւ տեսէք»ի հնչիւնների տակ :

Հայ եկեղեցական երգասացութեան յատկացուած մեր այս համառօտ տեսութիւնից հետեւում է, որ նա մեծապէս ենթակայ է եղել մի քանի օտար – Ասորի, Յոյն, Հրեայ աղղեցութիւնների: Դժուար է ստոյգ դաշափար կազմել Հին դարերի այդ երգերի եղանակների մասին, տրուած լինելով որ ժամանակի խաղաղութիւնը, որով նրանք որոշ դարերում դրանցուել են, տակաւին չի վերջանուած: Սակայն նկատի ունենալով մեր եկեղեցու խիստ աւանդապաշտ եւ պահպանողական լինելը իր աւանդութիւնների նրկատմամբ, կարելի է ասել որ դրեթէ որեւէ բան չի կարող փոխուած լինել իրենց բուն եղանակից, որով երգել են յօրինողները:

Հայ Եկեղեցու աղգայնացումը, ըստ որում, կատարուած էր մասամբ միայն՝ Հայերէնի թարգմանուելով երգի բանաստեղծութիւնը միայն, որովհետեւ որքան եւ Հայերէնը փոխարինեց ասորերէնին եւ յունարէնին, Եկեղեցու երգասացութիւնը սակայն, շարունակեց մնալ հայութեան օտար՝ իր եղանակներով:

Այս պարագան ստեղծել էր մի ուրիշ անպատեհութիւն եւս, այն որ ժողովուրդը Եկեղեցում չէր գտնում հոգեկան բաւարարութիւն: Գրաբար լեզուն իրեն համար անհասկանալի էր, իսկ երգասացութիւնը՝ անհարազատ: Իսկ դրսում ստեղծուել էր մի նոր երաժշտութիւն՝ գոսանական, որ հրապուրիչ էր ամէն տեսակէտով:

Ժողովրդի եւ Եկեղեցու միջեւ ստեղծուած է մի անջրպետ, որ գնալով խորանում է մինչեւ 12րդ դար, երբ ասպարէզ է իջնում մեր մշակոյթի պատմութեան ամէնից պայծառ դէմքերից մէկը, Ներսէս Շնորհալին:

Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Շնորհալին իր բոլոր բարենորոգումներով տանում էր հետեւողական մի գիծ – Եկեղեցին ժողովրդականացնել: Նրա այդ քաղաքականութիւնը բխում էր երկու տարբեր, բայց իրար լրացնող պատճառներից. նախ՝ ժողովրդին աւելի մօտից կապել Եկեղեցուն, եւ երկրորդ՝ լրացնել Եկեղեցու աղգայնացման գործը, այսինքն տալ նրան այն վերջնական նշանակութիւնը, ինչ որ ձգտել էին Մ. դարու թարգմանիչները, ստեղծելով հայ գէրը, թարգմանելով եւ հայացնելով Աստուածաշունչն ու եկեղեցական արարողութիւնները:

Շնորհալին համոզուած էր, որ այդ նպատակի իրադրոժման համար մեծ դեր էր վերապահուած ժողովրդական արուեստին: Նա չէր բաժանում իր նախորդների Եկեղեցու անձեռնմխելիութեան տեսակէտը, ընդհակառակն, համոզուած էր, որ ինչ որ չի բխում ժողովրդից, չի կարող ժողովրդականութիւն ստանալ եւ յարատեւ

կեանք ունենալ: Ուստի եւ նա իր 48-էն աւելի շարականները եւ սաղերը յօրինելիս օգտուեց ժողովրդական բանահիւսութիւնից եւ երգերից: Ուրիշ խօսքով՝ նա ձեռնարկեց մի գործի, որ ոչ միայն դէժ էր Հայ Եկեղեցու այլ նաեւ Համաքրիստոնէական Եկեղեցիների աւանդութիւններին, բեկանելով Լավորիկէի ժողովի 59րդ յօդուածի արգելքը՝ տաղաչափօրէն հոգեւոր երգեր յօրինելու մասին:

Շնորհալին զրում էր իր յօրինած երգերի թէ բառերը եւ թէ եղանակը: Եւ դրա համար նա դիմում է ամենից աւելի վստահելի աղբիւրին՝ Հայ ժողովրդական երգին, իւրացնելով ոչ միայն նրա տաղաչափութիւնը եւ եղանակը, այլ նաեւ բառամթերքը:

Շնորհալու յօրինած երգերը, իրենց նոր ոճով, իրենց աշխոյժ բնոյթով եւ ազդային Հարազատ ոգով, գտնում են անօրինակ ջերմ ընդունելութիւն ժողովուրդի կողմից: Բաւական է յիշել նրա «Առաւօտ Լուսոյն», «Նայեաց Սիրով»ը, «Նորահրաշ Պսակաւոր»ը, «Տարածեալ»ը հաստատելու համար նրանց ժողովրդական եւ հայեցի բնոյթը:

Այդ օրից սկսած Հայ Եկեղեցու երգասացութիւնը մտնում է մի նոր հունի մէջ: Շնորհալուն հետեւում են Միջնադարեան մեր տաղերգուները, որ հսկայ նպաստ են բերում մեր թէ աշխարհիկ եւ թէ եկեղեցական զրականութեան:

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ARMENIAN CHURCH HYMNODY

PROF. A. BADMAKERIAN

The author makes a study of the origin and development of Armenian church hymnody. Based on the testimonies of Armenian narrators, whom he quotes extensively, he confirms the fact that early Eastern Christian churches — Assyrian, Coptic, Ethiopian, Armenian — have been swayed by the benedictory chants of the Hebraic temple, and that the first

Christians and Apostles were Jews, Keeping the « Law », and frequently attended the religious ceremonies, at the Temple of Solomon. Later, subjected to persecution, they withdrew from the Temple and established their own places of worship, without relinquishing the traditions and chants of the Jewish Temple. To these traditions, however, they gave a Christian imprint. This new religion and its art, which was borrowed from the Hebraic Temple, were established in the Diaspora.

The author then indicates that area of Armenia which was under Persian rule, was subject to Assyrian influences. The prayer and praise chants of **Bardadzan the Assyrian** and **Yeprem Khouri** were translated into Armenian and were sung in the Armenian Church.

The Greek Church too has left its impress on the Armenian Church, Armenian youths who were sent to Athens, Alexandria, and other cultural centers for higher studies, brought with them to Armenia the spirit and inspiration of the Greek arts.

The author then explains at some length the origin of the Armenian Mass which he relates to the Hebraic ceremony of the Paschal Feast.

Armenian Church hymnody, in its pure strain, begins to take form as of the 12th century, through the efforts of **NERCES SHNORHALI**, who was at once poet and hymnologist. To free the Armenian Church from alien influence, Shnorhali resorts to the expressions of popular art; namely, its prosody, rhythm, and diction. With these elements he composes Church hymns, in a completely novel style, which meets with great popularity, for in these new hymns the people finds the genuine ring and inspiration that moved the heart.

After the pattern set by Shnorhali, successions like **Krikor Degha**, **Hovhannes Yerzinkatzi**, **Frig**, and others, begin to write secular poetry also.

Shnorhali ushers in the Armenian Renaissance of the 12th century; noteworthy, Europe experiences her own four centuries later, in the 16th century.

TRACÉ DES MONUMENTS ANCIENS

AUTOUR DU BASSIN DE LA MEDITERRANEE ET EN ARMENIE

PASCAL PABOUDJIAN

La sculpture et l'architecture de la Grèce classique sont parvenues à une perfection de beauté inégalée.

La pensée Grecque rechercha le secret de cette beauté : résidait-elle dans l'application aux compositions architecturales de certaines proportions qui existent entre les nombres et les tracés géométriques ?

Cet esprit, c'est celui de Pythagore, le Maître de Samos, qui après sa longue pérégrination en Egypte et en Mésopotamie, s'installe dans son pays et enseigne dès le VIème siècle avant J.C. la loi du Nombre dans les arts.

Cet esprit c'est celui de Platon, penseur méditerranéen par excellence, interprète de Pythagore, dont la voix résonne encore à travers les siècles.

C'est celui d'Hippocrate de Chios, d'Euclide, de Ptolémée, fondateurs de la géométrie moderne.

C'est celui de Vitruve, architecte romain qui, peu avant l'ère chrétienne, cherchait le beau architectural dans les rapports arithmétiques exprimés par le module.

Cet esprit est celui du penseur chrétien St. Augustin qui considère les nombres comme des pensées de Dieu (1) :

«La sagesse divine se reconnaît, dit-il, aux nombres imprimés en toute chose ».

---

1 — Emile Mâle — Art religieux au XIIIe siècle en France — 1931 p. 9.

C'est celui du moine Fra Luca Paccioli di Borgo, ivre de beauté et passionné comme un Savonarole, prêchant la « Divine Proportion » ; à sa suite c'est l'esprit de toute la Renaissance Italienne : celui d'Alberti et de Bramante, de Léonard de Vinci et de Raphaël.

Cet esprit Grec se propage à travers tout l'empire byzantin, s'amalgame avec l'esprit de l'Asie, de l'Afrique, de l'Europe et forme « l'esprit méditerranéen dans lequel se manifeste d'une façon caractéristique le sens de la proportion et d'un rythme spatial fondé sur les enchaînements et les combinaisons de proportions, contrôlés par une volonté mathématique ». (2).

Au XIXe siècle aussi, c'est l'esprit de Viollet-le-Duc qui se réclamant des Maîtres anciens proposait aussi de rechercher le beau dans les rapports géométriques ou graphiques.

C'est encore l'esprit de Kepler, et de nombreux mathématiciens-esthéticiens.

De nos jours c'est celui d'un révolutionnaire, marqué par cette tradition plusieurs fois millénaire, d'un Le Corbusier qui prêcha au XXe siècle son célèbre «MODULOR».

Ainsi d'une part, des mathématiciens-esthéticiens, architectes et artistes, estiment que la connaissance complète de la géométrie, la méditation approfondie de la « Science de l'Espace », est indispensable à ceux dont le pinceau, le ciseau ou le cordeau doivent créer ou fixer les belles formes, d'autre part, depuis 25 siècles, des penseurs se demandent si le nombre arithmétique, la géométrie, en un mot les mathématiques en général peuvent infuser la beauté à une œuvre d'art?

Laissant les Esthéticiens pérorer, les Artistes ont continué à créer et les Architectes à bâtir, les discussions n'ayant heureusement pas entravé leur esprit créateur.

Ils se sont servis des relations arithmétiques qui créent les rapports des nombres entre eux et des propriétés géométriques de certaines figures pour ordonner leurs compositions. Partant de la multiplicité des conceptions, elles permettaient de parvenir à l'unité de composition.

Depuis trois quarts de siècle, les archéologues, les esthéticiens, les architectes se sont appliqués à vérifier l'existence des

méthodes de composition des plans ayant guidé l'harmonisation des plus beaux monuments du passé. Ne pouvant compter sur les renseignements écrits, trop avares, ils ont interrogé les monuments eux-mêmes.

Nous avons tenté de constituer le dossier des monuments à plans centraux, polygonaux et étoilés réunissant ceux dont l'analyse des tracés avait été faite, y ajoutant notre modeste participation par l'étude de certains monuments nouveaux. Le dossier devra être complété par des monuments dont les plans précis sont à faire et d'autres qui sont encore inconnus. Le groupe étudié permet d'établir l'hypothèse que des méthodes de tracé ont bien guidé la composition des monuments Grecs et Romains ; ces méthodes ont subsisté dans les monuments byzantins et arabes du monde méditerranéen, dont les traces peuvent être suivies jusque dans les édifices du XIIe siècle. L'architecture arménienne de son côté n'étant point un phénomène isolé s'est également servie de ces méthodes pour la mise en proportion de ses monuments des VIe et VIIe siècles ; grâce à ces méthodes informant les conceptions personnelles des artistes, elle créa de nouveaux monuments du plus haut intérêt (3).

*
**

Ces méthodes se réduisent à deux schémas :

1) Le schéma étoilé à six branches engendré par deux triangles équilatéraux décalés de 60 degrés, inscrits dans la circonférence génératrice de centre 0, désigné : DIAGRAMME A.

2) Le schéma étoilé à huit branches engendré par deux carrés décalés à 45 degrés, inscrits dans une circonférence génératrice, de centre 0, désigné : DIAGRAMME B.

Le rappel, au début de cette étude, ne fusse que succinctement, des relations géométriques et des propriétés des nombres arithmétiques que l'on rencontre dans ces schémas, évitera des répétitions fastidieuses lors de l'analyse du tracé des monuments.

---

3 — Ces recherches exposées au cours de deux conférences à l'Institut des Lettres Orientales de l'Université St. Joseph à Beyrouth, les 9 et 16 Février 1957 ont été complétées par l'apport de récentes publications.

DIAGRAMME A (Pl. I, fig. a).

Soient ABC, DEF, les triangles équilatéraux en étoile à six branches inscrits dans un cercle de Rayon R3. Ils forment un hexagone central.

- le cercle circonscrit à l'hexagone a pour rayon R2;
- le cercle inscrit a pour rayon R1 qui se rattache à R3 par la relation $R3 = 2 R1$;
- dans cette construction le côté des triangles équilatéraux tels que AB, BC ... est égal à $3 \times R2$.

Chacun des côtés peut être également divisé en six parties égales. La série arithmétique de raison 1/2 à partir du côté de triangle égale à 1000 (4) peut être présentée graphiquement.

Les circonférences peuvent être divisées en 6, 12 parties égales par les sommets des triangles équilatéraux.

Cette construction géométrique a d'importantes accointances avec le système de numération duodécimal: qui comprend la division de l'année en 12 mois des 4 saisons en trois mois chacune, du jour et de la nuit en 12 heures, de l'année en 360 jours et du cercle en 360 degrés. La remarquable divisibilité du chiffre 12 par 2, 3, 4 et 6 augmente encore l'attrait du système.

C'est une des raisons pour laquelle le savant mathématicien arménien du VIIe siècle Anania Chiragatzi avait rédigé son «Vetzhazaria»: recueil des tableaux de la division de 6000 par la succession des nombres 1, 2, 3, 4 ... pour montrer l'importance des nombres diviseurs entiers de 6000 (5).

DIAGRAMME B (Pl. I, fig. b).

Soient les carrés ABCD, EFGH, en étoile à huit branches, inscrits dans le cercle de centre O de rayon R2; les angles des sommets de l'étoile étant de 90 degrés.

Le cercle est divisé en 8 parties égales et les angles au centre en $\frac{360}{8} = 45$ degrés où apparaît le triangle de «Von Drach».

4 — Neufert — Coordination dimensionnelle dans la composition — Paris 1967 fig. 1 et 2 p. 50.

5 — Achot Aprahamian — Անանիա Շիրակա ցու. Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1941.

Les carrés dessinent un octogone central ; le cercle inscrit à cet octogone a pour rayon R_1 égal à la moitié du côté des carrés, AB, BC, EF, GH...

La série des rectangles dynamiques construits avec les diagonales, OD, DJ, DK DL ou R_1 serait égale à l'unité, fait ressortir les triangles suivants et la série: $\sqrt{1}$, $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{4}$, $\sqrt{5}$ ...

1° le triangle rectangle isocèle DOC qui servait au tracé des monuments chrétiens et romains de côté égal à ..... $\sqrt{2}$

2° le triangle isocèle DJC de côté égal à ..... $\sqrt{3}$

3° le triangle équilatéral DKC de côté $AB = 2R$ ou à.... $\sqrt{4}$

4° le triangle isocèle DLC dont la base et la hauteur sont égales au côté du carré, dont les côtés CL, DL, sont égaux à $\sqrt{5}$ où apparaît la relation de ce triangle avec la section d'or.

5° le triangle SEC dit $\Pi/4$ de DRACH qui aurait joué un rôle important dans la composition des édifices gothiques (6) ...

Prolongeons les côtés AB, BC ..., EF, FG... vers l'extérieur. Ils se coupent au sommet de l'octogone inscrit dans un cercle. Complétant les côtés de l'octogone un nouveau diagramme B' apparaît avec ses carrés A'B'C'D' — E'F'G'H' relié au diagramme B par

$$\frac{A'B'}{2} = R_1 (\sqrt{2} + 1) \quad \text{car } R_2 = R_1 \sqrt{2}$$

Le rôle directeur de ce tracé avec l'étoile à huit branches dans la composition des entrelacs a été étudié par G. Baltrusaitis (7).

Le tracé des deux diagrammes A et B, et les nombres qui s'y rattachent ont trouvé la prédilection des architectes : leurs constructions géométriques s'effectuaient aisément au compas et à la règle seulement.

Notons en passant que ces diagrammes A et B figurent souvent dans les manuels de la magie, de l'astrologie... et de la cosmogonie.

L'Etoile à 6 branches de Salomon ou son double à 12 branches loge «les douze maisons du ciel» du Zodiaque portant des versets du CORAN, elle éloignait le croyant de l'Islam des effets de la magie (8).

6 — Neufert — La Coordination dimensionnelle — p. 50 fig. 3 — p. 51 fig. 1 et p. 52 fig. 4.

7 — G. Baltrusaitis — L'art médiéval en Gorgie et en Arménie — p. 9 et 12 fig. 11. 15 et 17.

8 — Encyclopédie Planète — Histoire des Magies — p. 105.

I — LES MONUMENTS PAIENS

Vitruve, architecte romain, fils d'architecte du 1er siècle (avant J.C.) nous rapporte « comme un écho du monde antique », les méthodes de travé des théâtres romains et grecs.

A — TRACE DU THEATRE ROMAIN — (Pl. II, fig. a).

A. Choisy rapporte les préceptes de Vitruve pour le tracé du théâtre à l'époque romaine prescrivant de diviser la circonférence de l'orchestre en 12 parties, de grouper les points de division quatre par quatre; ce qui donne le triangle équilatéral inscrit ABC; le diamètre C', E' sera le devant de la tribune et le côté BC détermine le fond de la scène.

La largeur de la tribune aura la longueur du rayon de l'orchestre. Le triangle équilatéral ABC effectue une rotation de 60 degrés autour du centre O de la circonférence et détermine les points de départ des tribunes (9).

Ce tracé, a été repris, clarifié, par A. Lurçat, un des maîtres contemporains de l'enseignement de l'architecture, dans son magistral ouvrage où il écrit :

«Le tracé du plan du théâtre romain, en particulier, simple et complexe à la fois, par son adaptation remarquablement facile aux exigences de l'implantation, représente un document du plus haut intérêt. Il nous semble devoir constituer la base de recherches concernant la découverte des méthodes géométriques très probablement utilisées dans l'Antiquité et dans les époques suivantes. Leur orientation surtout paraît devoir être la meilleure pour les résultats qui peuvent en découler.»

«...Vitruve ne s'intéresse pas essentiellement, dans le tracé de ce plan, à la détermination de ses diverses proportions et des divers rapports de grandeur des éléments qui le composent. Il cherche avant tout un système de construction capable de donner, par la trame particulière d'une figure géométrique, les principaux points de la structure de ce plan.»

«Ainsi, dans le tracé du théâtre romain, l'essentiel de la trame de la composition est donné non seulement en plan, mais

«aussi en élévation. Les renseignements sont beaucoup plus variés que pour le théâtre grec. Nous y trouvons, en somme toutes les dimensions et les indications nécessaires à la mise en place et à la mise en proportion des principaux éléments. D'ailleurs, à l'examen, apparaissent l'existence d'une seule cote : celle du diamètre de l'orchestre, en même temps que son utilité. C'est d'elle que découlent toutes les autres qui en sont des multiples ou des fractions; la construction géométrique consiste à inscrire dans le cercle qui en est issu, une série de triangles équilatéraux qui fournissent, ou des axes d'éléments ou des points importants de la composition en plan. Des fractions de ce diamètre initial interviennent ensuite en élévation pour déterminer certaines hauteurs, en particulier celles des Ordres du frontispice.

«Les commentateurs de Vitruve, tout comme les théoriciens qui cherchèrent à découvrir les méthodes des architectes de l'Antiquité, n'ont pas suffisamment porté d'attention sur ce point. Les moyens par lesquels on a dû, à l'époque romaine, déterminer à l'aide de simples graphiques ou d'opérations arithmétiques, l'emplacement des points essentiels et les dimensions respectives des principaux éléments des compositions architecturales nous semblent devoir contenir l'explication des méthodes qui, certainement, s'étendaient à tous les programmes et permettaient à l'artiste, lorsqu'il les observait, de déterminer tout à la fois des données principales lui assurant la bonne mise en place des membres principaux de sa composition, et d'assurer ensuite leur transmission au chantier sous une forme extrêmement simple en facilitant l'utilisation pratique, sans qu'aucune erreur puisse apparaître à l'implantation et fausser les proportions générales déterminées lors de la création.» (10).

M. Lurçat applique ce tracé au théâtre d'Orange, bâti sous le règne de l'empereur Hadrien (117-138) où les préceptes de Vitruve se vérifient à quelques interprétations près (11).

B — TRACE D'UN THEATRE GREC — (Pl. II, fig. 6)

Pour le théâtre Grec, Auguste Choisy écrit :

«Décrivez une circonférence ayant pour Rayon R_2 , le rayon

10 — A. Lurçat — Formes, compositions et lois d'harmonies T.V. p. 126,

11 — A. Lurçat — ov. cit. p. 260 — fig. 191.

«de l'orchestre. Cette circonférence, partagez-la en 8 parties égales; puis réunissez les points de division de trois en trois, inscrivez les carrés ABCD: le côté de ce carré inscrit AB marque le devant de la tribune. La ligne MN, tangente au cercle générateur limite cette tribune vers l'arrière».

«Deux arcs, ayant les points H et F' comme centres et un rayon égal au rayon de l'orchestre, donne la longueur de la tribune.

«Les axes des portes sont obtenus en projetant sur AB ou DC les points de division de la circonférence génératrice». (12)

Les escaliers, aboutissant à l'orchestre, rayonnent des points de division; plus haut, le nombre des divisions sera double.

En somme le carré ABCD effectue des rotations de 15, 30, 45 degrés autour du centre O et fixe le départ des escaliers...

Ainsi dans les tracés des théâtres les diagrammes A et B apparaissent nettement. A. Choisy qui rapporte ces méthodes ajoute justement : «Aucun des théâtres connus ne les réalise dans leur entière rigueur ».

Que ces préceptes n'aient pas été appliqués dans leur entière rigueur rien n'est plus normal. Le véritable architecte ne peut laisser brider sa liberté artistique et l'élan de sa création. Il connaît les règles de la composition; il en use, quand elles facilitent sa tâche, s'en écarte quand elles constituent une entrave: le contraire conduirait à admettre que tout connaisseur de méthodes de composition serait artiste.

Par ailleurs ces méthodes ne s'arrêtent point aux seuls théâtres. Elles guident également les plans des monuments circulaires, polygonaux ou étoilés, des temples et des mausolées hellénistiques et romains. (13)

Des monuments à plans centraux conservés jusqu'à nos jours sont célèbres, tels que :

Le Panthéon, le Temple de Minerva-Médica, le Temple de Vesta, le Mausolée d'Hadrien au Château St. Ange, le Mausolée de Caecilia Metalla, la Tour des Vents à Athènes...

12 — A. Choisy — *op. cit.* T. I, p. 385.

13 — A. Grabar — *Martyrium* — Vol. I — p. 131 1946.

14 — Mongeri — *Le Rovine Di Roma*.

15 — Montano — *Scielta Di Varil Templetti, Libro Secondo, Roma*.

Ces monuments ne semblent pas suivre les méthodes précitées. Par contre d'autres, encore debout au XVe siècle relevés par les architectes de la Renaissance Mongeri (14) et Montano (15) et étudiés par A. Khatchatrian s'inscrivent dans les tracés géométriques de nos diagrammes. (16)

*
**

Une logique tectonique règne à la base de la composition des plans des mausolées antiques qui, de prime abord, paraissent gérés par un esprit décoratif les surchargeant de niches extérieures et intérieures, de pilastres, de colonnes isolées.

C — MAUSOLEE n° 24 (Pl. III, fig. a)

Tracé du plan (17).

Son tracé est composé sur le diagramme A à l'exemple des théâtres romains : L'hexagone intérieur délimite l'espace sous la coupole et les chapelles — alors que les six bras de l'étoile fixent l'ouverture des niches semi-circulaires.

La relation $R3 = 2 R1$ subsiste toujours.

D — MAUSOLEE ANTIQUE n° 29 (Pl. III, fig. b)

Tracé du plan (18).

Les carrés ABCD, EFGH du 1er diagramme B, délimitent l'espace intérieur et les points où viennent s'appuyer les huit pilastres. Le cercle qui les circonscrit est de rayon R2.

Le second diagramme s'obtient en prolongeant les côtés des carrés précédents, où apparaissent les carrés A'B'C'D', E'F'G'H' et le cercle qui les circonscrit de rayons R3, ces derniers carrés délimitent le fond des niches extérieures.

Un cercle de rayon R'2 délimite les saillies des pilastres. Son rayon est la moitié du R3. Le tracé se poursuit à l'aide des triangles isocèles tels que A'F'G', C'H'E' ayant pour base la longueur du côté et pour sommet les sommets des carrés A'B'C'D', E'F'G'H'.

16 — A. Khatchatrian — Cahiers d'Archéologiques n° VI.

17 — A. Khatchatrian — Cahiers Archéologiques n° VI voir fig. 9 p. 100.

18 — A. Khatchatrian — Cahiers Archéologiques n° VI voir ig. 3 c p. 94.

E — MAUSOLEE ANTIQUE n° 69 (Pl. III, fig. c).

Tracé du plan (18).

Le plan de ce monument suit le même tracé géométrique que le précédent. La circonférence du rayon R2 (Diagramme B) circonscrit l'espace intérieur; les points de rencontre des carrés fixent les places des pilastres.

Les huit colonnes isolées intérieures se logent dans l'espace triangulaire des bras de l'étoile de ce diagramme.

Une circonférence de rayon R'2 égale à la moitié de celle du cercle de rayon R3 qui délimite l'encombrement du monument.

Les carrés A'B'C'D', E'F'G'H' inscrits dans ce cercle déterminent le fond des niches rectangulaires intérieures.

Des triangles isocèles comme précédemment, complètent le tracé.

F — MUSOLEE DE DIOCLETIEN A SPALATO (20)
(Pl. IV, fig. a)

Le Mausolée que l'Empereur Dioclétien s'était fait élever dans son palais à Spalato, l'actuel Split, port de Yougoslavie, (Dalmatie) au début du IV siècle, est parvenu jusqu'à nous, grâce aux travaux de reconstitutions.

«Octogonal à l'extérieur et entouré d'un péristyle également octogonal que couvre un toit en appentis, le mausolée est circulaire à l'intérieur.»

Tracé géométrique du plan (21).

Inscrivons dans le cercle intérieur de l'anneau de colonnes, le diagramme étoilé type B. L'intersection des côtés des carrés ABCD, EFGH prolongés détermine les sommets extérieurs de l'octogone, enveloppe du monument.

19 — A. Khatchatrian — Cahiers Archéologiques n° VI voir fig. 6 p. 96.

20 — Ernest Hebrard et Jacques Zeller — Le palais de Dioclétien à Spalato 1912.

21 — Ecochard : Bulletin des Etudes Orientales T VI. fig. 12/1.

Dans cette étude nous reprenons plusieurs plans et les tracés de M. Michel Ecochard que nous adaptons à notre hypothèse des diagrammes A et B qui résultent des tracés des théâtres Grec et Romain.

Prolongeons de part et d'autre les côtés de l'octogone intérieur du Mausolée, on retrouve les carrés A'B'C'D', E'F'G'H' formant une deuxième étoile à huit branches du théâtre grec. La circonférence qui circonscrit cette étoile circonscrit également la galerie extérieure, contournant l'édifice. Le tracé est engendré par l'emploi répété du diagramme B.

Matila Ghyka, (22) pensait que les diagrammes A et B servaient à la mise en proportion des monuments gothiques du moyen-âge. Or l'analyse de la composition du plan de certains monuments antiques montre que ces diagrammes intervenaient également aux époques hellénistiques et romaines.

II — LES MONUMENTS CHRETIENS

Le premier Empereur chrétien, Constantin Le Grand, désireux d'honorer et de fixer le souvenir des lieux où s'étaient écoulés les événements les plus marquants de la nouvelle religion qui, après trois siècles de persécutions, acquérait le droit de manifester sa doctrine en plein jour, fit appel à des artistes, architectes, et praticiens de son époque pour élever les monuments marquants qu'il rêvait.

De toutes parts, tant en Orient qu'en Occident, surgirent des édifices dont la splendeur faisait l'honneur du siècle de Constantin. Malheureusement ils ne devaient pas aussi échapper au sort de toute chose créée: le souffle destructeur des éléments, doublé de la rage des ennemis, les a ruinés effaçant tout vestige jusqu'aux fondations. Aussi, quelques rares spécimens en restent-ils debout, pour donner une idée de leur forme. A ces monuments, il faut ajouter deux ou trois édifices que les archéologues ont pu reconstituer par recoupement, grâce à des témoignages littéraires et archéologiques.

C'est tout ce qui nous reste comme héritage de ce glorieux passé ! Bien que ces vestiges soient restreints, ils nous fournissent des renseignements précieux sur la manière de composer des architectes d'alors. Les architectes de Constantin encore tout imprégnés des leçons apprises de la tradition païenne s'inspirèrent des monuments existants pour répondre aux exigences du

22 — Matila Ghyka — *op. cit.* p. 42.

nouveau programme. Ils devaient utiliser également les préceptes compositionnels qui leur venaient des siècles passés.

ETUDES DES MONUMENTS CONSTANTINIENS

A — SAINT SEPULCRE DE JERUSALEM — 327-335

L'Architecte Zenobius secondé dans la direction des travaux par Eustache, envoyé par l'Empereur Constantin (288-337), construisirent au-dessus du Saint-Sépulcre, la rotonde de l'Anastasis, sanctuaire consacré à la résurrection du Sauveur (23). Ce monument qui pourtant suscita l'admiration du monde, n'était point une innovation: les architectes de Constantin avaient devant les yeux des mausolées antiques (24) encore debout à cette époque. La couverture de l'Anastasis ruinée par les Perses en 614, refaite en 616-618, est remplacée par un cône auquel en 1863, fut substituée la coupole actuelle, en imitant celle qui devait exister à l'origine.

Le monument actuel est de l'époque franque qui a utilisé certaines parties du Monument Constantinien.

Tracé du plan — (Pl. V, fig. a.)

L'architecte français Mauss est parvenu à vérifier par des relevés faits sur place que le tracé du plan de la rotonde primitive du Saint Sépulcre résultait de deux triangles équilatéraux ABC et DEF, soit le diagramme A dont les sommets C, B et F fixaient les axes des portes (25).

Ce cercle circonscrit de rayon R3 aux triangles détermine le périmètre extérieur. Son rayon a pour longueur 18,26 m.

Le cercle circonscrit de rayon R2, à l'hexagone intérieur fixe l'emplacement de la couronne des colonnes intérieures et a pour longueur $R2 = 10,40$ m.

A proximité de l'axe du portail oriental, au point C du diagramme A subsistait «un des points de repère indispensable du tracé» appelé compas (26).

23 — Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle T. I-II p. 190.

24 — Grabar Martyrium — T. I. p. 60.

25 — Mauss — Revue Archéologique IIIème série T. XII — 1888.
et Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle T. II p. 113 et 171 fig. 107.

26 — Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle T. II — p. 171.

Au temple d'Appolon à Delphes, un endroit était également marqué d'un dallage en marbre nommé « Omphalos » nombril ou centre de la terre. (27)

L'idée d'implanter, l'église des Saints Apôtres à Constantinople au centre de la cité, avait préoccupé les constructeurs (28).

Avait-on à l'Anastasis aussi matérialisé par un point remarquable un tracé géométrique ou un point de repère ? Aucune réponse affirmative n'est à attendre : les vestiges archéologiques pouvant fournir les éléments de réponse ayant disparu.

B — SAINTE CONSTANCE A ROME — 324-326

Entre 324 et 326, l'Empereur Constantin fit élever à Rome un mausolée pour sa fille Constantina, contemporain du Saint Sépulcre.

Il s'agit d'un édifice circulaire où une coupole hémisphérique repose sur une couronne de 12 groupes de deux colonnes disposées radialement.

Des arcs en plein cintres tombent sur chaque paire de colonnes. Une voute annulaire en brique couvre le déambulatoire.

Les colonnes formant anneau sont groupées en quatre séries de deux de telle façon que les 4 branches de la croix apparaissent nettement marquant du sceau de la chrétienté cet édifice encore païen (28).

Le tracé géométrique du plan (30). (Pl. V, fig. b).

Inscrivons les triangles équilatéraux ABC, DEF dans le périmètre extérieur du mausolée circulaire de rayon R3.

La circonférence de rayon R1 inscrit dans l'hexagone formé par ces triangles détermine l'enveloppe de l'anneau de colonnes portant la coupole.

Les rayons de ces circonférences mesurés sur place ont respectivement :

$$R3 = \frac{2230}{2}$$

$$R2 = \frac{1115}{2}$$

et la relation $R3 = 2 R1$ se vérifie au centimètre près.

27 — Mauss — Revue Archéologique — T. XII.

28 — Grabar — Martyrium T. I — p. 230.

29 — Grabar — Martyrium T. I p. 365.

30 — M. Ecochard — Bulletin des Etudes Orientales T. VI — fig. 12/6.

C — BAPTISTÈRE CONSTANTINIEN DU LATRAN

Le monument qui ressemblait le plus à Sainte Constance, de forme circulaire également, était le Baptistère de Saint Jean de Latran, d'époque constantinienne dont il ne subsiste que les fondations.

Etant donné sa ressemblance avec Sainte Constance on peut estimer qu'une rangée de colonnes intérieures portait la coupole.

Tracé du plan du Baptistères Constantinien (31) (Pl. VI, fig. a.)

Le diamètre du Mausolée rond de Latran mesure 22,40 m. et celui de Sainte Constance est de 22,30 m. soit le même à 10 cm. près. Son tracé est également le même: les triangles ABC, DEF, circonscrivent l'anneau des colonnes comme à Sainte Constance. La relation $R3 = 2 R1$ se retrouve.

*
**

La proportion du plan des monuments Constantiniens analysés, révèle qu'elle est guidée par le diagramme A. Ce diagramme crée une relation de dépendance du noyau portant la coupole, à la périphérie de l'édifice ainsi:

— à l'Anastasis, il est inscrit au cercle de rayon R2 circonscrivant l'hexagone central.

— à Sainte Constance, il est inscrit dans le cercle de rayon R1 inscrit à l'hexagone.

— au Baptistère Constantinien du Latran, il devait comme à Sainte Constance, être inscrit au cercle R1.

Le noyau de l'octogone de l'Ascension, nous le verrons, qui suivait la tradition du siècle de Constantin, est inscrit dans l'espace ménagé entre les deux cercle de rayon R1 et R2.

Comme on vient de noter le diagramme ne fixe point d'une façon rigide l'emplacement du noyau central, suivant l'importance à donner à l'espace sous la coupole il oscille autour des rayons R1 et R2. Cette dépendance du noyau à la périphérie de la composition ressortira encore plus clairement dans les monuments dont les proportions sont conduites suivant le diagramme B.

**ETUDES DES MONUMENTS CHRETIENS
DU Xème au XIIème SIECLES**

A — L'OCTOGONE DE L'ASCENSION A JERUSALEM — 375

Ce sanctuaire élevé vers 375 n'est plus aujourd'hui qu'une enceinte défigurée. Le plan est formé d'un anneau de 16 colonnes portant la coupole centrale, et une enceinte extérieure octogonale (32).

Tracé du plan (Pl. VI, fig. b).

Bien que de périmètre polygonal, le plan de l'Ascension a un tracé géométrique qui procède de celui du Saint Sépulcre. La circonférence du diagramme, type A circonscrivant l'édifice, détermine la circonférence intérieure de l'anneau de colonnes, comme à l'Anastasia. Le rayon R1 est de 10,40 m. comme au Saint Sépulcre. Le rayon extérieur est égal à 20,55 m.

La relation $R3 = 2 R1$ donne pour R3, 20,80 m. au lieu de 20,55 mesurés sur place. La relation se vérifie donc à 25 cm. près.

Les côtés des triangles passent par les angles intérieurs de cet octogone.

B — BAPTISTERE DE SIXTE III DU LATRAN (33).

Le pape Sixte III (432-440) fit rebâtir le baptistère sur les fondations de l'édifice primitif et lui donna un plan octogonal et fit dresser les huit colonnes de porphyre, qui subsistent encore de nos jours.

Tracé du plan (Pl. VI, fig. b.)

Ici le tracé change: c'est le diagramme B qui gère la composition.

Inscrivons les deux carrés dans la circonférence qui circonscrit l'anneau des huit colonnes, et nous retrouvons le tracé du Mausolée de Dioclécien à Spalato étudié par Ecochard.

Les côtés prolongés des carrés de ce diagramme déterminent les sommets intérieurs de l'octogone du Baptistère.

32 — Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle — T. II p. 360 et suite — fig. 155.

33 — Ecochard — *ov. cit.* fig. 12/2.

Les Baptistères superposés du Latran font apparaître le remplacement du plan rond par le plan octogonal pour répondre au même programme liturgique.

Le diagramme A est employé pour les tracés circulaires, et le diagramme B pour les tracés octogonaux.

Tant en Orient qu'en Occident, à partir du 5e siècle les architectes semblent donner leur préférence aux plans polygonaux plutôt qu'aux plans circulaires.

Cet engouement serait dû à l'influence des pères de l'Eglise, qui enseignaient que :

«Le nombre huit est le chiffre de la vie nouvelle. Il vient après sept qui marque la limite assignée à la vie de l'homme et à la vie du monde. Huit est comme l'octave en musique; par lui tout recommence. Il est le symbole de la vie nouvelle, de la ré-surrection finale et de la résurrection anticipée qu'est le Baptême» (34).

Saint Augustin considère que le chiffre huit attaché à l'ancienne loi, à la circoncision, est maintenant attaché au baptême et à la résurrection.

Un petit poème attribué à Saint Ambroise semble bien prouver que la forme octogonale fut adoptée de propos délibéré pour sa signification «Symbolique» :

«Le baptistère pour être digne de son rôle, doit être octogonal. C'est sur ce nombre huit que doit être bâti l'édifice où se donne le Saint Baptême, où le peuple retrouve le Salut».

Le monde antique avec les pythagoriciens considérait déjà que le chiffre huit désignait la perfection (35). Le Mausolée de Dioclétien n'est-il pas un exemple de cette idée de perfection ?

Enthousiasmé par ce symbole, l'imagination des artistes ne s'est pas arrêté au baptistère. Elle a utilisé l'octogone là où elle estimait que cette forme exprimerait mieux la pensée.

De très nombreux édifices polygonaux s'élevèrent dans tout l'Empire. Nous analyserons le tracé de certains d'entre-eux.

34 — Emile Mâle — Art religieux en France au XIIIe siècle p. 13.

31 — Neufert : La Coordination Dimensionnelle dans la Construction — 1967 p. 75.

C — LE TOMBEAU DE LA VIERGE — 5e siècle.

Cet édifice a été construit vraisemblablement entre 450-460 (36) à Jérusalem.

Il est constitué par un anneau de 16 colonnes qui devait être couvert d'une coupole de 7,00 m de diamètre et d'un octogone formant galerie autour de la coupole.

Tracé géométrique du plan (Pl. VII, fig. a)

1. Inscrivons dans l'anneau de colonnes intérieures le diagramme B et les carrés ABCD, EFGH.

2. Prolongeons les côtés des carrés, leurs intersections déterminent les sommets intérieurs de l'octogone.

Nous retrouvons l'application du tracé géométrique du Mausolée de Spalato.

M. Ecochard a relevé l'identité de longueur des côtés du Mausolée de Dioclétien à Spalato, du Tombeau de la Vierge et celle de l'octogone de la Nativité à Behléem qui sont respectivement : (27)

7,79 m., 7,82 m., 7,78 m., cette similitude n'est pas le fait du hasard.

Les architectes de ces monuments ont dû partir lors de la composition du plan, d'une même longueur: celle du rayon de base de la coupole qui n'est que celui de la circonférence circonscrite au diagramme B.

D — L'EGLISE DE LA THEOTOKOS SUR LE GARIZIM.

Ce monument de Transjordanie est construit vers la fin du Ve siècle.

Un noyau est constitué de piliers disposés au sommet de l'octogone. Chaque côté de cet octogone est divisé en trois travées par deux colonnes entre chaque pilier.

Un second octogone homothétique du noyau forme le déambulatoire. Un troisième octogone irrégulier ménage d'une part des chapelles diagonales et d'autre part des narthex devant les entrées sur les axes orthogonaux.

36 — Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle T. 2 p. 826.

37 — Ecochard: Bulletin des Etudes Orientales T. VI p. 80 fig. 12/7.

Tracé géométrique du plan (38) (Pl. VII, fig. b)

Inscrivons les carrés ABCD, EFGH du diagramme B dans l'octogone intérieur, les prolongements des côtés déterminent les sommets extérieurs de l'octogone délimitant le déambulatoire.

En prolongeant les côtés de l'octogone extérieur du déambulatoire intermédiaire, on retrouve le cercle générateur inscrit dans l'octogone, périmètre extérieur du monument, et un second diagramme B.

Dans cette composition l'architecte est parvenu à rattacher le noyau intérieur au contour extérieur de l'édifice, en composant les deux octogones intérieurs suivant le tracé normal des diagrammes. Le périmètre extérieur du monument, formé d'un octogone irrégulier, étiré dans le sens longitudinal pour marquer la direction Est-Ouest, reste dans les limites du carré A, — B, — C, — D, — du diagramme B1.

E — SAINT SIMEON LE STYLITE ? 476-490.

En souvenir du Saint Stylite, l'empereur Zenon, fit élever entre 476-490, dans le Nord syrien, un ensemble grandiose formé de basiliques se développant autour de l'octogone et des dépendances, couvent pour les moines, locaux pour les pèlerins.

Ce n'est pas l'ensemble des basiliques qui nous intéresse, mais l'octogone autour de la colonne du Saint et les quatre niches qui sont sur les axes diagonales de l'octogone qui suggèrent l'Eglise d'Ezraa.

M. Ecochard qui a étudié en détail le tracé fait valoir que l'octogone pouvait être un ensemble isolé formant écrin à la colonne du Saint. Les bras Est-Ouest, Nord-Sud seraient venu ultérieurement s'ajouter, M. G. Tchalenko n'admet pas cette proposition (39). Etudions le tracé de l'octogone central.

Tracé géométrique de l'octogone du stylite (Pl. VIII,, fig. a)

Comme pour le Tombeau de la Vierge, pour Théotokos de Garizim inscrivons les carrés ABCD et EFGH dans l'octogone formant écrin à la colonne du Saint.

38 — Lassus — Sanctuaires Chrétiens p. 108 — fig. 47.
Ecochard p. 81 fig. 12/8.

39 — G. Tchalenko — Villages Antiques de la Syrie du Nord, Vol. 1
p. 268 à 267.

En prolongeant les côtés, on obtient une figure étoilée à huit branches sur la circonférence de rayon $R_3 = 26,86$ m.

Le diagramme B y apparaît une première fois clairement ainsi que la relation $R_3 = 2 R_4$. R_4 étant le rayon du cercle inscrit à l'octogone, il mesure 13,43 m. (d'après Ecochard).

et l'on a : $26,86 = 2 \times 13,43$ $A_3 = 2 R_4$.

Dans l'épure d'Ecochard (40) apparaît un second diagramme B, et une seconde série de carrés à 45 degrés A' B' C' D', E', F' G' H', qui circonscrit l'octogone.

Les sommets A' B', C', D', fixent les profondeurs des absidioles diagonales ; les côtés du carré, fixent l'ouverture de ces mêmes absides.

La rencontre des côtés avec le carré E' F' G' H' délimite l'encombement extérieur des contreforts de l'octogone renfermant la colonne du stylite.

D — LA CATHEDRALE DE BOSRA — 512-513.

Elle a été construite entre 512-513 et fut dédiée aux Saints Martyrs : Serges, Bacchos et Léontios, en Syrie dans le Hauran.

Dans le plan on distingue deux parties :

1° Une rotonde inscrite dans un carré dont les quatre angles reçoivent quatre absides et un sanctuaire de basilique adapté à la largeur exceptionnelle de l'édifice qui a 36,10 m. intérieurement.

2° Au centre de la rotonde, se dresse un baldaquin, il est constitué par quatre forts piliers en forme de L qui portaient de grands arcs et au-dessus, une coupole de 12,40 m. environ de diamètre. Sur chacune des faces du carré, une série de colonnes, placées en demi-cercle, portait une voûte en cul-de-four qui venait contribuer chacun des grands arcs.

Un collatéral était formé d'une terrasse constituée par des dalles portées par des corbeaux suivant l'usage dans le Hauran (41).

40 Ecochard : Bulletin des Etudes Orientales 1936 T. VI. p. 73 (voir l'épure dessinée par l'auteur Fig. 9 II).

41 — Lassus : Sanctuaires chrétiens de Syrie p. 150 — fig. 66
Vogue Syrie Centrale p. 63.
Crowfoot Churches at Bosra and Samoria Sebath. p. 19.

Le plan de Bosra présente des analogies avec ceux de Saint Laurent à Milan (42), de l'église Rouge de Petrustica (43), de Stoa d'Hadrien à Athènes (44), du Martyrion de Saleucie de Pierie (45) (Samandagh), de l'église Tetraconque à Apamée (46) et d'autres encore (47).

Tracé du plan — (Pl. VIII, fig. b).

Pour suivre l'ordre chronologique de la construction des monuments, le tracé de la cathédrale de Bosra est classé ici même dans la série des monuments, proportionnés par le diagramme B, bien qu'elle suive le tracé du diagramme A.

Au cercle intérieur de ce plan, inscrivons le triangle équilatéral, divisant par rotation de 30 degrés la circonférence circonscrite en 12 parties comme dans le tracé des théâtres grecs. Ce tracé détermine les éléments remarquables suivants :

- 1° la largeur des niches d'angles,
- 2° le carré formé par les piliers en L portant la coupole,
- 3° le rayon de la circonférence de la rotonde intérieure est égale à deux fois le rayon de la circonférence qui détermine l'axe des piliers en L.

E — SAINT GEORGES D'ERZAA — 515.

Saint Georges d'Ezraa (48), dans le Hauran en Syrie, achevée en 515 est une église qui nous est parvenue sans modification. Elle est formée d'un octogone central inscrit dans un octogone formant une galerie intérieure ou déambulatoire, lui-même enrobé dans un massif carré à l'extérieur — sur les axes diagonaux, le mur se creuse de quatre absidioles qui élègissent ce massif. La ressemblance du parti intérieur avec l'octogone de St Syméon le Stylite dans la Syrie du Nord est remarquable. Huit piliers du noyau central portent une haute coupole en pain de sucre. Les collatéraux sont couverts de dalles portées par des corbeaux.

42 — Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*.

43 — Grabar *Martyrium* — fig. 75.

44 — *Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst* p. 369.

45 — A. Campell — *The martyrion at Selencie Pieria-Antioch on the Orontes* Vol. III p. 355.

46 — Verhoogen — *Apamée de Syrie*.

47 — Ecochard — *Bulletin de l'Institut Français de Damas*.

48 — Vogue : *Syrie Centrale* p. 62.

Lassus — *Sanctuaires Chrétiens de Syrie* p. 142.

Tracé géométrique (Pl. IX, fig. a).

Dans le noyau central s'inscrivent les carrés A B C D, E F G H du diagramme B dont les côtés prolongés déterminent les huit points du cercle inscrit dans le carré enveloppe de l'édifice. Ces huit points déterminent les centres des quatre petites absides diagonales.

On aurait pu procéder comme M. Ecochard à St Syméon : diviser le cercle générateur en huit parties, réunir les points des divisions pour former les triangles isocèles... qui déterminent l'étoile à 8 branches intérieures (Diagramme B).

Ces constructions géométriques sont implicitement contenues dans l'octogone. Un des buts des figures géométriques est de rattacher le noyau au périmètre extérieur du monument ou réciproquement et de disposer les autres éléments en de points remarquables du tracé.

H — SAINT VITAL DE RAVENNE — 547 (49)

En Italie non loin des rivages de l'Adriatique, il est un monument en étage et avec une couverture conique, c'est Saint Vital de Ravenne.

Tracé géométrique (Pl. IX, fig. b)

Sans avoir un plan précis il est possible de vérifier aisément que le tracé se situe dans la ligne générale des octogones que nous avons étudiés : En effet inscrivons dans l'octogone central les carrés ABCD, EFGH.

En prolongeant les côtés de l'octogone intérieur portant la coupole (le diagramme B) on détermine les sommets extérieurs du périmètre octogonal du monument.

Ce tracé est identique à ceux du Mausolée de Spalato, et au Tombeau de la Vierge.

I — CHAPELLE A AIX LA CHAPELLE (50).

A partir du VIIIème siècle, les relations avec l'Orient deviennent fréquentes. Les monuments qui illustrent les Lieux

49 — Ch. Diehl — Manuel d'Art Byzantin — Paris 1925 T. I. p. 188.

50 — A. Lurçat — *ov. cit.* T. V p. 258 fig. 189.

Saints de la Chrétienté inspirent les architectes d'occident : La chapelle palatine bâtie entre 798-804 était un joyau du palais de Charlemagne à Aix la Chapelle.

Le plan est formé d'un noyau octogonal portant la coupole entouré d'une enceinte extérieure polygonale de 16 côtés. L'église d'Ottmarsheim en Alsace en est une variante.

Cette église rapelle le DOMUS AUREA, ou LA GRANDE EGLISE octogonale d'Antioche du IVème siècle, bâti par Constantin dont on n'a pas jusqu'à présent dégagé les vestiges. Seuls quelques historiens fournissent des renseignements quant à sa forme architecturale (51).

Tracé du plan. (Pl. X, fig. a)

Inscrivons les carrés ABCD, EFGH du diagramme B dans l'octogone central de la chapelle.

L'architecte a relié la circonférence formant l'axe du périmètre de l'enceinte extérieure au noyau central par la relation $R_3 = 2 R_2$.

Les sommets du polygone extérieur se trouvent à la rencontre de la circonférence de rayon R_3 et du prolongement des côtés des triangles isocèles ayant pour base le côté du carré et pour sommet le sommet opposé du carré décalé à 45 degrés comme dans les mausolées antiques n° 29 et 69.

J — TEMPLE DE PARIS

Viollet le Duc, rappelle que le Triangle équilatéral était un signe adopté par les Templiers. Il démontre que le tracé du temple de Paris (52) et de plusieurs églises rondes bâties au XIIe siècle en Europe, avaient été obtenus par la pénétration de deux triangles équilatéraux.

Ils avaient rapporté cet usage de l'Orient et ils l'appliquaient aux églises rondes en souvenir du St. Sépulcre.

51— G. Downey — A History of Antioche in Syria, 1961, pp. 342-350.

52 — Viollet-le-Duc — Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française T. IX mot TEMPLE.

III — MONUMENTS ARABES

Les arabes dont les connaissances dans les sciences mathématiques étaient très développées utilisèrent également les diagrammes A et B dans la composition de leurs monuments.

A — MOSQUE D'OMAR A JERUSALEM — 687-690 (53)

Ce bâtiment, musulman par sa destination, est chrétien par les architectes qui le conçurent et par les ouvriers qui l'édifièrent.

En 643, le Kalife Omar fonda à Jérusalem la Mosquée Qubbal-es-Sakhra (coupole de la Roche) : elle occupe le centre de l'emplacement du temple de Jérusalem, et ce fut Abdel-Malek ibn Merouan qui construisit l'édifice actuel de 687 à 690.

Tracé du plan (54) (Pl. XI, fig. a).

a) Le tracé du plan de la mosquée d'Omar est engendré également par deux carrés ABCD, EFGH inscrits dans le cercle circonscrivant l'anneau de colonnes portant la coupole. Les côtés prolongés des carrés déterminent par leurs intersection les sommets de l'octogone régulier qui délimite le premier collatéral (Diagramme B).

b) Les côtés prolongés de ce polygone déterminent deux autres carrés (A'B'C'D', E'F'G'H') sur lesquels on inscrit une circonférence de même centre que le premier et qui délimite le second collatéral.

C'est en 1869 que l'architecte Mauss relevait ce tracé géométrique.

M. Ecochard a signalé la liaison étroite de la composition géométrique de la Mosquée d'Omar, du Mausolée de Dioclétien à Spalato, et du Tombeau de la Vierge. Le plan de la Mosquée d'Omar a des dimensions deux fois plus grandes que celles du mausolée de Spalato. Le fait est rendu plus saillant, dans le dessin où il met, côte à côte, la moitié du plan de Spalato et la moitié de la Mosquée d'Omar dessinée à une échelle deux fois plus petite.

53 — Saladin — Manuel d'Art Musulman p. 55.

Voguë — Le Temple de Jérusalem — Paris 1864.

54 — Mauss : Revue Archéologique IIIe série T. XIII — 1888.

Ecochard : Bulletin des Etudes Orientales T. VI.

Lurçat : *ov. cit.* — T. V. p. 252 fig. 185.

Les lignes des deux monuments correspondent entre elles ; les rayons des circonférences intérieures de l'anneau des colonnes portant les coupoles sont respectivement de 11,13 m et 5,50m. Le dernier est le double du 1er à 13 cm près ; les rayons des circonférences circonscrites aux octogones intermédiaires sont respectivement : 20,56 m et 10,17 m, soit à 22 cm près le double du premier. et les deux côtés extérieurs sont 20,56 m et 10,26 m à 4 cm près le double du premier.

Ce qui démontre que les architectes de l'époque qui ne disposaient que de connaissances empiriques, transmises de génération en génération, prenaient les dimensions d'un monument connu, composaient leur œuvre endoublant ou en les réduisant de la moitié sans tomber dans le plagiat.

La tradition de l'emploi des diagrammes géométriques dans la composition des plans se poursuivra aux IXe et XIe siècles dans l'architecture musulmane.

Analysons ci-après encore deux exemples.

B — LA QUBBAT-AS-SULAIBIYA A SMARRA.

Il s'agit d'un monument abbasside de Samarra composé d'un noyau octogonal qui porte la coupole. Un second octogone parallèle au premier dessine une galerie. Or, une anomalie dans le noyau central saute aux yeux ! Les milieux des quatre côtés diagonaux de la construction centrale sont affaiblis par l'intrusion d'un carré.

Aucune nécessité structurale ne justifie ce défaut constructif. On en trouve l'explication dans le tracé géométrique.

Tracé géométrique du plan (Pl. XII, fig. a)

Complétons la construction de l'étoile à huit branches en prolongeant les côtés des carrés ABCD, EFGH, dont l'intersection détermine les sommets intérieurs de l'octogone parallèle au noyau.

C'est le tracé de tous les octogones que nous venons de passer en revue.

Nous sommes en présence de la persistance de la tradition du tracé géométrique sous les Abbassides (55).

Le rapprochement du plan du Tombeau de la Vierge et celui de ce monument arabe a été signalé par M. Ecochard.

C — GUNBAD-EL-QABUS

Le prince Shams el Maali Qabus, fit élever en 1007 dans le Nord Est de l'Iran, un mausolée qu'il se destinait. Il y fut d'ailleurs enseveli en 1012.

Shams al Maali était un prince cultivé. Fin calligraphe et auteur d'ouvrages sur l'astrologie, il fit travailler à sa cour des savants arabes formés au contact de la civilisation grecque, tels qu'Avicenne, al-Bizouni et Abou-Mansour.

Tracé géométrique du plan (56) (Pl. XI, fig. b).

Voici comment Godard définit la composition des arêtes de ce mausolée: cinq carrés régulièrement espacés à l'intérieur d'un cercle tracent les dix arêtes, les arêtes sont ainsi à angle droit, ce qui est une forme de construction. Il est facile de remarquer que dans chaque carré les deux sommets composent les arêtes et ses deux autres ne sont pas utilisés. Le monument se rattache également à la traditionnelle méthode de tracé au moyen des carrés distribués en éventail à l'intérieur du cercle générateur, tradition qui a subsisté jusqu'au XIe siècle.

IV — MONUMENTS ARMÉNIENS

Les arméniens ne sont pas restés en dehors de cet esprit qui fit appel aux mathématiques dans les compositions des monuments, esprit qui se repandant comme une traînée de poudre avait enflammé tout l'Empire de Byzance, occupé toutes les rives de la Méditerranée.

— Ils ont cultivé les sciences exactes : au VIIe siècle ANANIA CHIRAGATI (57) déclarait que les mathématiques sont à

56 — Derek Hill and Oleg Grabar — *Islamic Architecture* 1964 p. 58
Khatchatrian: *Cahiers Archéologiques* VI p. 101 citant Godard dans
Popes. *A Survey of Persian Art* — Oxford 1938 T. II p. 971.

57 — A. Arahamian.

la base des autres sciences et pour se perfectionner, il se rendait à Trebizonde où enseignait un éminent maître. Il fut le premier à affirmer que la terre est ronde.

— Avides d'apprendre, et de voir, les arméniens voyageaient souvent : Nerses III, en sa qualité d'Officier de la Cour de Byzance, avait visité Rome, la Grèce, la Syrie (58). Nombreux étaient les pèlerins arméniens qui visitaient la terre sainte et l'un d'eux au VIIe siècle donna d'utiles renseignements sur la galerie des Lampes du Saint Sépulcre (59) permettant de compléter la reconstitution de l'œuvre de Constantin: l'Anastasis.

Comme le relève si bien le P. Peeters:

«De tout temps, il y eut beaucoup d'Arméniens ailleurs qu'en Arménie. Dans l'antiquité comme aujourd'hui, on retrouvait cette race industrielle et entreprenante sur toutes les routes commerciales de l'ancien monde et dans tous les centres importants d'Orient et d'Occident. Les dislocations successives de l'Etat arménien ajoutèrent encore à l'humeur un peu instable de la population. Dès le début de la période byzantine, il y avait des établissements arméniens en Perse, en Mésopotamie, en Terre Sainte, à Jérusalem, dans le désert du Jourdain, à Alep, à Antioche, en Chypre; plus tard, à partir du Xe siècle, il y en eut en Crimée, puis en Pologne, en Italie, dans l'Inde, on pourrait dire d'un mot: partout et ce serait exact à peu d'hyperbole près.

«Toutes ces colonies entretenaient des relations constantes de l'une à l'autre et avec la mère-patrie. Pèlerins, visiteurs de passage, marchands, émigrants, proscrits, moines errants leur servaient de courriers, à défaut de communications plus directes. Elles furent comme autant de postes détachés, par lesquels l'Arménie restait en contact permanent avec des nations de culture plus avancée ». (60).

Les architectes arméniens devaient, eux aussi, prendre le bâton du voyageur. Sur les routes caravanières, ils allaient visitant les édifices célèbres, les comparant à ceux de leur Patrie... et rêvant de faire plus beau et mieux.

Ils allaient surtout étudier les édifices de Constantin et de Justinien « qui émerveillèrent le monde par leur splendeur et

58 — T. Thoramanian — Matériaux T. I p. 261.

59 — Vincent et Abel — Jérusalem Nouvelle T. II p. 235.

60 — P. Peeters — Le tréfonds oriental de l'Hagiographie Byzantine — Bruxelles 1950 — p. 190-191.

leur nouveauté» (61), s'intégrant dans l'esprit du monde civilisé d'alors.

Rentrés chez eux, ils devaient mettre à profit ce qu'ils avaient appris, mettre en valeur leurs nouvelles connaissances et les adapter au style de leur pays... recréer de nouvelles œuvres qu'ils pouvaient transmettre à leur tour aux autres peuples.

L'analyse des méthodes du tracé des monuments arméniens, objet de la seconde partie de cette étude, fera ressortir la parenté de ces méthodes avec celles du tracé des monuments Hellénistiques et Romains. Cette étude soulignera également leurs différences et leur application suivant la mentalité des créateurs.

La parenté des méthodes est normale. De même qu'il n'est pas possible aujourd'hui de considérer l'architecture arménienne comme une simple branche de l'art byzantin, ce serait aussi une grossière erreur, par un faux sentiment national, de la considérer comme une architecture isolée.

Au contraire, elle s'intègre dans l'architecture mondiale de son époque, apportant aussi son message personnel.

Les problèmes culturels, sociaux, artistiques ne peuvent être jugés sous l'angle des sentiments, sinon, il faudrait admettre que les peuples ayant entretenu durant des siècles des contacts culturels, économiques, politiques n'aient pas subi d'influences réciproques sur leurs créations artistiques.

En général un artiste crée des œuvres nouvelles sous l'impulsion d'un chef-d'œuvre; et l'architecte arménien en possession de toute sa liberté, l'esprit, le cœur et l'œil ouverts à tout ce qui se fait autour de lui, sous l'impulsion d'œuvres d'art qu'il a pu éventuellement admirer, éveillant en lui l'émotion esthétique nécessaire pour créer, compose des œuvres architecturales qui ne rappellent en rien l'œuvre ayant donné l'impulsion.

L'étude des monuments que nous considérerons au cours de ces pages confirmera ce que nous avançons; elle soulignera les qualités créatrices de l'architecte arménien. La différence des méthodes dénotera l'indépendance de sa personnalité artistique: loin de s'engager dans les sentiers battus, il se livrait à des recherches individuelles qui le conduisaient à des formes nouvelles.

Ainsi, le plan étoilé « annoncé par la basse antiquité, c'est-

à-dire du «IIIe au VIIe siècle», est réalisé par les Arméniens au VIIe siècle (62).

En effet tant en Occident qu'en Orient, nous rencontrons à partir du IIIe siècle, des monuments étoilés chrétiens, alors qu'en Arménie ces formes n'apparaissent qu'à partir du VIIe siècle, mais elles arrivent à leur perfection.

Les ruines d'une grande variété de monuments étoilés jonchent le sol de l'Arménie.

— Les tracés des plans de Bagaran, de Masdara, de Ripsimeh ont été étudiés par SDANEVITCH (63).

— Ceux des églises d'Irind, du Berger à Ani ont été étudiés par A. KHATCHTRIAN (64).

— Mnatzaganian et Maroutian donnent des interprétations différentes quant au tracé de Zwarthnotz.

Sdanevitch calcule par des formules mathématiques les éléments du tracé géométrique et les compare à ceux relevés sur le terrain.

Par contre, Armen Khatchatrian analyse les plans par des tracés géométriques et montre qu'ils déterminent les nœuds tectoniques et les proportions des monuments.

En fait, comme nous avons tenté de le montrer, les deux méthodes, différentes en apparence, se ramènent au même principe: la mise en proportion par les diagrammes A et B.

A — EGLISE St THEODOROS A BAGARAN (65) (Pl. XIII).

Bagaran est une ville forte chrétienne du 1er quart du VIIe siècle. L'église dédiée à St. Théodoros a été commencée par le Prince Bout Araveghian en 624. A sa mort l'église était inachevée. Sa femme Anna a parachevé l'œuvre de son mari.

62 — Khatchatrian — Vostan p. 48.

63 — Sdanevitch — revue Art et Vie — Paris 1936 n° 3, 1937 n° 5 & 7, 1938 n° 1.

64 — A. Khatchatrian — Cahiers Archéologiques T. VI p. 91-102.

65 — Eprikian	1900 — p. 340-342
Strzygowski	1918 — p. 95
Toramanian	1942 — p. 229-236
Toramanian	1948 — p. 121
Iacobson	1950 — p. 25
Harutiounian	1951 — p. 43
Saninian	1955 — p. 203-218, 224, 229
Tokarski	1961 — p. 118-119
Sarkissian	1966 — p. 215-216
Enrico Costa et Paolo Cuneo	1968 — p. 97

Le plan est formé d'un carré ayant sur chaque côté une abside semi-circulaire à l'intérieur, polygonale à l'extérieur.

La coupole est portée par quatre piliers indépendants et peu éloignés des murs.

Tracé géométrique (Pl. XIII fig. c)

Méthode Sdanevitch (66).

Sdanevitch, établit le tracé du monument en partant du rayon R_1 intérieur de la coupole. Il exprime mathématiquement toutes les parties de l'édifice par rapport au rayon R_1 :

ainsi: la demi-largeur intérieure du monument X_d est égale à:

$$(V\bar{2} + 1) R = X_d.$$

La largeur extérieure des absides serait $R_1 V\bar{2} = V\bar{2} = R_2$ et l'on continue de proche en proche par calculer toutes les dimensions de l'église.

Nous avons refait les calculs dans l'intention de vérifier les formules données par Sdanevitch. Les résultats sont condensés dans le tableau suivant :

**LONGUEURS CALCULEES PAR SDANEVITCH,
COMPAREES AUX RELEVES
DE TORAMANIAN POUR PAGARAN**

	Longueurs calculées	Moyenne des Longueurs mesurées	Différences	
			+	-
Xa	$R_1 = 2.36$	2.36		
Xb	$2R_1 (2+V\bar{2}) = 2.76$	2.73	0,03	
Xc	$R_1 (1 + \frac{V\bar{2}}{2}) = 4.02$	4.00	0,02	
Xd	$R_1 (1 + V\bar{2}) = 5.69$	5.73	-	0,04
Xe	$R_1 \frac{3 + 2 V\bar{2}}{2} = 6.87$	5.93	-	0,06
Xf	$R_1 (V\bar{2} + 1) \sqrt{4-2V\bar{2}+1} = 8.51$	8.57	-	0,06
Xg	$R_1 \frac{3V\bar{2} + 4}{2} = 9.72$	9.77	-	0,05
Xh	$R_1 V\bar{2} = 3.33$	3.32	0,01	

Comme on peut le constater sur le tableau, la différence entre les mesures réelles et les longueurs calculées ne dépasse pas 0,06 m pour Xe. Les dimensions d'un plan dessiné sur le papier ne peuvent jamais être reportées sur le terrain avec une précision mathématique. L'écart de 0,06 m est négligeable. Aujourd'hui même que nous disposons des appareils topographiques de précision nous aurions de la peine à éviter cet écart.

Notre tracé géométrique

Les tracés de Sdanevitch complétés font apparaître plusieurs diagrammes type B.

Pour bien saisir l'ensemble du tracé du plan de Bagaran, suivons toutes les étapes. L'exposé de l'analyse de la composition sera facilité en considérant séparément les trois figures de la planche XIII: fig. a, fig. b, fig. c.

Détermination du tracé intérieur (fig. a, Pl. XIII).

Circonscrivons au cercle intérieur de la coupole de rayon $R_1 = 1$ une première série de carrés : ABCD, EFGH. La circonférence qui circonscrit ce diagramme B détermine le centre des piliers isolés. Le tracé de Spalato et de Saint Syméon se retrouve avec l'octogone obtenu par la rencontre des côtés prolongés ainsi que les points intérieurs : 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

Traçons le diagramme type B' circonscrit à cet octogone avec les carrés A'B'C'D', E'F'G'H' dont le côté $\frac{A'B'}{2} = R_1 (\sqrt{2} + 1)$

Il détermine :

- 1) l'encombrement du carré intérieur du monument, la longueur des murs des quatre angles.
- 2) l'ouverture des quatre absides.
- 3) les milieux des côtés du carré E'F'G'H' fixent les sommets extérieurs des quatre piliers qui portent la coupole.

La rencontre des axes OX, OY avec le cercle de rayon R_3 donnent les centres théoriques des cercles intérieurs des absides.

Détermination du tracé extérieur (Pl. XIII, fig. b).

Traçons le troisième diagramme type B' circonscrivant le diagramme B' soit:

A'' B'' C'' D'' } les deux nouveaux carrés en question
 E'' F'' G'' H'' } à 45 degrés.

Ces carrés fixent la direction des pans coupés des quatre absides extérieures.

Considérons maintenant la fig. b, Pl. XIII. Suivant la relation de Sdanevitch la demi-largeur extérieure par rapport au rayon intérieur de la coupole est $X_e = R_1 \frac{3 + 2\sqrt{2}}{2}$

Le carré A'1 B'1 C'1 D'1 d'un quatrième diagramme B circonscrit au cercle de rayon X_e détermine la longueur extérieure des murs d'angles du monument et un cinquième diagramme circonscrivant le précédent diagramme, les carrés A'' B'' C'' D'' — E'' F'' G'' H'' à 45 degrés qui déterminent l'encombrement général du monument.

La superposition des figures a et b donne le tracé général de l'édifice (fig. c).

Le tracé de Bagaran se rattache ainsi à la méthode générale des monuments étudiés. Dans le tracé de Bagaran les propriétés des figures géométriques sont exploitées au maximum, les lignes du diagramme s'intègrent intimement aux formes du monument, sans toutefois que les figures géométriques soient le but de la composition.

Toutes les dimensions de l'édifice découlent du rayon R_1 intérieur de la coupole. L'emploi répété de cinq diagrammes B, reliés entre eux par une simple construction géométrique, détermine l'épaisseur des murs, la direction des murs, l'ouverture des absides et toutes les dimensions de l'édifice.

B — EGLISE DE MASTARA (67) (Pl. XIV, fig. a, b, c).

La localité de Mastara, au flanc Ouest de l'Arkatz, à 3 ou 4 kms de Chenig est célèbre par son église construite au milieu du VIIe siècle.

67 — Strzygowski	1918 — p. 44 — 374 — 434
Toramanian	1948 — p. 121 — 137 — 163
Iacobson	1950 — p. 25 — 28
Harutiounian	1951 — p. 43
Mnatzaganian	1952 — p. 87 — 88 — 105
Eremian	1955 — p. 47
Tokarski	1961 — p. 115-116 — 120 — 121
Sarkissian	1966 — p. 216
Enrico Costa et P. Cuneo	1968 — p. 95

Un tambour circulaire à l'intérieur, octogonal à l'extérieur s'appuie sur des arcs et reçoit la coupole, hémisphérique à l'intérieur, et conique à l'extérieur, suivant la tradition arménienne.

Tracé géométrique du plan Méthode de Sdanevitch

Toujours suivant sa méthode, l'auteur exprime toutes les dimensions du monument par rapport au rayon Y_a ou $O_a=R_1=1$ intérieur de la coupole prise pour unité.

Le résultat des calculs donne des dimensions très rapprochées aux longueurs mesurées sur le monument par Thoramanian comme il ressort du tableau suivant.

	Longueurs calculées	Longueurs mesurées	Différences	
			+	-
Ya	$R_1 = 2,53$	2,53		
Yb	$R_1 \sqrt{2} = 3,57$	3,80		0,23
Yc	$2_1 R_1 \sqrt{2} = 7,16$	7,12	0,04	
Yd	$R_1 (\sqrt{2} + 1) = 6,10$	6,01	0,09	
Ye	$R_1 (2\sqrt{2} + 1) = 9,69$	9,32	0,37	
Yf	$R_1 \frac{(3\sqrt{2} + 4)}{2} = 10,42$	10,58		0,16
Yg	$Y_e = 9,69$	9,42	0,27	
Yh	$Y_f = 10,42$	10,68		0,26
Yi	$R_1 = 2,53$	2,53		
Yj	$R_1 \sqrt{2} = 3,57$	3,80		0,23

— le premier diagramme B (fig. a, Pl. XIV).

obtenu par circonscription au cercle intérieure de la coupole des carrés ABCD, EFGH, détermine comme pour Bagaran et pour Spalato: l'octogone formé par le prolongement des côtés des carrés, et les points 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 intérieurs du monument.

— le second diagramme type B, A'B'C'D', E'F'G'H' relié au rayon de la coupole et au diagramme précédent par A'B'

— $R_1 \frac{(\sqrt{2} + 1)}{2}$ délimite l'encombrement de l'espace carré

intérieur de monument (la nef), et les diagrammes B avec les carrés A'' B'' C'' D'', E'' F'' G'' H'' (fig. a, Pl. XIV) et les carrés A''' F''' G''' H''' (fig. b, Pl. XIV).

déterminent l'encombrement général du monument.

Les cinq diagrammes reliés entre eux sont obtenus par circonscription d'un diagramme B autour du précédent. Notons que ce tracé ne diffère en rien de celui de Bagaran; dans le plan de Mastara l'architecte a simplement supprimé les piliers isolés intérieurs encombrant l'espace. La charge de la coupole est reportée aux murs extérieurs et aux absides de butés.

La figure (fig. c, Pl. XIV) est formée par la superposition des fig. e, et d, ou réapparaît le tracé de Sdanevitch.

C — SAINTE HRIPSIME DE VAGHARCHABAT (68) (Pl. XV, fig. a, b, c).

La date exacte de sa fondation reste encore indéterminée. Si l'on se reporte à l'histoire d'Aghatange, sa naissance est reliée à la légende des massacres de Ste Hripsimé et de ses 32 compagnes, c'est-à-dire au début du 3e siècle où sous ce modeste mausolée furent recueillis les reliques des martyrs (69).

Nous savons que le Catholicos Gomidas 1er Aghtzetzi l'a reconstruite en 618 et lui a donné un plan avec quatre grandes et quatre petites niches.

A Sainte Hripsimé il n'existe pas de noyau quadrilobé, isolé.

A l'extérieur apparaissent quatre paires de niches profondes à section triangulaires. Elles se justifient par le fait qu'elles servent à économiser le volume des matériaux et à soulager la masse portée sur les fondations (70).

-
68 — Rivoira	1914 — p. 197-200
Strzygowski	1918 — p. 92 — 227 — 563 — 680
Toramanian	1942 — p. 291-294
L'oramamau	1948 — p. 74-76
Jacobson	1950 — p. 23-25
Harutiounian	1951 — p. 40-41
Eremian	1955 — Monographie
Tokarski	1961 — p. 120-125
Krauthelmer	1965 — p. 231 — 233 — 235
Sarkissian	1966 — p. 216-219
69 — Toramanian	1942 — p. 43.
70 — Grabar — Martyrium — p. 174-184.	

a) **Etude du tracé de Sdanevitch.**

Sdanevitch, suivant sa méthode, trace les séries de figures géométriques où il prend X_a égale à l'unité = R1. Or à Mastara et à Bagaran c'était le rayon intérieur du tambour de la coupole. Ici c'est l'ouverture des absides.

La section des quatre niches extérieures est précisément déterminée par les étoiles à directrice de 45 degrés avec décalage.

Les formules permettent d'établir le tableau comparatif entre les dimensions calculées et celles mesurées sur place.

**RESULTATS DES CALCULS DE SDANEVITCH COMPARES
AUX DIMENSIONS RELEVÉES PAR TORAMANIAN
POUR SAINTE HRIPSIME**

	Longueurs calculées		Longueurs relevées	DIFFERENCES	
				+	-
Ya	R_1	= 2,35	2,35		
Yb	$R_1 \sqrt{2}$	= 3,31	3,30	0,01	
Yc	$R_1 (\sqrt{2} + 1)$	= 5,66	5,70		0,04
Yd	$R_1 (3 + \sqrt{2})$	= 10,19	10,22		0,03
Ye	$2 R_1 (\sqrt{2} + 1)$	= 11,32	11,30	0,02	
Yg	$R_1 (\sqrt{2} + 1)$	= 5,66	6,20		0,54
Yk	$2 R_1$	= 4,70	4,70		
Yh	$R_1 (\sqrt{2} + 2)$	= 8,01	7,96	0,05	
Xi	$R_1 (2 \sqrt{2} + 1)$	= 8,97	7,95	1,02	
Xj	$R_1 (3 - \sqrt{2})$	= 3,73	9,00		
Xm	$R_1 (\sqrt{2} + 1)$	= 5,66	3,78		
Xl	$R_1 (4 + \sqrt{2})/2$	= 6,34	5,10		
Xo	$R_1 \frac{(2 + \sqrt{2})}{2}$	= 3,99	4,10		

b) Notre tracé (Pl. XV, fig. a).

Complétant la construction de Sdanevitch, nous retrouvons les différents diagrammes type B.

Notons que R1 dans Hripsimé est la demi-largeur intérieure des absides alors qu'à Bagaran il était principalement le rayon

intérieur de la coupole. La coupole et ses appuis isolés ont disparu, mais le tracé traditionnel est demeuré,

Dans le premier diagramme B et les carrés ABCD, EFGH dont le prolongement des côtés fixent les points 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, sommets d'un octogone.

Mais ici l'architecte a dépassé ces points vers l'intérieur afin d'aménager la base d'appui la plus convenable à la coupole projetée.

Les carrés A'B'C'D', E'F'G'H' du second diagramme B relié au 1er par $A'B' = 2 R_1 (V_2 + 1)$, les sommets A'B'C'D' déterminent les limites des niches circulaires diagonales, les sommets F' H', les limites intérieures Sud et Nord des absides latérales.

Le plan de Hripsimé peut être exploré avec le diagramme A (Pl. XV fig. c) inscrit dans le cercle délimitant la largeur du monument.

Les cercles de rayon R1 et R2 de l'hexagone central donnent la place du tambour de la coupole actuelle. A l'Eglise de l'Ascension à Jérusalem ils fixaient la place de l'anneau des 16 colonnes. A Hripsimé les points d'appui ont été éliminés pour donner plus d'ampleur au volume intérieur.

D — LA ROTONDE DE ZVARTINOTZ (71) (Pl. XVI fig. a. fig. b)

L'église a été construite entre 644 et 652, par le Catholicos Nerses III, dit le bâtisseur. Elle se trouve à Vagharchabat près d'Echmiadsine.

Le plan est formé de deux plans différents ayant même centre: une enceinte circulaire, renfermant un noyau quadrilobé en quatre absides semi-circulaires. Il s'exprime en élévation par un volume à trois étages recouvert d'une coupole hémisphérique de l'intérieur conique de l'extérieur. La charge était transmise aux quatre piliers massifs, de ce fait, les quatre absides s'allégeaient et se perçaient d'arcades donnant une impression de légèreté à l'intérieur.

69 — 71 — Rivoira
Strzygowski
Toramanian
Khatchatrian
Mnatzaganian
Tokarski
Maroutian

1914 — p. 22-225
1918 — p. 108
1942 — p. 236-270
1949 — p. 25
1959 — Monographie
1961 — p. 132-143
1963 — Monographie

Le plan de Basra se présente comme un antécédent de Zvarthnotz. On peut également signaler des monuments à deux ou trois étages tels que Ste Constance à Rome, la Rotonde à Salonique (72) ou des monuments romains (73).

Une voûte annulaire à deux étages couvre le déambulatoire de Zvarthnotz et contre-butte la poussée de la coupole. De telles voûtes toriques se rencontrent dans les mausolées antiques, à Sainte Constance (74) à Rome et dans la Rotonde de Djamilia (420) (75) en Algérie.

Mais ce qui est sans précédent, dû uniquement au génie créateur de l'architecte arménien, c'est l'ensemble de huit voûtes stéréotomiques, savamment profilées en surface gauche qui s'appuient sur les quatre colonnes disposées aux sommets extérieurs des piliers et sur les absides du noyau tétraconque. Elles couvrent l'espace entre les quatre colonnes et l'extérieur des quatre absides; elles aménagent à leur crête le lit d'appui nécessaire à la retombée intérieure de la voûte torique de couverture du premier étage. Le retombée extérieure repose sur l'enceinte extérieure du monument.

Le tracé du plan: (Pl. XVI, fig. a et b)

Le plan de Zvarthnotz peut être analysé soit par le diagramme A soit par le diagramme B.

a) les triangles ABC, DEF, A'B'C', D'E'F' du tracé de Basra appliqué à Zvarthnotz, divisent le périmètre extérieur en 12 parties égales et déterminent:

1° Les centres des quatre colonnes disposées à l'extérieur des piliers.

2° La circonférence passant par l'axe des sommets des absides et des quatre colonnes précitées (Pl. XVI, fig. a).

b) Mnatzaganian écrit (76).

«Des carrés inscrits dans le périmètre du monument déterminent «tous les points remarquables du plan de l'édifice».

72 — R.F. Hodinott — *Early Byzantine Churches in Macedonia* — 1963 Pl. 14 a.

73 — Réf. Mongiéri et Montano.

74 — A. Grabar — *Premier art Chrétien* — 1966 p. 188, fig. 203.

75 — A. Grabar — *L'Age d'Or de Justinien* 1966 — p. 30, fig. 27.

76 — A. Mnatzaganian — *L'architecture des Narthex arméniens* (en russe) 1952 — p. 128-132.

Maroutian reprenant le tracé de l'auteur analyse les diverses proportions du plan (77).

Suivant la méthode préconisée, construisons le diagramme B sur le rayon intérieur de la coupole et prolongeons les côtés des carrés ABCD, EFGH, nous retrouvons le tracé de tant de monuments étudiés : Spalato, St. Siméon; dans ce tracé les carrés de côté égal à $2 R_1 (\sqrt{2} + 1)$ déterminent: le périmètre extérieur du monument, les axes des cinq portails d'entrée, l'axe des absides du tétraconque entier, la place des quatre colonnes extérieures aux piliers (Pl. XVI, fig. b).

F. — EGLISE DU BERGER A ANI (78) (Pl. XVII, fig. b).

Bâtie hors des murailles de la capitale des Bagradites, l'église du Berger est une chapelle de la fin du Xe siècle ou du début du XIe.

«Un monument à trois degrés et à coupole où la dalle de la «couverture du rez-de-chaussée est soutenue par un système de «six arcs formerets qui d'un côté s'appuient sur le mur circulaire «et de l'autre sont suspendus au milieu de l'édifice en se contrebutant réciproquement» (79).

D'une expression décorative dans l'espace, le plan de la chapelle est régi par une logique technique parfaite. Un mur circulaire épais servirait d'appui aux six pilastres en faisceaux intérieurs épaulant les poussées des six nervures de la dalle de couverture du rez-de-chaussée. L'ensemble est d'une massivité répréhensible. L'architecte a évidé le mur circulaire intérieur entre les pilastres en y disposant six niches triangulaires dont les sommets sont percés de baies et appellent le jour à l'intérieur de l'édifice.

77 — D. Maroutian — Zvartnotz — p. 110-114, fig 27 (2).

78 — Strzygowski 1918 — p. 564
 Baltrusaitis 1936 — p. 11
 Katchatrian 1952 — Monographie
 Tokarski 1961 — p. 209
 Harutiounian 1961 — p. 54
 Harutiounian 1964 — p. 60 — 68
 Sarkissian 1966 — p. 237-239-261

79 — Baltrusaitis — Le problème de l'ogive et l'Arménie — Paris 1936 — p. 11-14.

Toramanian — Matériaux — Erevan 1942 — T.I. p. 319.

Le mur extérieur a également été évidé en laissant intactes les parties des murs qui contrebutent les poussées en y creusant 12 niches triangulaires dans les parties où la maçonnerie n'a de rôle que de protection.

Le plan de l'église prend ainsi la forme d'un hexagone étoilé inscrit dans une étoile dodécagonale. Dans les mausolées antiques étudiés plus haut la même logique tectonique se retrouve.

Le tracé du plan

Pour proportionner sa composition l'architecte s'est servi de figures géométriques dessinées par A. Katchatrian (80).

Dans le plan de ce monument également l'emploi des diagrammes A et B sont mis en évidence:

1° le vide intérieur du plan est délimité par une étoile à six branches formée de triangles équilatéraux tête bêche c'est-à-dire par le diagramme A.

2° les six côtés extérieurs épaulant les poussées des nervures se coupent à 90 degrés : les sommets A, I, F, C, K, H sont donc ceux des carrés.

Ils sont inscrits dans le cercle R1. Dans ce monument aussi apparaissent les trois carrés du tracé des théâtres romains : ABCD, EFGH, IJKL divisant la circonférence de l'orchestre en 12 parties.

Les sommets A et C, I et K, F et H opposés des carrés déterminent les arêtes saillantes extérieures en direction de la poussée des nervures.

3° les autres sommets B et D, E et G, J et L, se situent sur les arêtes où sont percées des baies.

Les faces formant ces arêtes concourent aux points B' J', G' D', L' E', distribués à égale distance sur le cercle de rayon R, construisant la série des carrés A' B' C' D', E' F' G' H', I, J, K, L'.

— A l'aide des diagrammes A et B, l'architecte met en proportion toute sa composition et détermine les points remarquables de son plan.

— L'encombrement du monument s'inscrit dans l'octogone E' B' J' G' D' L'.

80 — Khatchatrian — Cahiers Archéologiques VI p. 91 et SSte.

F — EGLISE D'IRIND (81) (Pl. VII, fig. a).

Construite par Grégoire Mamigonian (662-685) Irind est une église étoilée formée d'un octogone central; sur chacun des côtés de cet octogone s'ouvrent des absides circulaires à l'intérieur, tandis qu'à l'extérieur, elles sont englobées dans les massifs polygonaux formant une étoile à huit branches.

A l'Ouest, les absides sont modifiées pour pouvoir y aménager l'entrée. A l'Est, l'abside formant le sanctuaire est flanquée de deux locaux disposés dans les niches triangulaires extérieures entre les bras de l'étoile, de ce fait le mur extérieur de l'église est droit.

L'ensemble était couronné d'une coupole arménienne.

Tracé du monument (82).

Les observations sur le tracé de Khatchatrian conduisent à déceler les diagrammes A et B.

1° les murs extérieurs des absides convergeant vers les points 3, 1, 7, 5, 2, 8, 6, 4, sur un cercle de rayon R3 forment des angles à 60 degrés, c'est-à-dire les sommets des triangles équilatéraux.

En les construisant ces triangles :

3 f g' 2 c d', l g h' 8 d a''

7 h e', 6 a b'; 5 e f', 4 b c' se développent en éventail sur la circonférence du cercle de rayon R3 formant quatre diagramme type A.

2° ces points forment également les sommets des carrés 3, 1, 7, 5 — 2, 8, 6, 4 de notre diagramme type B construit sur le rayon R1 de la coupole avec les carrés ABCD - EFGH comme à Spalato.

Une fois ces tracés effectués il est facile de constater, que dans chaque triangle équilatéral ainsi délimité, un côté est seulement utilisé; il détermine la face latérale extérieure des absides: ainsi le triangle 3 f g' détermine la face 3 f' de l'abside gauche flanquant le sanctuaire Est, et l g h' la face droite l g de l'abside droite symétrique.

81 — Thoros Toramanian — Matériaux.

Strzygowski — Die Baukunst Der Armenier 1918 p. 131.

Tokarski 1961 — p. 142

Sarkissian 1966 — p. 222

E. Costa et P. Cuneo 1968 — p. 98

82 — A. Khatchatrian — Cahiers Archéologiques T. VI, p. 91 et Sste.

Dans le diagramme B les côtés délimitent les axes des murs du monument.

L'octogone m, n, o, p, q, r, s, t, circonscrit l'encombrement du monument.

Dans la composition du plan de ce monument les diagrammes A et B ont été utilisés conjointement.

Les préceptes de Vitruve pour le tracé des théâtres reviennent également à 13 siècles de distance, après une longue évolution, pour acquérir le caractère de véritable épure.

A. Khatchatrian notait déjà des analogies importantes entre les mausolées antiques et les églises du Berger et d'Irind (84).

CONCLUSIONS

Cette prospection à travers les monuments à plans circulaires, polygonaux, étoilés permet de retirer les conclusions suivantes :

1° Les grecs et les romains se servaient pour mettre en proportion le plan des monuments, de figures géométriques simples : triangles équilatéraux, carrés ou cercles.

2° Cette pratique de mise en proportion s'est perpétuée, tant dans l'architecture byzantine, celle de l'Europe au moyen-âge, que dans l'architecture arabe. Les monuments arméniens du VIIe siècle ont été également guidés par des tracés géométriques.

3° Au début de l'art chrétien, les monuments les plus importants sont conçus sur plan circulaire et leur mise en harmonie s'effectue à l'aide de triangles équilatéraux et de cercles. A partir du 5e siècle, sous l'influence des pères de l'Eglise, une préférence est donnée aux formes octogonales. Ce sont surtout des carrés inscrits dans un cercle qui guident les proportions.

4° Ces figures géométriques se classent en deux schémas grilles ou diagrammes :

Diagramme A — constitué de deux triangles équilatéraux formant une étoile à six branches inscrites dans un cercle de centre O.

Diagramme B — constitué de deux carrés à 45°, formant une étoile à huit branches inscrites dans un cercle de centre O.

Ces diagrammes construits avec le rayon intérieur de la coupole pris pour unité de départ créent des liaisons entre les di-

vers éléments de la composition. Ils déterminent les nœuds techniques importants, rattachent les noyaux à la périphéries des plans concentriques; ils facilitent également l'implantation des plans sur le terrain.

Ainsi loin de constituer des schémas directeurs rigides, ils interviennent comme pour guider la main du dessinateur et la pensée de l'artiste.

A son tour ce dernier semble se jouer de ces diagrammes. Dès le départ le diagramme A ou B lui permet d'arriver à l'harmonie souhaitée; parfois une partie même d'un diagramme lui suffit. D'autres fois il se voit contraint à les utiliser simultanément. Une autre fois une des figures géométriques, carré ou triangle, s'anime autour du centre du cercle qui les circonscrit pour subir des rotations de 15, 30, 45° comme une aiguille chercheuse de belles proportions.

La thèse de l'Eminent Byzantologue A. Grabar faisant remonter l'origine des monuments chrétiens aux mausolées (hellénistiques, romains, se vérifie une fois de plus par la persistance des méthodes de mise en harmonie dont nous avons souligné l'existence. Mais les œuvres bâties montrent également que les diagrammes utilisés ne portent aucune atteinte à l'envol de l'imagination créatrice de véritables artistes.

Ces outils se transforment entre leurs mains en des épures capables de déterminer les points remarquables de leur plan: la place des points d'appui isolés, la direction, la longueur, l'épaisseur des murs, l'ouverture des absides, l'étendue des nefs et enfin l'encombrement de tout le monument.

Les chefs-d'œuvre se construisent à chaque époque conformément aux nouvelles techniques, témoins impartiaux du raffinement du goût et de l'esprit inventif de chaque peuple.

Tenter de répondre à la question:

«Cela est-il beau parce que cela plaît», ou bien: «cela plaît-il parce que cela est beau?», serait téméraire.

Le but de cet essai était de noter l'existence de méthodes géométriques pour la mise en proportion de certaines catégories de plans.

Ces méthodes qui ont apparu à l'analyse pourraient éclairer d'une lumière supplémentaire les chercheurs des origines de ces types et de leur évolution à travers les siècles.

PL. I

Fig. a - Diagramme A
(d'après NEUFERT)

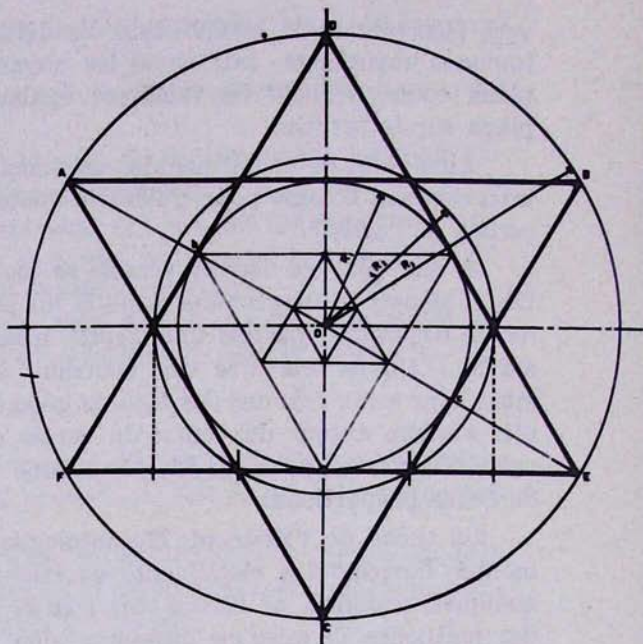
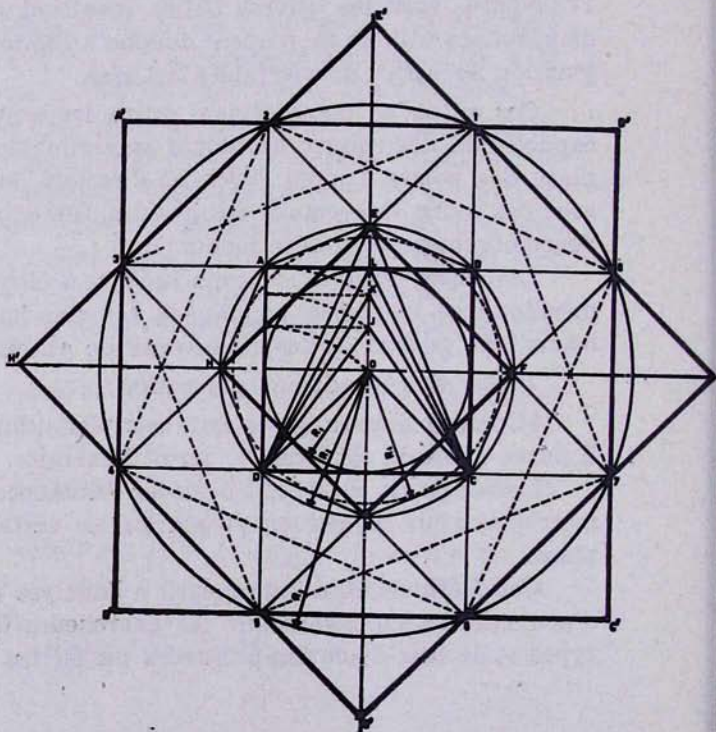

Fig. b - Diagramme B
(d'après NEUFERT)

A MONUMENTS PAIENS

Fig. a - Tracé du Théâtre Romain
(d'après CHOISY)

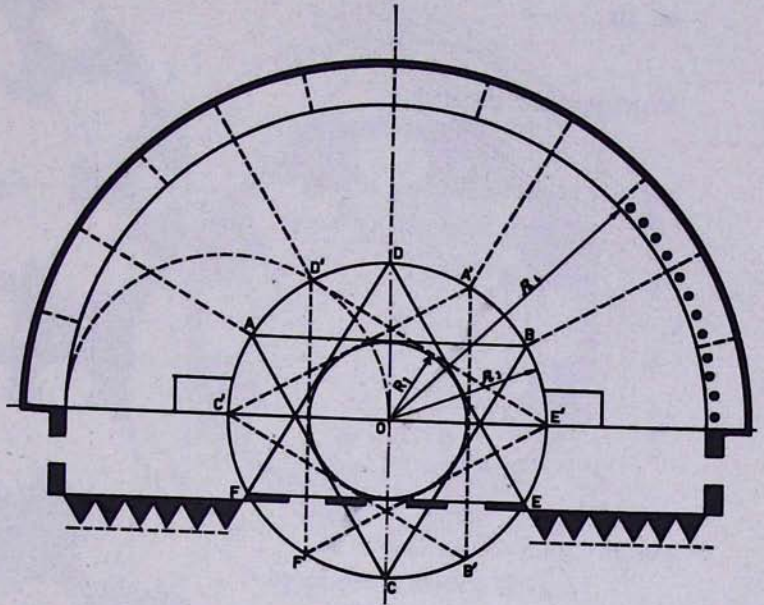
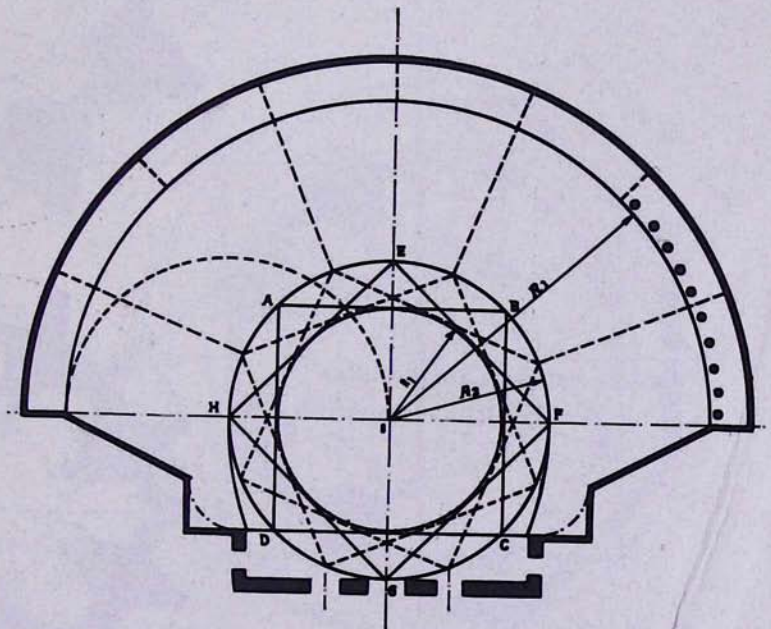

Fig. b - Tracé du Théâtre Grec
(d'après CHOISY)

Pl. III

MONUMENTS PAIENS

Fig. a - Mausolée Antique n° 24
(d'après KHATCHATRIAN)

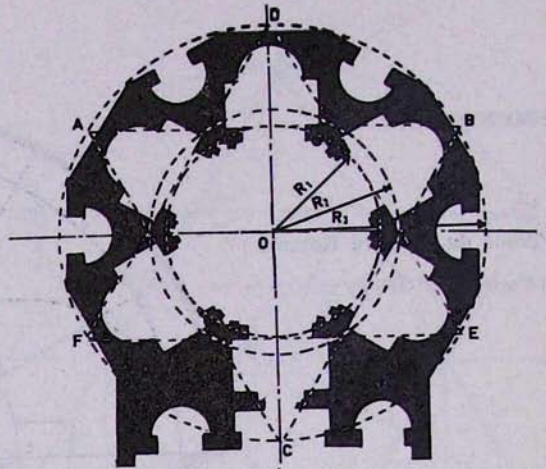

Fig. b - Mausolée Antique n° 29
(d'après KHATCHATRIAN)

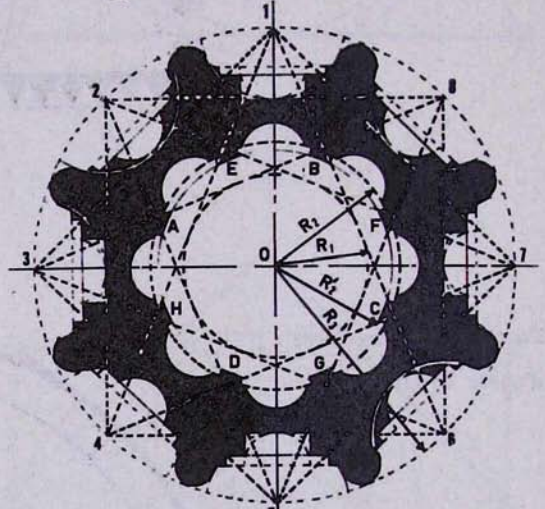
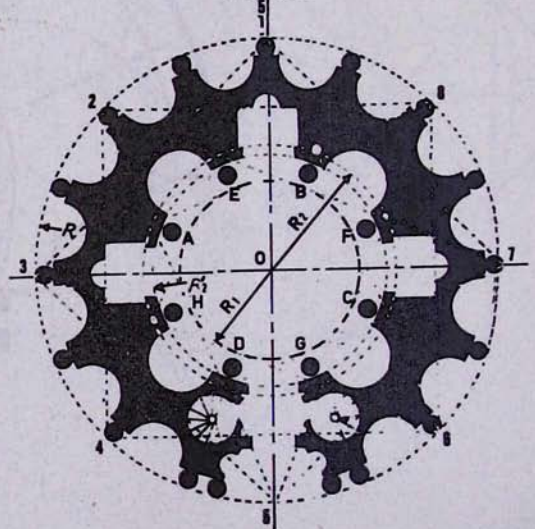

Fig. c - Mausolée Antique n° 69
(d'après KHATCHATRIAN)

MONUMENTS PAIENS

Fig. a - Mausolée de Dioclétien
à Spalato
(d'après ECOCHARD)

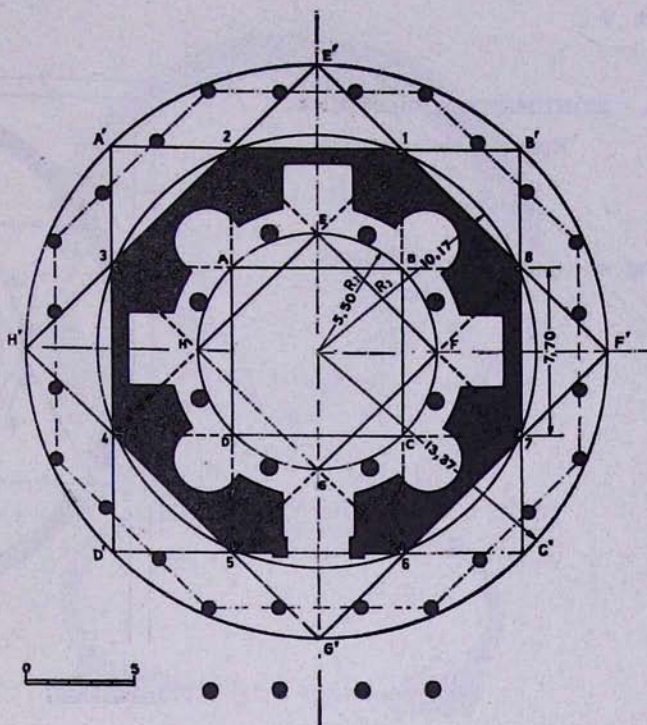
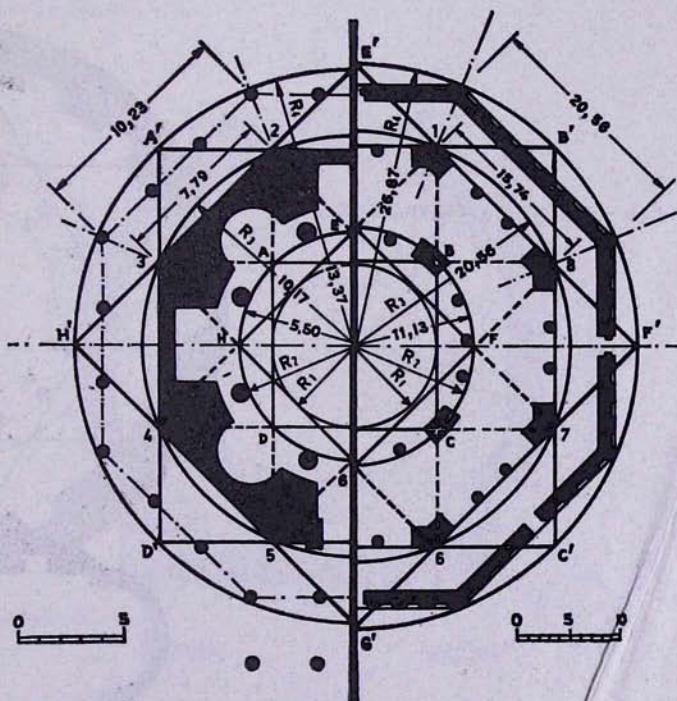

Fig. b - Mausolée de Dioclétien
et Mosquée d'Omar
(d'après ECOCHARD)

Pl. V

B - MONUMENTS CHRETIENS
Epoque Constantinienne

Fig. a - SAINT SEPULCRE

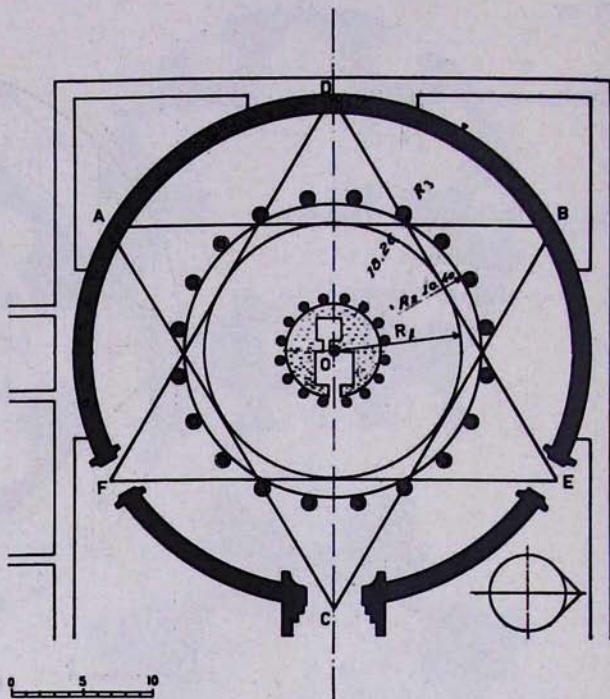
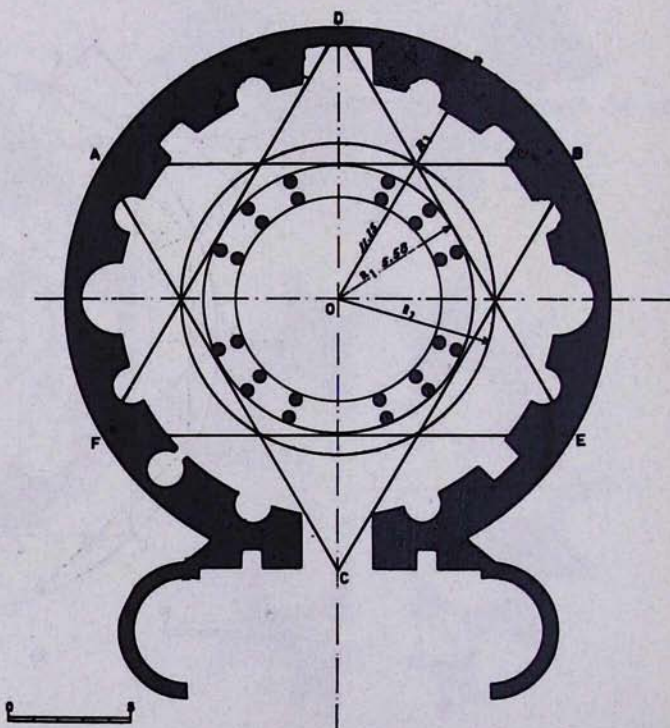

Fig. b - SAINTE CONSTANCE

MONUMENTS CHRETIENS
Epoque Constantinienne

Fig. a - BAPTISTERE
DU LATRAN

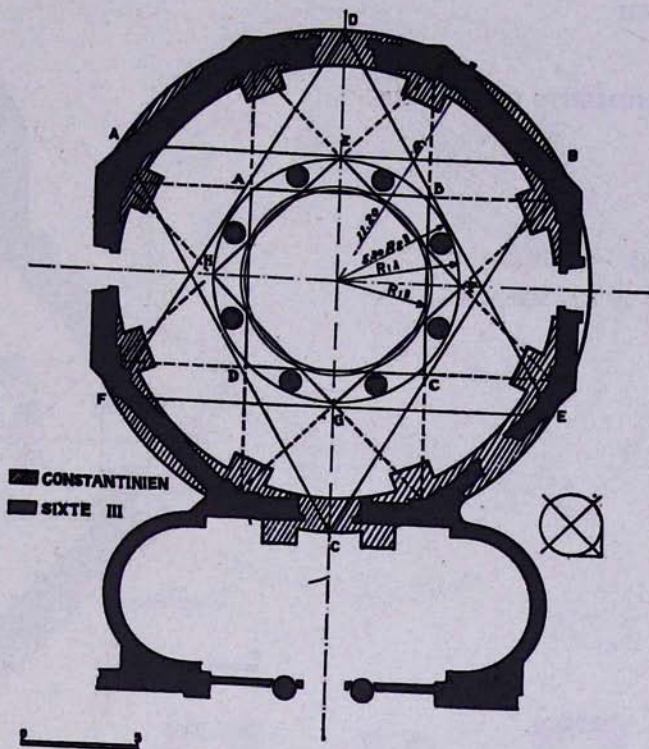
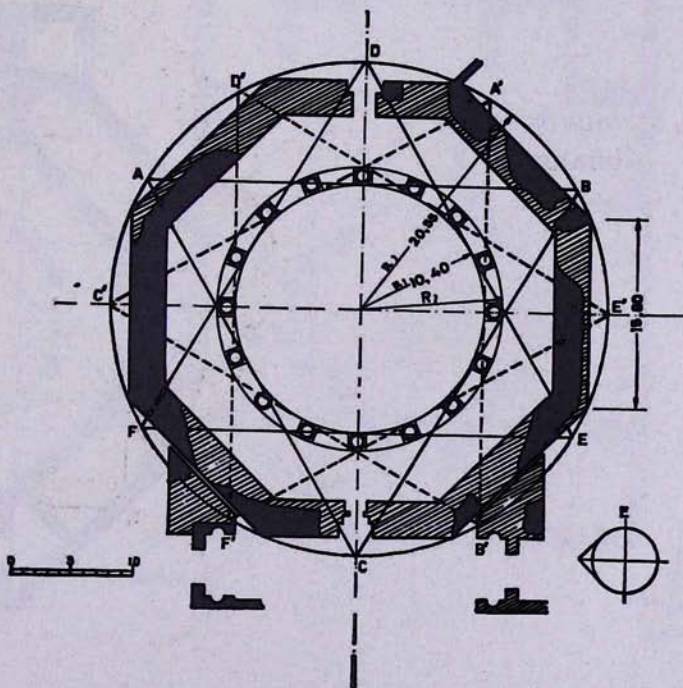

Fig. b - OCTOGONE DE
L'ASCENSION

MONUMENTS CHRETIENS

FIG. 8 - TOMBEAU DE LA VIERGE

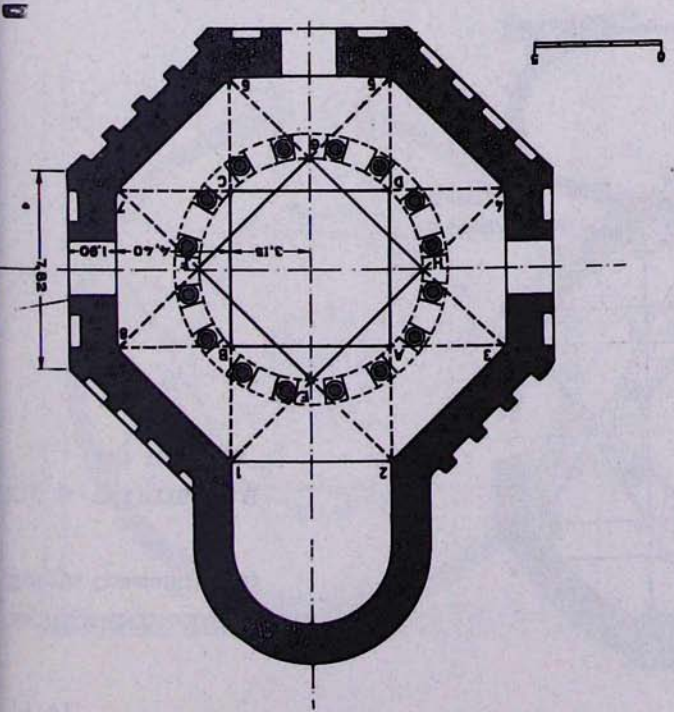
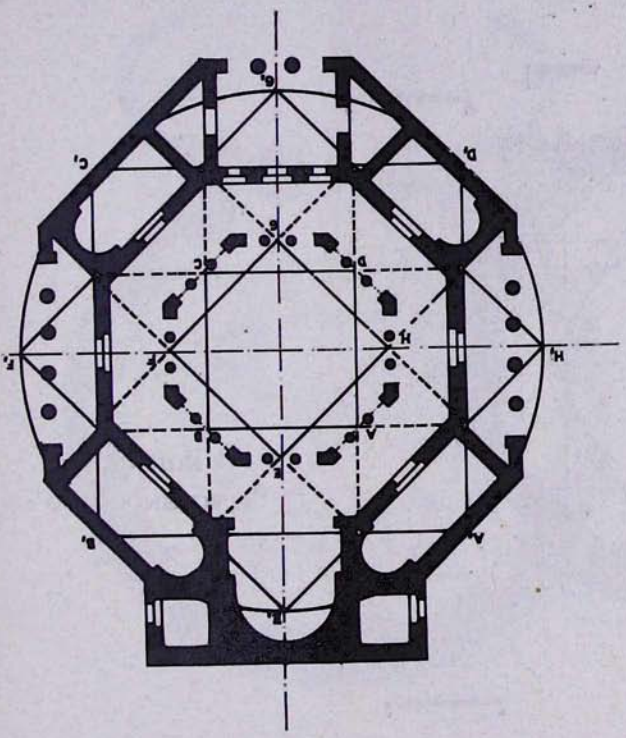

FIG. 9 - THEOTOKOS sur le GHARIZIM

MONUMENTS CHRETIENS
du Ve au XIIe siècles

Fig. a - St. SYMEON STYLITE
(d'après ECOCHARD)

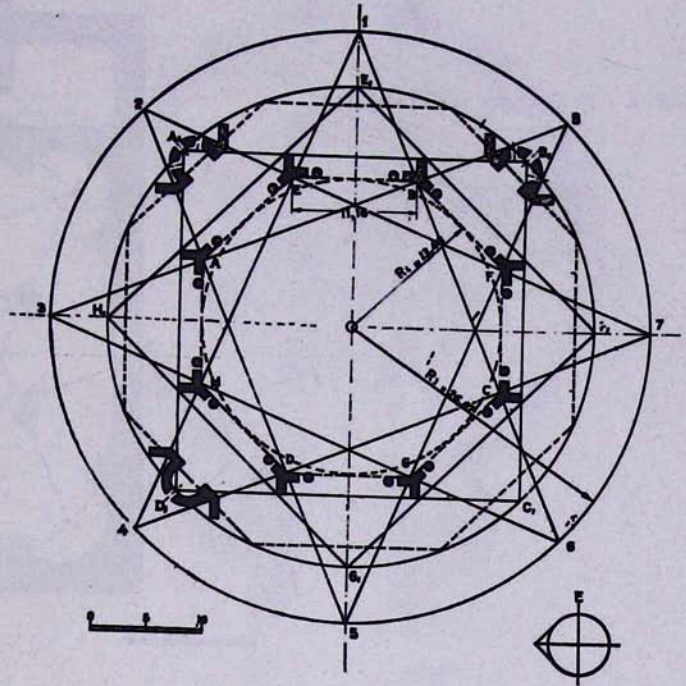
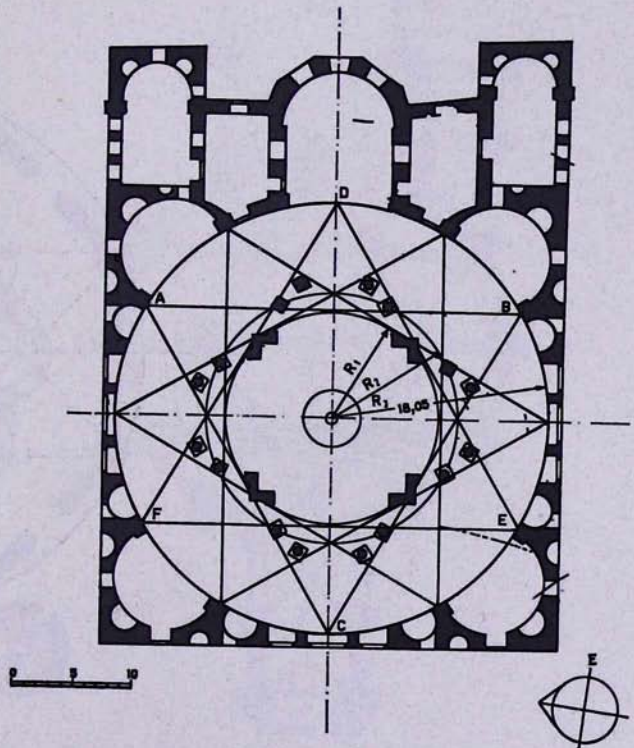

Fig. b - Cathédrale de BOSRA

MONUMENTS CHRETIENS
du Ve au XIIIe siècles

Fig. a - St Georges d'EZRAA

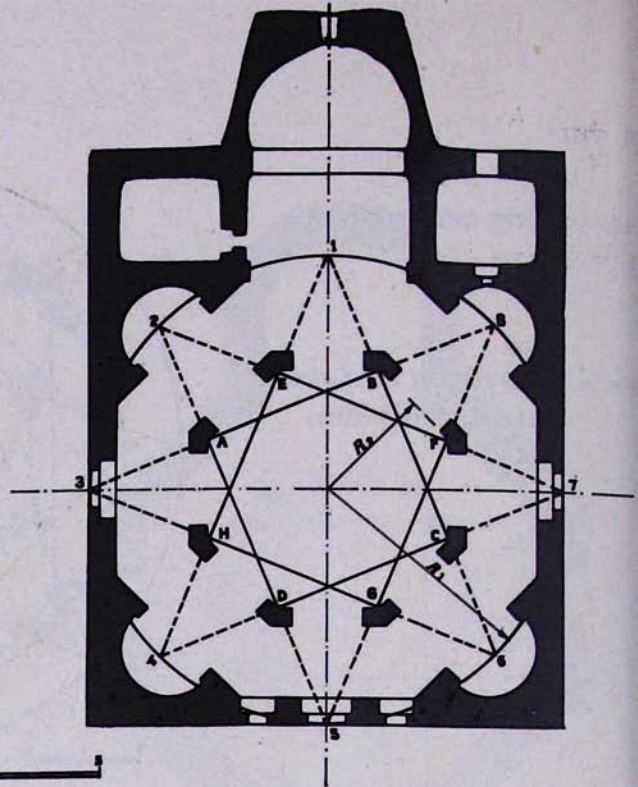
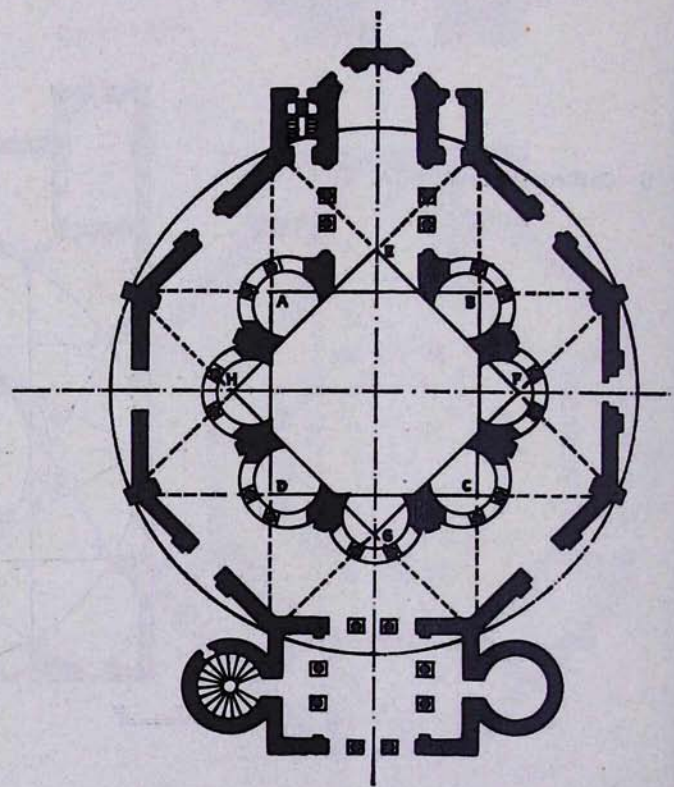

Fig. b - St Vitale de RAVENNE

MONUMENTS CHRETIENS
du Ve au XIIe siècles

Fig. a - AIX-LA-CHAPELLE
(d'après LURCAT)

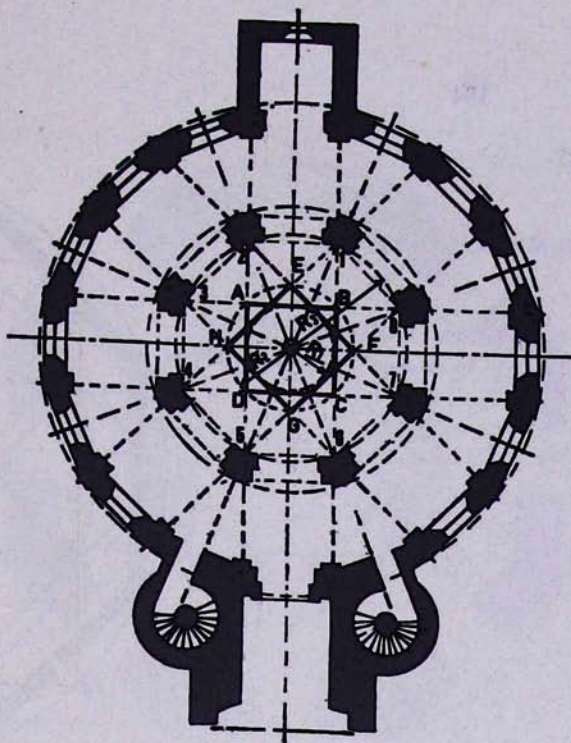
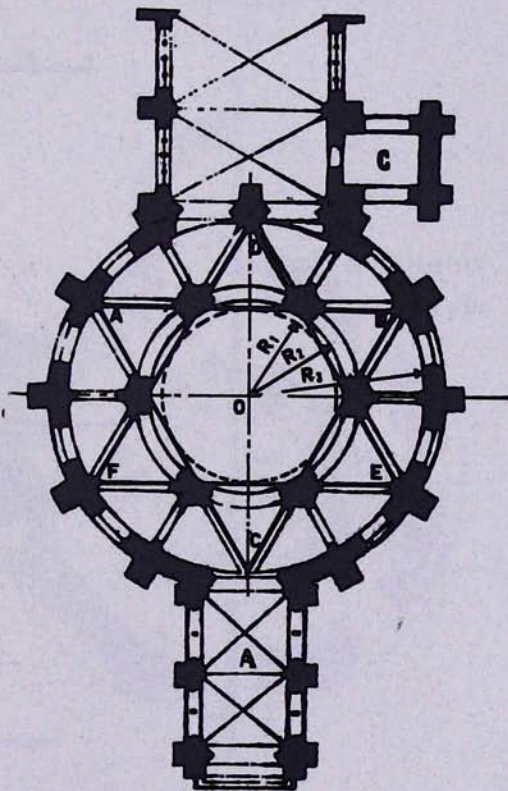

Fig. b - TEMPLE DE PARIS
(d'après VIOLLET LE DUC)

Pl. XI

MONUMENTS ARABES

Fig. a - Mosquée d'OMAR

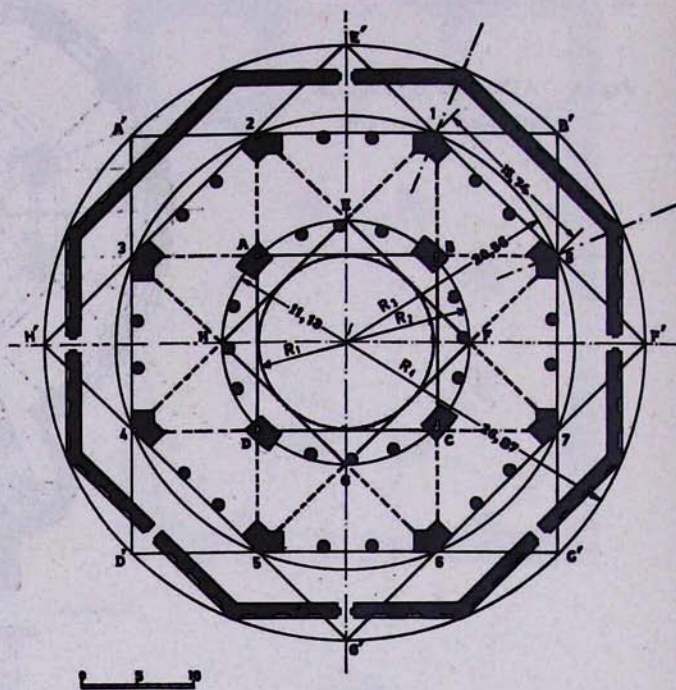
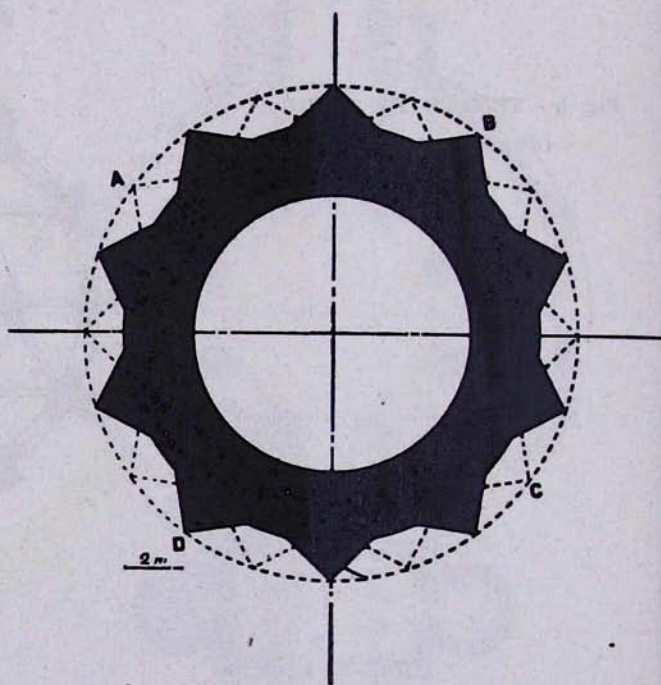

Fig. b - QUMBAT el QABUS
(d'après KHATCHATRIAN)

Pl. XII

MONUMENTS ARABES

Fig. a - QUBBAT AS-SULAIBIEH
(d'après ECOCHARD)

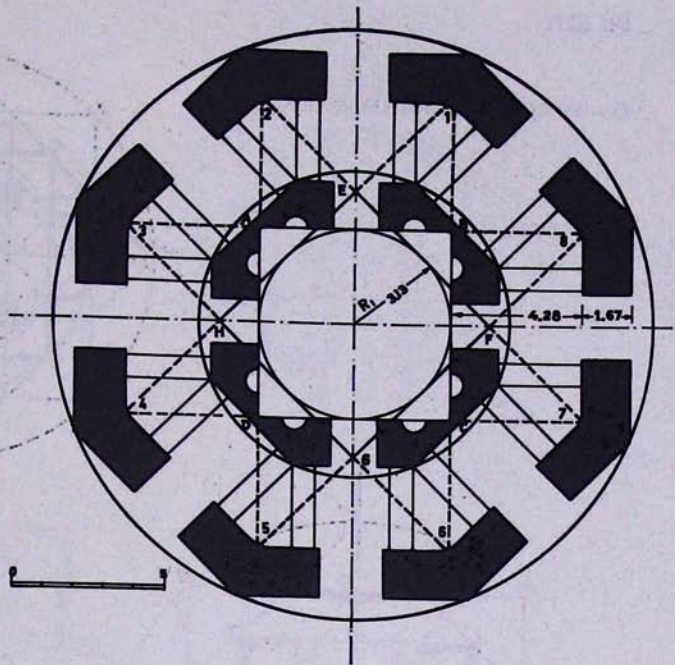
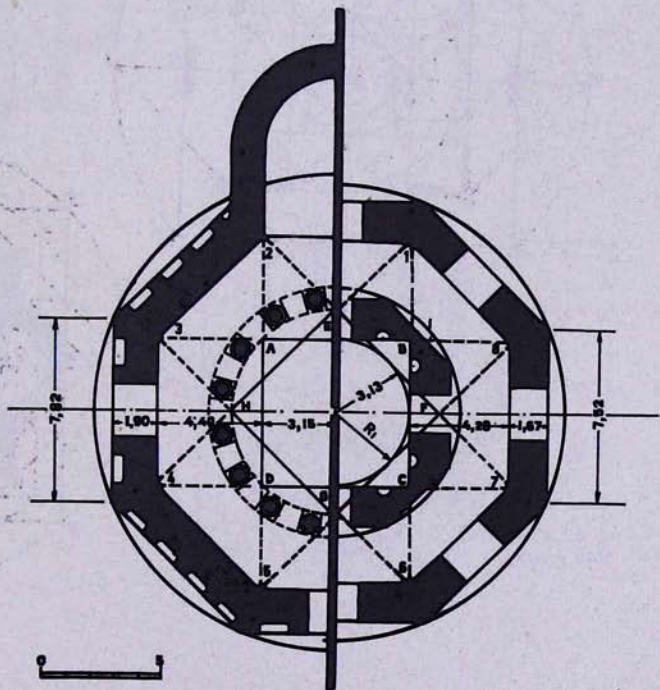

Fig. b - Tombeau de la Vierge
et Qubbat-Is-Sulaibieh
(d'après ECOCHARD)

D - MONUMENTS ARMÉNIENS

THEOTOCOS A BAGARAN

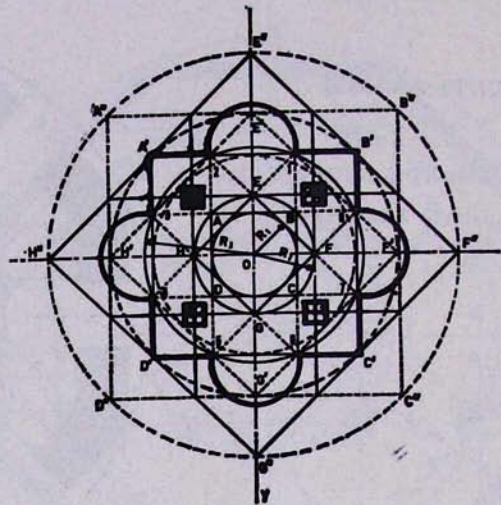

Fig. a

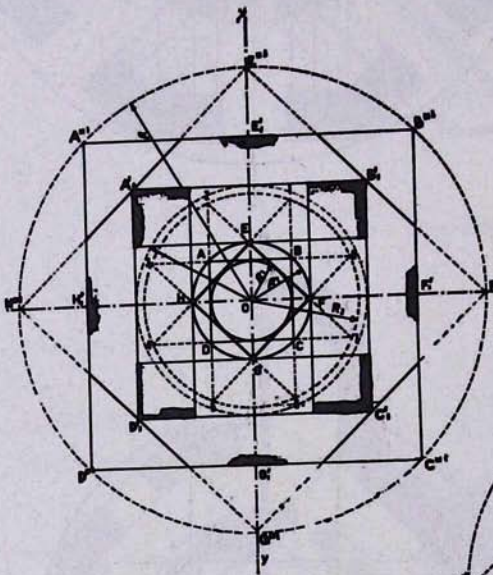
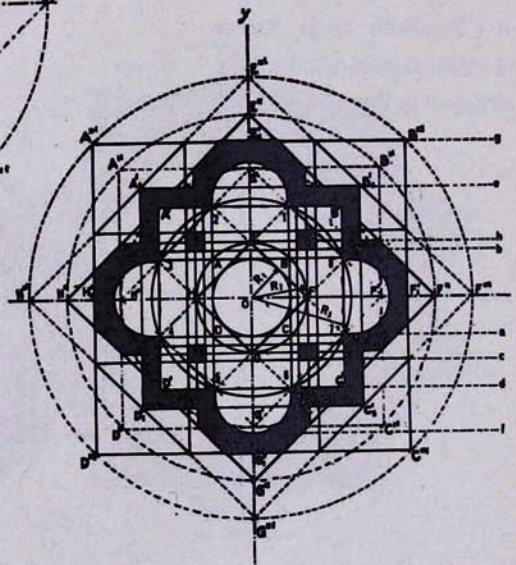

Fig. b

Fig. c

Pl. XIV

Eglise de MASTARA

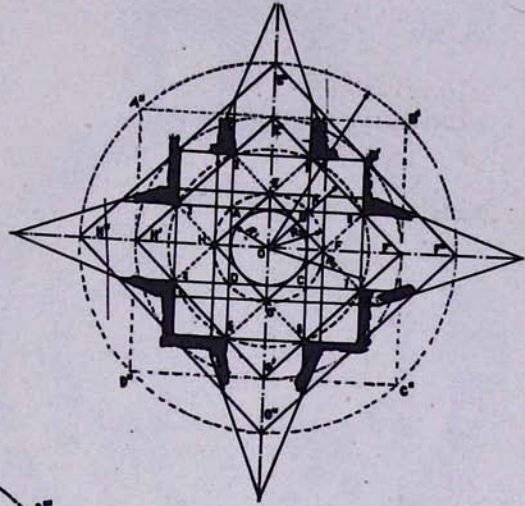

Fig. a

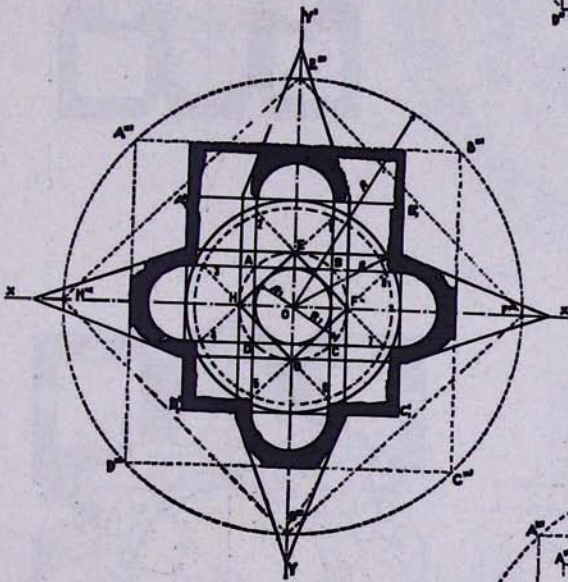
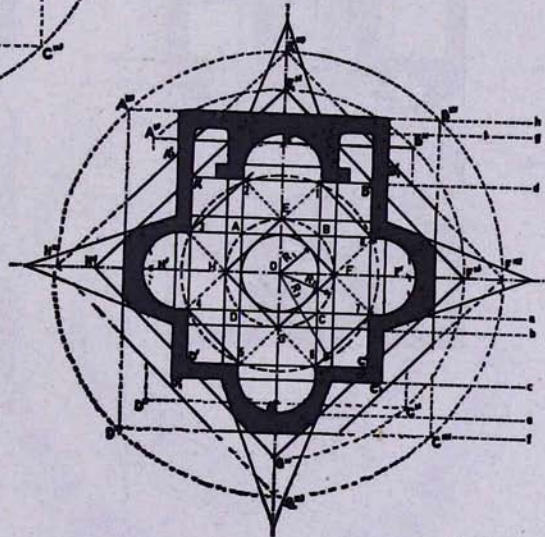

Fig. b

Fig. c

Pl. XV

MONUMENTS ARMENIENS

Eglise de Ste RIPSIME

Fig. a

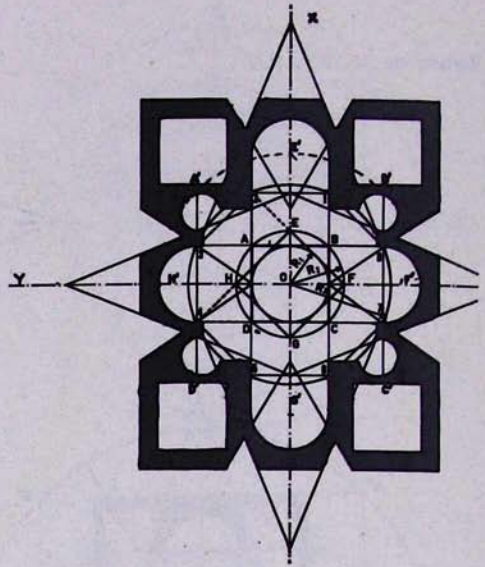

Fig. b

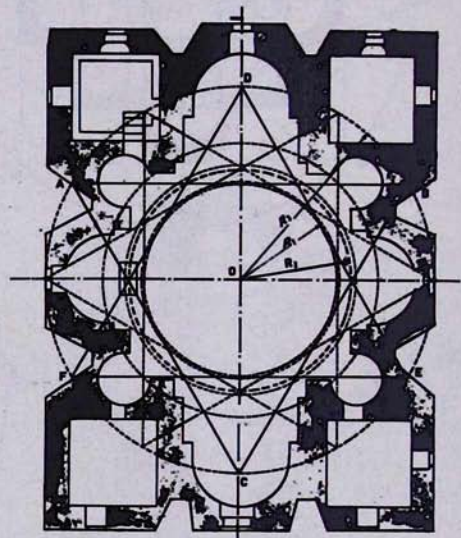
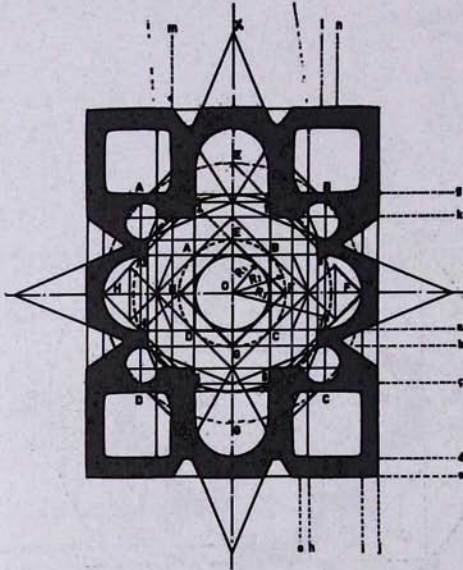

Fig. c

Fig. 2

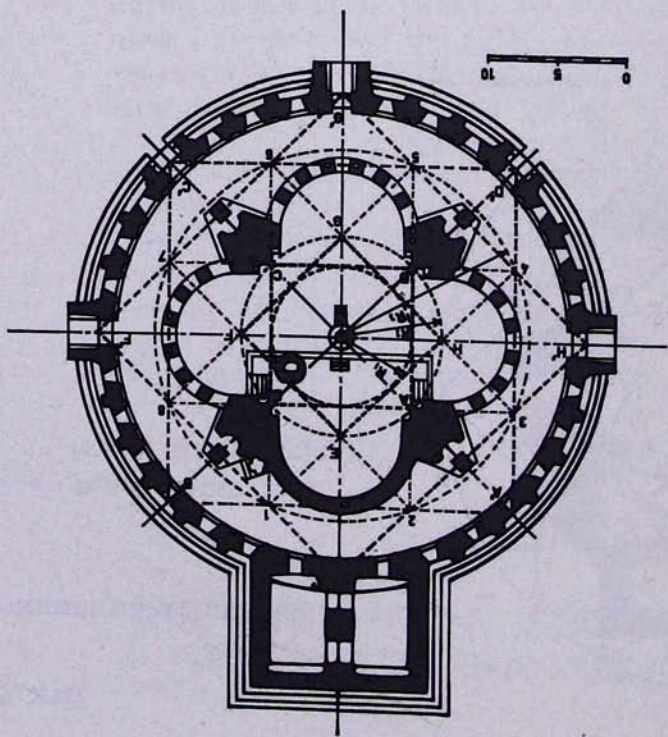
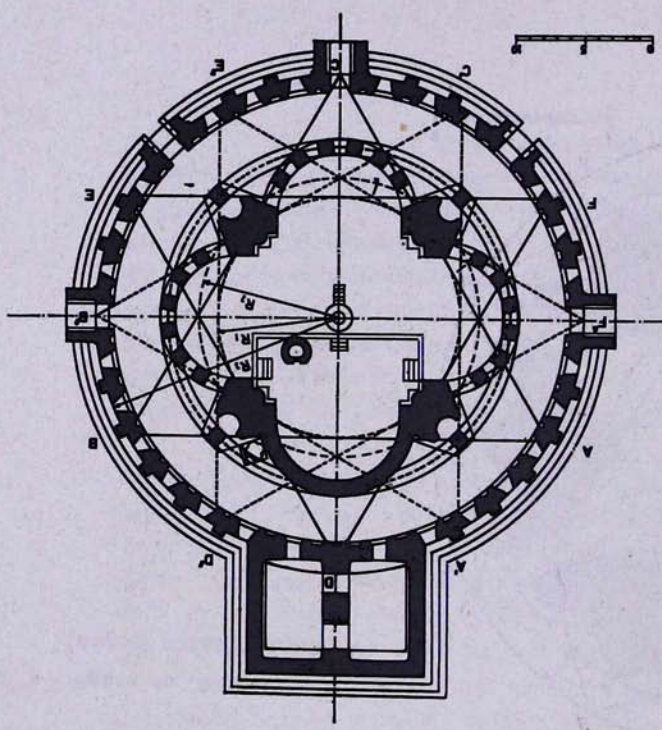

Fig. 1

MONUMENTS ARMÉNIENS

Fig. a - Eglise d'IRIND
(d'après KHATCHATRIAN)

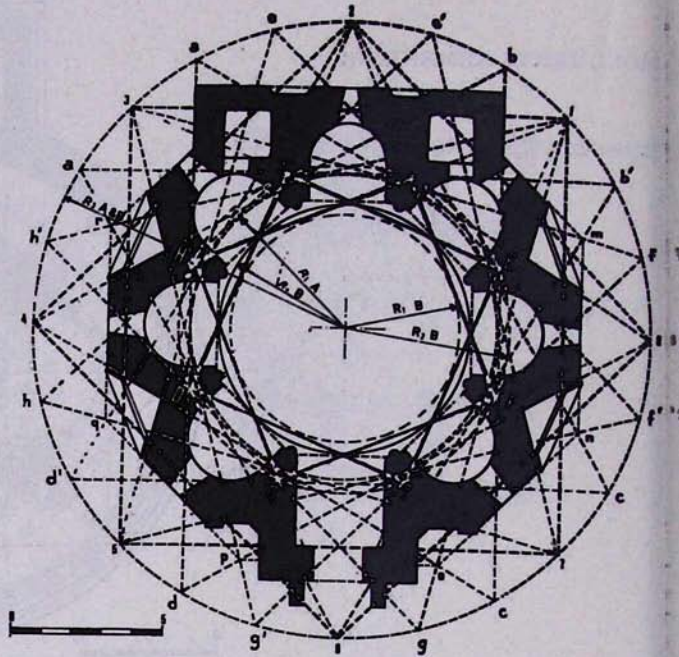
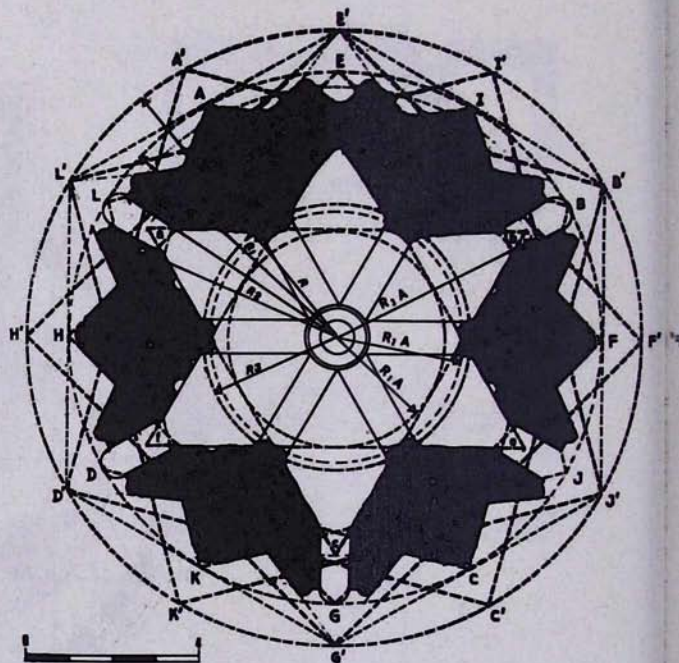

Fig. b - Eglise du BERGER
(d'après KHATCHATRIAN)

ՀԻՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՋ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ՓԱՍԳԱԼ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ

Անցեալին՝ ծանօթ վիթրիվիուս նարտարապետը կը յայտնէ թէ հռովէական ամփիթատրոններու յատկագիծները համադրելու համար կը գործածուէին երկու հաւասարակողմ եռանկիւններ՝ շրջանակի մը մէջ ներգծուած. A գծանկարը, տիակրամ: Իսկ յունական ամփիթատրոններու յատկագիծներուն համար կը գործածուէին քառակուսիներ՝ շրջանակին մէջ ներգծուած, B տիակրամը:

Մեր ներկայ ուսումնասիրութիւնը ցոյց կու տայ թէ վերոյիշեալ գծանկարները գործածուած էին նաեւ հելլենիստական եւ հռովէական դամբաններուն mausolée յատկագիծները գծելու համար. օրինակ՝ Տիոֆլետիանոսի դամբարանը:

Այս սովորութիւնը կ'անցնի Կոստանդիանոս կայսրին շինել տուած շրջանակաձև, բազմանկիւն եւ աստղաձև դամբարան-մասուներու եւ եկեղեցիներու ընդմէջէն: Այդ շարունակուած է նաեւ Միջերկրականեան աւազանին շուրջ գտնուող Բիւզանդական երկիրներու, Միջնադարեան Արեւմուտքին, ինչպէս նաեւ Արարական նարտարապետութեան մէջ, մինչեւ ԺԲ. դար:

Հայերը սերտ յարաբերութիւններ հաստատած ըլլալով ժամանակակից մշակութային կեդրոններու հետ, որդեգրած եւ գործածած են անոնց մեթոտները եւ է. դարուն բարեփոխելով՝ ստեղծած են հետեւեալ կոթողները. Բագարան, Մաստաբա, Զուարթնոց, Հռիփսիմէ, Իրինոս եւ Հովիւի եկեղեցիները: Անոնց կառուցման համար գործածած են A կամ B գծանկարները, իւրաքանչիւրը առանձին կամ երկուքը՝ միասեղ:

Բոլոր ժամանակներու մէջ, երկրաչափական այս գծանկարներու գործածութիւնը օգնեց գեղեցիկ համաչափութիւններ որոնելու եւ յատկագիծներու զանազան մասերէն ներս միութեան կապեր յառաջ բերելու: Անոնք բրբեք չսահմանափակեցին արուեստագէտին ստեղծագործական թռիչքը: Հետեւաբար, կառուցուած նարտարապետական գլուխ գործոցներուն մէջ օգտագործուած ըլլալով հանդերձ նոյնաման համադրական միջոցները, հարազատօրէն կը ցոլացնեն յազոյ ժողովուրդին ստեղծագործական կարողութիւնը եւ կը վկայեն անոր նաշակին նրբութեան մասին:

ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՅԿՈՒՆԻ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐԷՆ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

ԺԹ. դարու յիսուանական թուականները Արեւմտահայոց ամենէն կենսունակ շրջաններէն մէկն է: 1845-ի մեծ հրդեհը չէր կրցած քայքայել Իզմիրի մշակութային կեանքը, սակայն թափը կտրած էր, շունչը՝ ինկած: Յիսուանական թուականներուն սակայն այս թափը կը վերադառնուի: Հակառակ որ առեւտրական շատ մը մեծ տուններ կը գաղթէին, մշակոյթի մարդիկը նոր ճիգերու կը լծուէին: Գրական ճաշակ, արուեստի սէր, դպրոցական մակարդակ, օտար ազդեցութիւններու հանդէպ հաղորդ մտայնութիւն, մամուլ եւ առհասարակ ընկերային կեանքի որակ – այս բոլոր կարուածներու մէջ Իզմիր կը գերազանցէ Պոլսոյ վիճակը: Ինչ որ սակայն յատկանշական իրադրոժումն էր Իզմիրի, այդ ալ թարգմանական գրականութեան մէջ ցոյց տուած իրենց բացառիկ ուժն ու շնորհն է: Լեզուական հարց մը կար, պէտք էր ընտրութիւն մը ընել – աշխարհաբար թէ դրաբար: Աւետարանականները արդէն շատոնց թարգմաններ էին Աւետարանը, անբոյր աշխարհաբար լեզուով մը: Սակայն Իզմիրի մտաւորականութիւնը ոչ թէ հաւատքի գէնքի՝ այլ մշակոյթի գէնքի պէտք ունէր: Մշակոյթը հաղորդակցութիւն է, գաղափարի փոխանակութիւն, ազդեցութիւններու ընկալչութիւն, յստակ մտածում, մարդկային կապ ու նոր իմաստներու վայելք: Այս բոլորին համար գրաբարը անբաւարար էր: Յետոյ՝ Իզմիրի շուկան Պոլիսն էր, հոն էր որ պիտի ծախուէին գիրքերը: Ու հոն կար ուսման հրէնք, շուկայի ու խոհանոցի լեզուն: Տէտէեան եղբայրները, առաջինն ըլլալով, ընտրութիւնը կատարեցին: Ու իրենց հետ ամբողջ փաղանգը զմիւսնահայ մտաւորականութեան – Նուպարեանը, Զիլինկիրեանները, Հայկունին, Կոստանդեանը, Ստեփան Ոսկանը, Մամուրեանը, եւայլն: Արդէն

1840-էն ի վեր աննշան մոլեռանդ մը, Ղուկաս Պալթազարեան, աշխարհաբարով թերթ կը հրատարակէր: 1853-ին հիմնուած Տէտէ-եան հրատարակչական տունը իր 40 տարուայ կեանքի ընթացքին 200 հատորէ աւելի գիրք հրատարակած է, սահուն, յստակ ու ճոխ լեզու մը մշակելով: Արեւմտահայ գրականութեան զարգացման վըրայ իր ազդեցութեան տեսակէտով իզմիրի այս իմբակին կարեւորութիւնը միայն Մխիթարեաններուն բազմաթիւ կրնայ տրժ-դունիլ:

Պոլսեցիները երբեք այս ընտրութեան գիտակցութիւնը չունեցան, որովհետեւ առաջին օրէն հոն մշակոյթը օգտաշատ ու բարոյական նկարագիր մը յայտնաբերեց: Գրական ճաշակով, արուեստի ըմբռնողութեամբ առնուազն 25 տարի ետ են իզմիրէն: Հայաստան թրքերէն, գրաբար, աշխարհաբար, հայեւլարի - այս բոլորը կը գործածուէին նոյն ատեն: Պոլսոյ համար ընկերային հարցերը աւելի կարեւոր էին քան գրական ու մշակութային խնդիրները: 50-ական թուականներուն սկիզբը ամէն ուղղութեամբ պայքար կար Պոլսոյ մէջ - եկեղեցականութիւն եւ ամիրայութիւն ընդդէմ միսիոնարական թափանցումին մէկ կողմէն, ու երիտասարդ, համալսարանական սերունդի փառասիրութեան՝ միւս կողմէն: Երիտասարդները վստահած են նոր պոլսոսագիրն ու հաւանաբար՝ Ազատ Որմնագիրներուն: Այս բոլորը մէկ կը ձգտէին իշխանութեան: Ահա այս պայքարներուն էր որ լծուեցաւ գրականութիւնը, լեզուական հարցը ու օտար ազդեցութիւններու հանդէպ ընդունելիք կեցուածքին ճշդումը: Ֆրանսան եւ Անգլիան «լինասակար» ազդեցութեանց աղբիւր էին, քանի որ միսիոնարական շարժումին ծագում տուած էին...: Թուրքիոյ հետ մշակութային կապ դրեթէ չկար: Իտալիան՝ նոյնպէս կասկածելի: Դեռ չկայ նոյնիսկ Թրքահայութեան մը գիտակցութիւնը, ոչ իսկ Պոլսահայութեան: Թաղային գիտակցութիւնը, առ առաւելն: 18-րդ ու 19-րդ դարերու մտաւորականութիւնը, Պաղտասար Դպիրէն ու Ղուկաս Վանանդեցիէն մինչեւ Մատթէոս Պալատեցի ու Տէրոյեանց, մօտաւորապէս երեսունէն քառասուն մարդիկ՝ Պոլսոյ շուրջ կը դառնայ սուանց սակայն անկէ առնելու իր իմացական սնունդը: Այդ էր պատճառը որ Արեւմտահայոց վերածնունդը իզմիրէն սկսաւ եւ ոչ թէ Պոլսէն, որովհետեւ ոչ ոք կապուած էր Պոլսոյ այնպէս ինչպէս կառչած էին իզմիրի: Ու պէտք է սպասել մինչեւ Արփիարեան, այսինքն 80-ական թուականները, որպէսզի հանդիպինք Պոլսոյ առաջին մտաւորական-գրագէտին, իզմիրցի Մամուրեանէն 25 տարի ետք...: Հակառակ տարածուած կարծիքին, 50-ական թուականներու Պոլսոյ մշակութային իմաստով ամենէն ամուլ վայրն է ու

նոյնիսկ երբ Վարդան Փաշա ու Յ. Հիսարեան 1851-ին հոն կը հրատարակեն Թրքահայոց առաջին վէպերը, նուազագոյն զաղափարն իսկ չունին թէ ինչ է վէպ կոչուածը, ինչ է արուեստը ու արուեստագէտը: Եթէ կայ այդ թուականներուն արուեստի զգայնութիւնը, սէրը ունեցող անձ մը, մէկը, որուն համար գրականութիւնը վարժապետի անկեանք խրատներէն աւելի բան մըն է՝ այդ անձը Արմենակ Հայկունին է: Թրքահայ գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունի շատ աւելի կարեւոր դեր խաղացած է քան՝ Պէշիկթաշեան մը, Մերենց մը: Թէ ինչու այսօր անծանօթ է գրեթէ անոր անունը՝ պատճառներէն հիմնականը այն է որ իր ժամանակի բոլոր իշխանութիւններու հետ կոռուած է. աշխարհական, թէ՛ կրօնական:

Վարդան Փաշա ու Հիսարեան՝ իւրաքանչիւրը իր ձեւով ներշնչուեր էր Եւրոպական յուզական վէպի մակերեսային ըմբռնումէն: Գրեթէ անգիտակցաբար ու ազգային խառնուածքի մղումին հնազանդ՝ Թրքահայ նախառոմանթիք այս վէպը կրցած էր իր կեդրոնական հերոսի տիպարը ստեղծել – անմեղ, միամիտ բայց ճակատագրական սիրահարը, ինչպէս կը տեսնուի Մաքրուհիի ու Ազապիի կերպարներուն մէջ: Վարդան Փաշայի իրապաշտութիւնը անձնական է, մինչ Հիսարեանի կրօնա-բարոյական էսթէթիքը ներածուած է Եւրոպայէն: 1845-ին՝ Ռոմանթիզմը արդէն սպառած է Եւրոպայի մէջ, բայց Թրքահայերու համար դեռ 1800-ական նախառոմանթիզմի տիրապետութիւնն է: Արեւմտեան գրականութեան մեծերէն միայն Շաթոպրիան, Լամարթին ու Կէօթէ ծանօթ են լայն հասարակութեան, մինչ Հիւկօ, Ժ. Սանտ, Պալլաք, Սթանտալ, Տլոպէր, Տիւմա ու միւսները 15 տարի վերջ միայն պիտի ժողովրդականանան, գլխաւորաբար շնորհիւ Տէտէեան եղբայրներու թարգմանական մատենաշարին: 1860-ին հայ հասարակութիւնը չի ճանչնար վէպը ու պատմուածքի մասին Սվաճեանի ու Հայկունիի դործէն զատ ուրիշ բան չէ կարդացած: Այս է կացութիւնը դարու կիսուն – մէկ կողմէ Պոլիսը, քաղաքական ու բարոյական պայքարի մը քառասային կրկնուր, բիրտ ու մոլեռանդ, օժտուած մշակոյթի ամբողջ սարքուածքով, սակայն զրկուած արուեստի ճաշակէն ու իմացական արժէքներու հասկացողութենէն, ենթագիտակցական ու անզուրթ ուժերու մղումին տակ դանդաղօրէն կազմաւորուող, միւս կողմէն՝ Իզմիրը, բարգաւաճ եւ ազնուական, միաձոյլ եւ արեւմբատացած, սպառումի մը հեւքը արդէն կախուած շրթունքէն՝ ճաշակի նրբութիւններու ցանցին մէջ ինկած եւ ամլացած: Հայկունի այս երկու հակոտնեայ մշակոյթներու, հոգեբանութիւններու արտադրութիւնն է, անոնց համադրումը, ձեւով մը:

Թշուառ մանկութիւն մը Պոլիս, կիսատ կրթութիւն մը, հիւանդ, ջղախին, «սէր սէր» աղաղակող երիտասարդ մը՝ զուրկ կեանքն ու արուեստը իմաստաւորող որեւէ գաղափարէ, զգացական ծայրայեղ դիրքերու բնակիչ – այս է տարտամ պատկերը որ իր գրութիւնները կը նետեն մեր աչքին: Մէկ նպատակ կը հետապնդէ, բոլոր արտակարգ մարդոց նման – բարոյական դաստիարակութիւնը հայ ժողովուրդին: Ու միակ միջոցը՝ թատրոն հիմնել, մինակը՝ 22 տարեկանին, առանց դրամի ու փորձառութեան: Անշուշտ չի յաջողիր ու կը դիմէ թատերական թարգմանութեան եւ ատոր համար ալ պարբերաթերթ մը կը հանէ, Մուսայֆ Մասեաց: Առաջին թիւը (7 Սեպտ. 1857) կը պարզէ նպատակը – «Միբոս անպատմելի ուրախութեամբ ու ցնծութեամբ լեցուած է վասնզի... կը գտնուին առաջինի հայեր որոնք պիտի ընդունին այս նուէրս: Կը խոստանամ գրիչս շարունակ թարգմանութեանց նուիրել թորդոմայ ցեղին հարազատ զաւակները ընթերցանութեան գրգռելու ազգը բարեկարգելու համար: Տխրութիւն ալ կայ սրտիս մէջ, որ որովհետեւ մարդիկ ալ պիտի գտնուին որոնք հակառակին, ըսելով – այժմեան դարու երիտասարդները, աւելի չարին միտեալ ըլլալով մոլութիւն պիտի սորվին քու գրածներէդ...»:

Առաջին թարգմանութիւնը աննշան խաղ մըն է – Հերսիլիա, մեղտորամ մը: Հայկունի ինք կը ներկայացնէ իր ընտրութեան չափանիշը, գրելով «սէրը քաղցր ու ազնիւ է բայց իր մէջ դառնութիւններ ունի... երիտասարդներու կորուստին պատճառ կ'ըլլայ»: Այս ու նման այլ բարոյական սկզբունքներ պիտի ղեկավարեն ամբողջ կեանքը ու երկը Հայկունիին. ու այսօր, դար մը վերջը, որեւէ ձեւով պիտի չկարենար արդարանալ իր մասին լուրջ հետաքրքրութիւն՝ եթէ այդ տափակ էսթէթիքին կողքին, ան չունենար հզօր, կրակոտ երեւակայութիւն, խառնուածքի ըմբոստ դիժ ու ապրումի հարազատութիւն:

Վէպի անցնելէ առաջ, Հայկունի գրիչը կը մարզէ Սվաճեանի Մեղուին մէջ, 1856–էն սկսեալ: Ինք ու խմբագիրը այդ թերթին մէջ հիմը կը դնեն արեւմտահայ պատմուածքին: Սվաճեան անշուշտ իրմէ աւելի վարժ է, զարգացած ու կարող: Աշակերտն է Պարտիզպանեանի՝ Սկիւտարի ձեմարանին մէջ, ու Ֆրանսական գրականութեան մտերմութեան մէջ մեծցած ու շատ աւելի մօտ ընկերային իրականութեան, քան՝ Հայկունիին:

Հայկունիի պատմուածքները արուեստի հետ շատ տարտամ սպերս մը ունին անշուշտ – դրել չի գիտեր, կը խեղդուի յուզումի հեղեղին տակ, կը չափազանցէ, կը տարտղնուի ու կտրուած կեանքի բուն իրականութենէն, կը կորսուի կա'մ մանկութեան զգայ-

նութիւններու լորձունքին մէջ, կամ ալ՝ անդուսպ, անեզր, սրտա-
ճմլիկ երեւակայութեան բոցերուն տակ: Սակայն ունի ներքին,
թաքուն յարակցութիւն մը, որ կը պակսի Սվաճեանին: Տիպարնե-
րու ոճաւորում, արագ՝ բայց արուեստական գործողութիւն, յու-
ղումնահեղձ մթնոլորտ մը – արդէն կ'ուրուագծուի զբաղէտը: Իր
վաստակը կը պարունակէ ոտանաւորներ, պատմուածքներ, թատ-
րերգութիւններ, երեք վէպ՝ որոնցմէ մէկը միայն աւարտած,
թարգմանութիւններ, յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ ու ըն-
կերային բարոյականութեան նուէրուած գործեր: Ու այս բոլորը,
չբուած կեանքն ու գրականութիւնը ըմբռնելու կեղբոնական մէկ
անփոփոխ հրամայականի տակ – մաքուր, խտէպ սէրը իր երեք
երեսներով, որդիական, հայրենիքի ու կնկայ: Իրականութեան
մէջ, գերազրդիւ յուզականութեամբ ու տենդագին երեւակայու-
թեամբ օժտուած, կամ՝ անիծուած գրագէտ-բարոյախօս մըն է:
Ու շեշտ մը կայ, յաճախ խակ ու ջղայնացնող, սակայն վաւերա-
կան՝ զոր գրած է իր բոլոր գործերուն մէջ – ոտանաւորներուն՝
յուսահատ սիրահարներու արցունքով ողողուն, կամ կարօտի ճի-
չերով ոլորուն, թատերական երկերուն՝ ուր հայրենիքի կամ ըն-
տանեկան առաջինութեանց սիրոյն հերոսներ կը զոհուին, յօգ-
ուածներուն՝ ուր կոչ կ'ուղղէ իր հայրենակիցներուն՝ միանալ, գի-
րար սիրել, պայքարել միսինոնարներուն դէմ կամ խուսափել սե-
ռային կեանքի վտանգներէն: Ու մանաւանդ՝ պատմուածքներուն
մէջ:

Առաջին պատմուածքները կը ստորագրէ 21 տարեկանին:
Պակ, անկարելի գրութիւններ: Ոչ մէկ ճիգ ստեղծումի, ըլլայ ի-
րականութեան, ըլլայ տիպարի կամ ալ ոճի: Հերոսները կատար-
եալ ու խտէպ տիպարներ են, որոնց արժանիքները երեւան կու դան
ճակատագրի հարուածներու տակ միայն: Մահացու հիւանդութիւն
մը, բաժանում մը, հիւանդի մը վերջին վայրկեանները՝ խտէպ
առիթն են որպէսզի Հայկունիի ու իր հերոսին արցունքները հոսին,
որպէսզի որդիական, մայրական կամ այլ զգացումներ արտայայ-
տուին, մէկը զոհուի բարձր սկզբունքի մը համար, ծնողական
պարտաւորութեան սիրոյն, եւայն: Ու այս բոլորը, գրուած անձ-
կութեամբ, պիւրկ ու եղբրական պաստառի մը վրայ: Հակառակ
սեռին այս ծայրայեղ ըմբռնումին ու գործածուած միջոցներու ա-
ժան, դիւրին նկարագրին, Հայկունիի պատմուածքները աւելի հա-
մոզիչ են քան Հիսարեանի վէպերը, շնորհիւ իր արուեստի այլ ե-
րեսներուն:

Նախ՝ բնութեան իր ըմբռնումին: Հայկունիի բնութիւնը մե-
ալմաղձոտ ու վայրի է, երբեմն քնքոյշ ու նուրբ: Թէ՛ հայելի զգա-

ցական աշխարհին, թէ դադափարի առանցք: «Բարի, գեղեցիկ ու առողջ բնութեան մէջ բնակողները բարի կ'ըլլան, առողջ, երկարակեաց» (Թոմախտաւարի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը բրած պատուէրները Մեղու, 1856, թիւ 1-6): Զգացումի ու դադափարի միացում մը կայ այս բնութեան մէջ որ դրական գործի մը համար անհրաժեշտ է:

Նոյնքան կարեւոր է Աստուծոյ թեման: Աստուած մնայուն, ամբասնդէի ներկայութիւն մըն է տառապանքի պահերուն: Բոլոր դրական տիպարները կ'աղօթեն ու յաճախ կը յաջողին դէպքերու ընթացքը բարեփոխել...: Պատմուածքի մը մէջ, Որդիակառ Սէր, (Մեղու, 1857, թիւ 22) հրաչք մը տեղի կ'ունենայ նոյնիսկ: Այս տարիներու ընթացքին Մեղուի մէջ հրատարակած 9 պատմուածքները կ'օգտուին նաեւ օտար աղբիւրներու միջամտութենէն: Արդարեւ, դժուար չէ այդ զգացապաշտ ըմբռնումին մէջ չտեսնել 18-րդ դարու անգլիացի վիպասաններու ազդեցութիւնը: Հայկունի ծանօթ էր անգլիական գրականութեան, զոր ճանչցած էր Պէպէքի վարժարանին մէջ. ու Ռիչըրտսընի Քլարիսա Հարլօ վէպը, Սթըրնի է Սեմքիմսեքըլ ձըրմի եւ Անրիէթթա վէպերը, Եանկի ու Կոլտսմիթի գործերը անկասկած ազդած են վրան: Հայկունի Ֆրանսերէն ալ գիտէր (Թարգմանած էր Ռընանի Յիսուսի կեանքը) ու հաւանական է որ իր այցը Իզմիր ու Սվաճեանի հետ սերտ կապը՝ նետած ըլլան իր զգայնութեան մէջ Պէրնատէն տը Սէն Բիէռի ու Ռուսոյի բարոյական յուզականութեան կնիքը: Եւրոպական նախա-նոմանքիք այս հոսանքին տակ խեղդուած Հայկունին սակայն կրցած էր պահել որոշ անհատական շեշտ, տրամաթիք նկարագիր եւ ապրումի խտութիւն մը, որոնց շնորհիւ է որ արժանի կը դառնայ այսօրուայ նկատումին: Ծանծաղ՝ այս «խառնուածքը» Հիսարեանի մօտ, իր քով կը ստանայ իրական ապրումի մը նկարագիրը, մանաւանդ երբ համադրենք զայն իր կեանքի զնացքին հետ, որ իրական ողբերգութիւն մը եղած է:

1859-ի Մեղուի մէջ Հայկունի կը սկսի հրատարակել իր առաջին վէպը, որ կը կոչուի Աննիճա եւ որ մնացած է անաւարտ:

Նիւթը խեղճ է, անշահեկան: Նաւարեկութիւն, սէր ու լաց, բարեկամութիւն, հրեշտակային գեղեցկութիւն եւ երազային պալատներ: Մնացեալը՝ կարելի է երեւակայել: Հետաքրքրականը սակայն տիպարի կառուցումին հետ կապ ունի: Լալկան մայրը ու դաժան ամուսինը չկան, տեղի տուած են զգայուն աղջկան, որ կը տառապի սիրոյ ցաւէն: Նախա-նոմանքիք հերոսուհիին վրայ այս բիւրեղացումը՝ վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ տիպարի զարգացման մէջ: Յետոյ, ոճը - սահուն, մաքուր աշխարհաբար մը

ունի Հայկունի, որ Խ. Մխաբեանինը կը յիշեցնէ: Նոյնքան կարեւոր յատկանիշ՝ իրապաշտական առաջին նշանները: Հայկունիի մօտ բնութեան, փոթորիկներու, անձերու եւ անոնց զգացումներու նկարագրութիւնները շատ աւելի բծախնդիր, ճշգրիտ ու հետեւողական են քան իրմէ առաջ դրող բոլոր մարդոցը, մէջն առեալ Վարդան Փաշան: Կան նաեւ պոլսական տեսարաններու ու տիպարներու հետաքրքրական նկարագրութիւններ, որոնք հաւանաբար Սլաւեանի հետեւողութեամբ եղած են: Իրապաշտ այս տարտամ դիժը երկրորդական մակարդակ ունի երկին մէջ որ իր յղացումով, տիպարներու հոգեբանութեամբ, զգացական մթնոլորտով ու դադափարներու աշխարհով՝ ամբողջութեամբ եւրոպական զգացական միջավի հոսանքին մէջն է: Սակայն Հայկունի կոյր հետեւող մը չէ: Ինքն իր խառնուածքը, Էսթետիք ունի որոշ չափով, ու կարելի է ըսել թէ ոչ Ռուսօ, ոչ Սթըրն ոչ ալ Պէրնարտէն տը Սէն Բիէն զգացական անկեղծութեան մէջ այնքան ուժգին, ցնցիչ տեսարաններ ունին որքան Հայկունիի մէկ աննշան պատմուածքը (Որդեսէր Մօր Մ'Անակնկալ Վարձքը Քրիստոսի, Թուական 1850, հրատ. Մեդու 1860, Թիւ 110, անտորագիր) ուր մայրական սիրոյ ներկայացումը կը հասնի մեր դրականութեան մէջ աննախընթաց եւ անկրկնելի զազաթի:

1861-ին Հայկունի Իզմիր կը դառնայ որպէս Անգլերէնի ուսուցիչ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ: Տէտէեան-Չիլիկերեան-Նուզարեան խմբակին թարգմանական դործունէութիւնը թափը առած է ու հրապարակը ողողած օտար դրական երկերով: Երկու ձրի աղլային դպրոց, երկու թերթ, երեք տպարան, բազմաթիւ օտար կրթական հաստատութիւններ, մշակութային տաք կեանք ու քնդմարտիք մթնոլորտ - Հայկունիի համար իտէալ վայրն է: 1861-ին լոյս կը տեսնէ իր երկրորդ վէպը, Ելիգա:

Նիւթը, անշուշտ սէրն է, յետոյ բնութիւնը: Իրականութեան պաստառը առնուած է Խրիմի Պատերազմէն, որուն մասնակցած էր իրր թարգման Անգլիական բանակին մէջ, ինչ որ կը շեշտէ ապրումներու վաւերականութիւնը: Հաւանաբար ինքնակենսագրական բաժինը շատ մեծ է:

Հայկունիի համար, սէրը ողբերգական կրնայ ըլլալ միայն, որովհետեւ իտէալ սէր է եւ եղբրական թելի մը նման կ'ոլորուի մէջը կազմող հինգ տարբեր պատմութիւններու (Էսթետիկ) մէջէն, կը միացնէ զանոնք: Ոճիր, արկած, ասպատակներ, պատերազմ, խենթութեան նոպաներ, բռնաբարում, մահ, փոթորիկ, լաց ու կոծ - նախա-նոմանթիք ամբողջ զինարանը դործի դրած է Հայկունի իր սիրային տրամին շուրջ: Ու տուժած են կառոյցը, տրա-

մարանութեան պահանջը, հոգեբանական ճշգրտութիւնը. սակայն Հայկունիի համար ատոնք կարելոր չեն: Ծահած է ապրումի ճոխութիւնը, տիպարներու ու դէպքերու առատութիւնը, տեսարաններու այլազանութիւնը, զաղափարներու ու զգացումներու զարգացումը: Ծահած է զլիսաւորաբար վէպին հերոսը, Անդլիացի սպան, ինքը Հայկունին, որ առաջին դէմքով կը խօսի ու կրնայ առաւելագոյն անկեղծութեամբ արտայայտուիլ (էլիզան, հերոսուհին, վէպին երեք քառորդին մէջ բացակայ է...): Գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունիի կարեւորագոյն դերը մեր վիպական այր հերոսի առաջին տիպարը բիւրեղացուցած ըլլալն է: Սիրահար, դժբախտ երիտասարդէն զատ մեր 19-րդ դարը երկու այլ տիպար միայն կրցած է սեւեռել – սիրահար առաջինի, դժբախտ աղջիկը, զոր զարգացուցած են Հիւսարեան, Տիւսաբ ու Կամսարական, վաճառական դաւաճացին՝ Պարոնեանի կողմէ. նուազ արժէք ունի երրորդ հերոսը, որ բախտախնդիր, սրիկայ երիտասարդն է, զոր սեւեռած են արկածախնդրական ու ժողովրդական վէպերու հեղինակներ Հաճեան, Տ. Սարաֆեան, Տ. Փափաղեան, Ա. Ալթունեան, Քասիմ, եւայլն: Հայկունիի վէպը ուրիշ արժանիքներ ալ ունի – առաջին անգամ ըլլալով, հայ վիպասան մը գործողութիւն մը բնական, արագ դնացքով զարգացնելու յատկութիւնը կը ցուցաբերէ, յետոյ, Հայկունի կը յաջողի բնութեան տեսարանները ոչ միայն յստակօրէն պատկերացնել, այլ զանոնք գործածել որպէս հոգեբանական վիճակներու խորհրդանշան ու պատառ:

Այս բոլորի կողքին, վիպասանը մտածումի ու բարոյական զգացումներու բաւական ճոխ աշխարհ մը կը յաջողի ներառնել իր երկին մէջ: Մայր զաղափարը կարելի է ամփոփել երկու նախադասութեան մէջ: Մաքուր սէրը միայն բնական սէրն է ու միայն բանականութիւնը կրնայ մեզ մաքուր ու երջանիկ պահել: Գէշ կըրթութիւնը սակայն կարող է այլասեռել այս բնական սէրը: Պէտք չէ մոռնալ որ Հայկունիի բուն նպատակը վէպ զրել չէ, այլ՝ դաստիարակել երիտասարդները շնորհիւ հերոսներու բարոյական էութեան եւ օրինակին: Կրօնի մասին իր կարծիքը ժխտական է ու վէպին մէջ կայ նոյնիսկ ժէզուիթ վարդապետի ահաւոր տիպար մը, որու կրօնական անհանդուրժողութիւնը, մոլոնանդութիւնը ատելի կը դարձնեն զինք: Կրօն մը առանց եկեղեցիի ու կրօնաւորի, բարոյական կրօն մը, զոր ժառանգած է հաւանաբար Ռուսոյի ընթերցումներէն:

Սիրոյ ուրիշ մէկ փոփոխակը՝ հայրենիքի սէրն է. Հայկունիի մօտ կատաղի նկարագիր մը ունի հայրենասիրութիւնը: Մարդուս մեծագոյն փառքն ու երջանկութիւնը հայրենիքին համար աշ-

խատելու մէջ կը կայանան, ըստ Հայկունիի: Յաճախ կը յորդորէ հայերուն՝ կռուիլ զիւրտերուն դէմ, չվախնալ պայքարէն, մանաւանդ չլքել հողը ու չզաղթել: Այս առթիւ Հայկունի բոցավառ դովեստը կ'ընէ Իտալիոյ, որու 1850-ական թուականներու ազատագրական պայքարին մէջ կը տեսնէ հայրենասիրութեան ազնուազոյն օրինակը: Մէրը սակայն իր բարձրազոյն անկեղծութեան, ուժգնութեան կը հասնի մօր մը սրտին մէջ, ուրկէ ան կը յորդի գրեթէ ամէն էջի: Հայկունի ճանչցած է որբութիւնը ու մայրական դուր-դուրանքի պակասը եւ ատկէ կու գայ իր տողերուն վաւերականութիւնը, մեծ մասով: Այս թեման իրն է ամբողջութեամբ եւ ատոր համար՝ այն հօր ազդեցութիւնը, զոր կրած է 18-րդ դարու անգլիացի բանաստեղծ Էտուարտ Յանկէն: Պառնուածքի խոր յանդիտութիւն մը կը քաշէր Հայկունին՝ դէպի այդ նախա-ոտմանթիք, եղբրական քերթողը, որմէ թարգմանութիւններ ալ կատարած էր եւ որու հակա-կաթոլիկ նկարագիրը ծանօթ էր իրեն: Կարելի է վստահօրէն ըսել թէ Հայկունիով է որ տեղի ունեցաւ անգլիական դրականութեան ազդեցութեան առաջին, լուրջ մուտքը մեր գրականութեան մէջ: Իրմէ առաջ Թաղիադեան եւ Աւետուհեանց ալ կրած էին անգլիական ազդեցութիւն, սակայն այդ մարդիկ գրականութեան մէջ ամաթէօրի կերպարանք կը ստանան երբ բաղդատուին Հայկունիին:

Այսպէսով, Էլիզաբ, խեղդուած արցունքի հեղեղին տակ, իր խարխուլ կառոյցով, իր փշուած, չափազանցուած զգացումներով, իր անկարելի գործողութիւններու ընթացքով, իր հոգեբանական թերիներով ու անհամոզիչ վերջաւորութեամբ՝ կը հանդիսանայ Արեւմտահայոց վիպական առաջին լուրջ փորձը: Հայկունիի վերջին վէպը, Սաքեմիկ (տպուած իր հրատարակած հանդէսին՝ «Ձայն Բնկերսիրութեան» մէջ, 1864, էջ 70-էն սկսեալ) կիսաւարտ մնացած է, անծանօթ պատճառով: Յատկանշական ոչինչ ունի, բացի հերոսին յանցանքի զգացումէն որ հաւանաբար հիմնական թեման պիտի ըլլար, եթէ զարգանար գործը: Կը սկսի այն տեղէն ուր կ'աւարտէր Էլիզաբ եւ անոր նման ներշնչուած էր Արեւելեան Պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դէպքէ, ըստ հեղինակի վկայութեան:

1863-ին Հայկունի Պոլիս կ'անցնի ու կը միանայ Սվաճեանին, որ «Մեղուն» կը հրատարակէր: Շատ բեղուն շրջան մըն է իրեն համար: Ուսումնասիրութիւններ միսիոնարական շարժումին վրայ, քերթուած, պատմուածք, երգիծական գործեր, կրթութեան վրայ յօդուածներ կը խճողեն այդ փուլը իր կեանքին: Կ'աշխատակցի «Մասիս»ին, «Պեղատեան Թռչնիկ»ին, Տէրոյնցի «Հայաստան»ին

եւ կը հրատարակէ իր անձնական հանդէսը՝ «Զայն Ընկերօրիութեան»։ Կը յայտարարէ թէ յօժար է ձրիաբար դասախօսել ուղղին՝ գրեթէ ամէն նիւթի շուրջ – գիտութիւններ, արուեստներ, մանկավարժութիւն, հայերէն, Փրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներ։ Պատանիներու սեռային առողջապահութեան շուրջ գիրքեր կը պատրաստէ ու կը հրատարակէ, դիջութեան մասին գրքոյկ մը...։ Կը յարձակի բոլոր այն մարդոց եւ երեւոյթներու դէմ, որոնք, ըստ իրեն, կ'արգիլեն մտքի ու զգացումներու անկաշկանդ եւ առողջ ծաղկումը։ Յանդուգն դադափարներ հրատարակ կը նետէ։ 1862-ի Մեզուի թիւ 149-ին մէջ հրատարակած էր արդէն «Տասն Օր Ետք» պատմուածքը, ուր ի յայտ կու գար իր հակակրօնական ջիղը։ Պարկեշտ ըլլալը կը բաւէ, կ'ըսէ Հայկունի, եկեղեցին յաւիտենական երջանկութիւն չի տար, մարդն է որ ինքզինքը երջանիկ կը դարձնէ... Աստուած կրօնը կրօնականներուն չէ յանձնած, կրօնը աւոնց ապրանքը չէ բայց կը գործածեն մարդկութիւնը տառապեցնելու համար։ Յօդուածի մը մէջ կ'առաջարկէ կղերականներու ամուսնութիւնը, քաղաքային ամուսնութիւնը կը պաշտպանէ, բացարձակ հաւասարութիւնը բոլոր կրօնական դաւանանքներուն։ Կը յայտարարէ թէ եթէ աղջիկ մը կը սիրէ, իրաւունք ունի զաւակ ունենալու՝ նոյնիսկ եթէ չէ ամուսնացած։ Բայց ան որ կը սիրաբանի իր ամուսնին հետ առանց իրապէս սիրելու, որպէս պարզ պարտականութիւն, ան ակամայ պսոճիկ է։ Կը պնդէ թէ ամուսնութիւնը պէտք է պարտադիր դառնայ։ Ու Վոլթերեան կիրքով մը կը բացազանչէ – կղերը նախատինք ու պատուհաս է մարդկութեան սլիտուն...։

Անխուսափելիօրէն, ամէն իշխանութիւն իր դէմ կ'ելլէ։ Կը հալածուի մամուլէն, կը բանադրուի եկեղեցիներու խորաններէն որպէս հերետիկոս, գիրքերը կը հաւաքուին հրատարակէն, կ'իյնայ չքաւորութեան մէջ։ 1865-ին հրդեհ մը կը փճացնէ իր տպարանը ու բոլոր ձեռագիրները։ Յուսալքուած ու բզկտուած, դինոյութեան կու տայ ինքզինքը ու 1866-ին, յետին աղքատութեան մէջ, կ'անհետանայ։ Ու դրամ չեն գտներ որ թաղեն։

Հայկունին շատ ուժեղ ժամանակակիցներ ունեցաւ – Խ. Միսաքեան, Ս. Ոսկան, Կ. Փանոսեան, Յ. Սվաճեան, Կ. Իւթիւճեան, Տէրոյնց, Վարդան Փաշա, եւայլն, բոլորն ալ յանդուգն մարդիկ։ Սակայն այդ հմուտ, հզօր մարդոց մէջ չկայ մէկը որ աւելի եռանդ ու տաքութիւն ցոյց տուած ըլլայ հանրային ու մշակութային մարդերուն մէջ որքան Հայկունի, ու հակառակ որ իր գործերուն մեծ մասը կ'իսաւարտ է (յաճախ անստորագիր են իր գրութիւնները եւ ոճային ու թեքնիք յատկանիշներու մանրակրկիտ վերլուծումով

միայն կարելի է այդ գրութիւնները ետ իրեն վերադրել) իր գրական վաստակը ամենէն տարածունն եւ այլազանն է: Մանաւանդ, չկայ մէկը որ իր ժամանակին համար աւելի արդիական, յառաջդիմական ու յանդուգն դաղափարներ ջատագոված ըլլայ: Ու հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն ու ծայրայեղութիւններուն, իր ժամանակակիցներուն մէջ ամէնէն շեշտուած, վաւերական դրական խառնուածքը ունի, դրագէտ է, գրեթէ: Պաշտօնական բանասէրներուն կ'իյնայ դտնել թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ձգեց մեր դրականութեան վրայ: Դժբախտաբար, արեւելահայ բանասիրութիւնը անոր հետքը կորսնցուցած է Սվաճեանի չափազանցուած շուքին տակ, Մխիթարեանները ահարկու քէն մը պահած են իրեն հանդէպ, մինչ արտասահման տակաւին իր իմացական ուժերը չէ կրցած համարել նման ձեռնարկի մը համար: Ամէն պարագայի, ան որ բարեսրտութեամբ ու հմտութեամբ պիտի ուսումնասիրէ արեւմտահայոց գրական զարթօնքը, չի կրնար անտեսել այս տարաբախտ գրողին ներկայութիւնը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ՀԱԿԻՐՃ)

ՀԱՅԿՈՒՆԻՒԻ ԵՐԿԵՐԸ

1. Թոքախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը քրած պատուէրները, ՄԵՂՈՒ, 1856 թիւ 1 ու շար.:
2. Հայաստան Մայր, ՄԵՂՈՒ, 1857 թիւ 10 ու շար.:
3. Որդիական Սէր, ՄԵՂՈՒ, 1857 թիւ 22 ու շար.:
4. Անճանապաճութեան պատրաստուած յուսահատ երիտասարդի մը իր խորհուրդէն դարձն ու երջանկութիւնը, ՄԵՂՈՒ, 1857 թիւ 19 ու շար.:
5. Որդեկորոյս որբուայրիմ ի խնդիր որդւոյն (քերթուած), ՄԵՂՈՒ, 1858 թիւ 2:
6. Որդեւէր մօր մ'ամակնկալ վարձքը, ՄԵՂՈՒ, 1860 թիւ 110 ու շար.:
7. Տասն օր ետքը, ՄԵՂՈՒ, 1862 թիւ 149 ու շար.:
8. Ազգին վիճակը, ՄԵՂՈՒ, 1862 թիւ 173 ու շար.:
9. Նկարագիր միսիոնարական 30-ամեայ ըմքացից ի Տանկաստան եւ տաբարադտութիւն հայ ժողովրդեան, ՄԵՂՈՒ, 1862 թիւ 176 ու շար.:

ՎԻՊԱԿԱՆ

1. Անճիճա, Հրատ. ՄԵՂՈՒ, 1859 թիւ 1 ու շար.:
2. Ելիգա, տպ. Տէտէեան, Իգժիբ 1861, 232 էջ:
3. Սաքեմիկ, Հրատ. ՉԱՅՆ ԸՆԿԵՐՍԻՐՈՒԹԵԱՆ, 1864, էջ 70 ու շար.:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ – ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

1. Մուսայֆ Մասեաց պարբերաթերթ, 1857-1858, Պոլիս:
2. Ձայն Ղնկերսիրութեան պարբերաթերթ, 1863-1864, Պոլիս:
Հրատարակազրական, Քարղմանական ու թատերազրական զործունչութեան մասնազխտութեան մասին՝ տեսնել Գ. Ստեփանեանի յօդուածը, ստորեւ յիշատակուած:

ՀԱՅԿՈՒՆԻԻ ԱՆՁԻՆ ՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

1. Ամստորագիր – Մասիս, 1863 թիւ 572:
2. » – Պեղասեան Թռչնիկ, 1863 թիւ 4:
3. » – Ժամանակ, 1864, էջ 72:
4. » – Կիլիկիա, 1866 թիւ 145:
5. » – Օրադիր, 1869 թիւ 36:
6. » – Սուրհանդակ, 1902 թիւ 1128:
7. » – Մասիս, 1903, էջ 17-20:
8. » – Լոյս, 1903 թիւ 41, 563, 586:
9. ԱՍՍՏՈՒՐ Հ., Արմենակ Հայկունի, հրատ. Լոյս, 1908, էջ 395:
10. Ամստորագիր, Շանթ, 1913, էջ 193:
11. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ Վ., Արմենակ Հայկունի, Յիշատակարան, 1941, էջ 19:
12. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Գ., Արմենակ Հայկունի, Հ. Ս. Ս. Ռ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի Տեղեկագիրք, Երևան, 1955 թիւ 11:

ARMENAG HAYGOUNY

VAHÉ OSHAGAN

Armenag Haygouny — poet, playwright, short story writer, novelist, essayist, translator — is one of the most prominent figures of mid 19th c. West Armenian literature. His rebellious character gained him many enemies among the authoritative circles of his time.

Vahé Oshagan, in this article, tries to assess Haygouny's right place in Armenian Literature. Although Haygouny has been influenced by European Pre-Romanticism, he has still kept his individualism. His novel *Eliza* remains the first serious trial in West Armenian novel writing.

ՀՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵՒ ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՈՃԵՐՆ ՈՒ ԴԱՐՁՈՒԱԾՆԵՐԸ
Մ Ո Ւ Ր Ա Ց Ա Ն Ի
ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՍԷՋ

ՊԱՐՈՑԻ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Հայ գրականութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի Մուրացանը (Գրիգոր Տէր Յովհաննիսեանը) :

Մուրացանը ծնած է 1854-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքին մէջ: Իր գրական առաջին քայլերը կատարած է ԺԹ. դարու 70-ական թթ.ուն՝ գրելով սիրային եւ հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ: Բայց հայ գրականութեան պատմութեան մէջ մուտք գործած է իր արձակով:

Մուրացանի պատմական երկերն են՝ «Ռուզան» (1) տրաման, «Անդրէաս Երէց» վիպակը եւ «Գէորգ Մարգպետունի» հուշակաւոր վէպը:

Մուրացանի պատմական առաջին երկը՝ «Ռուզան»ը, որ գրւած էր կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, մեծ ընդունելութեան արժանացաւ հասարակութեան կողմէ: Նիւթը վերցուած է Կ. Գանձակեցիի «Պատմութիւն Հայոց» գիրքէն, ուր նկարագրուած են մոնղոլական արշաւանքները Հայաստանի վրայ՝ 13-րդ դարուն, եւ հայ ժողովուրդի մղած հերոսական պայքարը անոնց դէմ:

Հայ գրականութեան մէջ, պատմական թեմաներուն վերաբերող վէպերէն, ամենէն շատ կարդացուած վէպերէն մէկն է՝ «Գ. Մարգպետունի» պատմավէպը: Մուրացանը «Գ. Մարգպետունի» վէպի նիւթը վերցուցած է տասերորդ դարէն, երբ Հայաստանը կը

(1) Կամ «Հայրեմատէր Օրիորդ»:

գտնուէր արարական ծանր տիրապետութեան տակ: Այս մասին
 ւեղեկութիւններ կան Յ. Դրասխանկետցիի եւ Թովմայ Արծրունիի
 պատմութիւններուն մէջ (2):

«Անդրէաս Երէց» վիպակի թեման, համեմատաբար, աւելի
 ուշ շրջանի (17-րդ դարու) իրադարձութիւններու նկարագրու-
 թիւնն է, երբ Հայաստանը կը գտնուէր Պարսկաստանի տիրապե-
 տութեան տակ:

Պատմական երկ գրելու առաջին պայմանն է՝ հարազատ մնալ
 տուեալ ժամանակաշրջանի դարու ոգիին. այսինքն՝ գրողը պէտք
 է նկատի առնէ, որ ան պիտի գրէ այնպիսի ժամանակաշրջանի մը
 մասին, որը արդէն անցած է պատմութեան գիրկը. եւ այն, որ
 ժամանակաշրջանները իրարմէ կը տարբերուին շատ բաներով՝
 ինչպէս, կենցաղային եւ առօրեայ այլ սովորոյթները, հազուատի
 տեսակները, զբաղմունքները եւ ամենէն կարեւորը՝ խօսելաձեւը:

Մուրացանը օժտուած ըլլալով ե՛լ ստեղծագործական տա-
 դանդով ե՛լ յղիւած ու մաքուր լեզուատճով, կըցած է բաւարարել
 պատմական երկի մը ներկայացուցած պահանջները:

Մուրացանը գրաբարեան տարրերը (3) իր վերոյիշեալ եր-
 կերուն մէջ օգտագործած է շատ տեղին եւ հմտութեամբ:

Այս տարրերը օգտագործուած են ե՛լ հեղինակի ե՛լ հերոս-
 ներու կողմէ: Անշուշտ, գերակշռող մասը՝ հանդէս եկած են հե-
 րոսներու կողմէ:

Ի՞նչու:

Մուրացանը գրաբարապաշտ չէր, ոչ ալ հնարանութիւններ
 օգտագործող «սիրահար» մը: Ինչպէս օրինակները ցոյց պիտի տան,
 հնարանութիւնները եւ գրաբարեան տարրերը օգտագործուած են
 հերոսները անհատականացնելու եւ ժամանակի լեզուական երան-
 դը պահելու համար: Պէտք է ըսել, որ Մուրացանը այդ տարրերը
 օգտագործած է նուրբ ճաշակով եւ մեծ վարպետութեամբ:

(2) Կցկտուր տեղեկութիւններ կան մասն Ասոգիկի, Սէրէոսի, Կազան-
 կատուացիի եւ Գամապիցիի մօտ:

(3) Գրաբարեամ տարրեր ըսելով, պէտք է հասկնալ գրաբարեամ հո-
 լովները, խոմարեումները, ռներմ ու դարձուածները: Պիտի բաւարարուիմք էրն-
 մելով միայն հմարամութիւնները եւ գրաբարեամ ռներմ ու դարձուածները:

Սոյն հաւաքուած փաստական նիւթը, համառօտ ակնարկ մըն է այն հնաբանութիւններուն եւ դրաբարեան ոճերու ու դարձուածներուն վրայ, որոնք տեղ դտած են Մուրացանի պատմագեղարուեստական երկերուն մէջ, եւ որ, հնաբաւորութիւն պիտի տայ պարզելու համար այդ տարրերու օգտագործման ճշգրիտ դէպքերը: Մէջբերուած օրինակներուն մէջ, փակագիծերու մէջ նշուած են երկերու վերնագիրները, հերոսներու անունները եւ էջերը: Իսկ եթէ վերոյիշեալ տարրերը օգտագործուած են հեղինակային լեզուին մէջ, ապա նշուած են միայն երկերուն անունները եւ էջերը:

Ա. — ՀՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄՈՒՐԱՑԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Մուրացանը իր պատմագեղարուեստական երկերուն մէջ («Գ. Մարդպետունի», «Անդրէաս Երէց», «Ռուզան») օգտագործած է հնաբանութիւններ, որպէսզի տուեալ երկերուն ժամանակաշրջաններու երանգը հաւաստի եւ գործող անձերու խօսքը համոզիչ դարձնէ:

Վերցնենք «Գ. Մարդպետունի» պատմական վէպը: Հայերը կը հիւժուէին արաբական ծանր տիրապետութեան տակ: Սմբատին յաջորդեց իր տղան՝ Աշոտ Երկրորդը (Հետագային Աշոտ Երկաթ), որը միաւորեց երկրի ուժերը եւ պայքար մղեց արաբներուն դէմ: Աշոտ Երկաթը շատ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ, որովհետեւ արտաքին թշնամիէն բացի՝ մեծ վտանգ էին ստեղծած նաեւ ներքին թշնամիները՝ հայ զօրաւոր իշխանները:

Վէպը վերջ կը գտնէ երբ բոլոր խոչընդոտները արդէն յաղթահարուած են, եւ Հայաստանը կ'ապրի խաղաղութեան եւ հանգիստի ժամանակաշրջան մը:

Ահաւաստիկ, Մուրացանը այս իրադարձութիւնները դարձուցած է իր վէպի հիմնական նիւթը:

Մուրացանի ապրած դարաշրջանը տարբեր էր տասերորդ դարու ժամանակաշրջանէն կամ 17-րդ դարէն: Հետեւաբար, հեղինակը դիմած է հնաբանութիւններու օգտագործմանը, որպէսզի հարազատ մնայ դարու ոգիին եւ պահպանէ նկարագրուող ժամանակաշրջանի երանգը:

Հասկնալի է, որ հեղինակը իր վէպին մէջ պիտի օգտագործէր պատերազմական զէնքերու անուններ, եկեղեցական արարողութիւններուն, վարչական եւ զինուորական պաշտօնեաներուն վերաբերեալ շարք մը բառեր: Հետեւաբար, Մուրացանը պիտի օգտագործէր այդ ժամանակաշրջանին յատուկ զէնքերու անուն-

ներ, այլապէս, վէպը պիտի կորսնցնէր իր գեղարուեստական եւ յեղուատճական արժէքը:

Այժմ բերենք քանի մը օրինակներ այն զէնքերու անուններէն, որ Մուրացանը օգտագործած է իր երկերուն մէջ:

Ասպար («Գ. Մ.», էջ 95) (4) - վահան:

Վաղակաւոր («Գ. Մ.», 95) - սուրի տեսակ:

Փքի («Գ. Մ.», 98) - նեախ տեսակ:

Կապարճ («Գ. Մ.», 154) - նետեր պահելու անօթ:

Լանջապնակ («Գ. Մ.», 154) - կուրծքը պաշտպանելու զրահ:

Գեղարդ («Գ. Մ.», 154) - ռազմական գործիք, փայտի կոթով:

Գարդամանակ («Գ. Մ.», 155) - յատուկ նշան սողաւարտի:

Բարան եւ բաղիւտ («Գ. Մ.», 222) - պատերազմական գործիքներ, ամրոցներ քանդելու համար:

Պալիստր («Գ. Մ.», 274) - ռազմական զէնք:

Ոոյ («Գ. Մ.», 276) - պատերազմական գործիքներ, բերդերու դռուները ջարդելու համար:

Երեքթեւեան («Գ. Մ.», 307) - նետի տեսակ:

Աչտէ («Գ. Մ.», 357) - երկար կոթով նիզակ:

Թաղաւորական արքունիքին, պալատական պաշտօնեաներուն վերաբերեալ հնարանութիւններ են՝

Պահանորդ («Գ. Մ.», 13) - պահապան:

Սեպուհ («Գ. Մ.», 38) - ազնուական:

Սպարապետ («Գ. Մ.», 78) - ընդհանուր զօրավար:

Աւագանի («Գ. Մ.», 83) - բարձր ազնուականներու դաս:

Համհարզ («Գ. Մ.», 98) - թիկնապահ:

Սենեկապան («Գ. Մ.», 144) - թաղաւորական պալատի հըս-

կիչ:

Նախարարազուն («Գ. Մ.», 433) - նախարարական ծագում ունեցող:

Դրանիկ («Գ. Մ.», 434) - պալատական պաշտօնեայ:

Շահաստան («Գ. Մ.», 456) - թաղաւորանիստ քաղաք:

Հնարանութեան վերաբերող բառեր են նաեւ հետեւեալները—

Դստիկոն («Գ. Մ.», 67) - վերնայարկ:

(4) Մուրացան, Գէորգ Մարզպետունի, երկերի ժողովածու (հատոր 4), Երևան, 1963:

Ընձեռեւ («Ա. Ե.», 113) (5) - պարզեւել:

Ուան («Գ. Մ.», 137) - փայտէ աման, ցորեն չափելու հա-

մար:

Ապերասան («Գ. Մ.», 217) - սանձ չունեցող:

Պալար («Գ. Մ.», 218) - սպի կամ բիծ մորթի վրայ:

Զենուլ («Ա. Ե.», 235) - մորթել:

Եղծանել («Ռ.», 259) (6) - ոչնչացնել:

Մկանունք (7) («Գ. Մ.», 260) - ծովու մեղմ ալիք:

Ընդոծին (8) («Գ. Մ.», 261) - հին նահապետական, թա-
ղաւորական ընտանիքներու մէջ, տանը ծնած ու մեծցած, բայց ոչ
տանտէրի սերունդէն, ստրուկի, աղախինի որդի:

Վերջապէս, այլ բառեր, որոնք այժմ թէև հասկնալի են,
բայց ոչ գործածական: Օրինակ՝

Սորափետ («Գ. Մ.», 180) - խոր փոս, խորխորատ:

Հասու («Ա. Ե.», 150) - տեղեակ:

Սոնջացած («Գ. Մ.», 251) - յոգնած:

Ահեկ («Գ. Մ.», 267) - Ապրիլ ամիսը:

Դանդաշել («Գ. Մ.», 474) - դանդաղել:

Ոստաքանդ («Գ. Մ.», 482) - ճիւղազուրկ:

Նաւակատիք («Գ. Մ.», 487) - հանդէս եւ ուրախութիւն:

Զեռալ («Գ. Մ.», 498) - վխտալ:

Տարակուսի («Գ. Մ.», 304) - տարակուսանք:

Ամբռնալ («Գ. Մ.», 365) - բարձրանալ:

Հնարանութիւններու օգտագործումը թէ՛ հեղինակային եւ
թէ՛ գործող անձերու լեզուին կու տայ իւրայատուկ երանդ: Այս
տարրերը կը մերուին հեղինակի լեզուի հետ, կը ստեղծեն պատ-
կերաւորութիւն եւ արտայայտչականութիւն: Այսուամենայնիւ,
Մուրացանի լեզուն զերծ չէ որոշ թերութենէ:

Ո՞րն է այդ թերութիւնը:

Մուրացանը հնարանութիւններ օգտագործելու ժամանակ
հասած է որոշ ծայրայեղութիւններու: Մուրացանը կրնար ներքեւ
յիշուած բառերու նոյնանիշները տալ աշխարհաբարով, առանց
«գաւաճանելու» դարու ոգիին:

(5) Մուրացան, Անդրէաս Երէց, Երկերի ժողովածու (հատոր 5), Ե-
րևան, 1968:

(6) Մուրացան, Ռուզան, Երկերի ժողովածու (հատոր 5), Երևան,
1951:

(7, 8) Մուրացանը օգտագործած է այնպիսի բառեր, որոնք ժամանա-
կակից հայերէսին մէջ կը գործածուին երկու կամ ւաւրի բառերով:

Ահաւաստիկ օրինակներ այդ բառերէն.—
 Զամբել («Գ. Մ.», 339) — կերակրել:
 Անտոյտ («Գ. Մ.», 117) — անհամբեր:
 Պայազատել («Գ. Մ.», 125) — ժառանգել:
 Առակել («Գ. Մ.», 127) — խայտառակել:
 Կապտել («Գ. Մ.», 312) — կողոպտել:
 Գառադեղ («Գ. Մ.», 344) — վանդակ:
 Աներկեան («Գ. Մ.», 380) — աներկմիտ:
 Անյարիր («Գ. Մ.», 427) — անվերադարձ:
 Ասպնջականեց («Գ. Մ.», 456) — հիւրընկալեց:
 Վերջոտնել («Գ. Մ.», 497) — նահանջել:

Մուրացանի երկերուն մէջ կարելի է հանդիպիլ նաև այնպիսի բառերու, որոնք հաղուադէպ կ'օգտագործուին ժամանակակից աշխարհաբարի մէջ:

Վերոյիշեալ բերուած բոլոր օրինակներէն, ակնյայտ կերպով կ'երեւի, որ Մուրացանը հնաբանութիւններ օգտագործած է ամենէն շատ «Գ. Մարզպետունի» վէպին մէջ:

Ի՞նչն է պատճառը:

Նախ, որ այս վէպի նիւթը աւելի վաղ շրջանի վերաբերող իրադարձութիւններու եւ դէպքերու նկարագրութիւնն է: Երկրորդ՝ որ այս երկը աւելի լայնածաւալ է, քան միւս պատմական երկերը: Եւ երրորդ այն, որ այստեղ գործող անձերու թիւը աւելի է. դէպքերը, պատերազմները, բախումները եւ խօսակցութիւնները աւելի յաճախակի են քան միւս երկերուն մէջ:

Բ.— ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՈՅԵՐՆ ՈՒ ԴԱՐՁՈՒԱԾՆԵՐԸ

Մուրացանը իր պատմագեղարուեստական երկերուն մէջ, հնաբանութիւններու կողքին օգտագործած է նաև գրաբարեան ոճեր ու դարձուածներ:

Ինչպէս հնաբանութիւնները, այնպէս ալ գրաբարեան ոճերն ու դարձուածները գործածուած են ե՛լ հեղինակի ե՛լ հերոսներու կողմէ:

Գրաբարեան այս տարրերը սոյն երկերուն մէջ օգտագործուած են տեղին, եւ կը նպաստեն պատմական անցեալի դէպքերն ու դէմքերը համոզիչ դարձնելու, ու կը բարձրացնեն երկերու գեղարուեստական արժէքը: Մուրացանը հետեւեալ տարրերը նոյնպէս օգտագործած է ճաշակով եւ չափաւոր:

Հիմնաւորելու համար մեր ըսածը, բերենք օրինակներ, որոնք օգտագործուած են հերոսներու կողմէ:

«Աստուած օրհնեցէ, — պատասխանեց Երէցը» («Ա. Ե.», էջ 95):

«Զրպարտութիւն, Աստուած մի՛ արասցէ» («Գ. Մ.», Ս. Սեւադա, էջ 117):

«Ի դարձին թագաւորը զիտողութիւն է անում նրան, թէ Մարիամ իշխանուհին զանգատում է միշտ» («Գ. Մ.», Ս. Սեւադա, 128):

«Բայց ի մեծ ցաւ իւր առաջող էր կարողանում առատօրէն որսալ» («Ա. Ե.», Երէց, 130):

«Իշխանուհի, թող որ առ քեզ տածած իմ զգացմունքն արտայայտեմ» («Ռ.», Համտուն, 193):

«Ես հաւատում եմ՝ իմ հօր առ իս ունեցած սիրոյն» («Ռ.», Ռուզան, 194):

«Իցէ Քէ այդ ամէնը առ ոչինչ գրեց նա» («Ա. Ե.», Հայր Զիտտագին, 210):

«Անցան ահա մի քանի ամիսներ, յարմէ-յետէ թագաւորը բացակայ է Ոստանից» («Գ. Մ.», Գ. Մարզպետունի, 289):

«Օ՛րն անդր, ի գէն, — գոռաց Պեշիրը» («Գ. Մ.», 347):

Հեղինակի կողմէ օգտագործուած ոճեր ու դարձուածներ են հետեւեալները:

«Պաշարեալները հաշտութիւն են առջարկում, խնդրելով ընդ միմի յարձակումը դադարեցնել» («Գ. Մ.», 7):

«Պօսեւ սկսաւ խօսան ի լուր ժողովակամերի» («Ա. Ե.», 96):

«Ուրախանում էին նրա խելօք կարգադրութիւնները լսելով եւ առ այդ յայտնում իրենց գոհունակութիւնը» («Ա. Ե.», 116):

«Մտազբաղ լինելուց ի գառ նաեւ յոգնած էր օրուայ ծանր աշխատութիւնից» («Ա. Ե.», 118):

«Նա հրամայեց ներս հրաւիրել նաեւ... հոգեւոր առաջնորդներին, ի թիւս որոց եւ ունեթորներին կարգապետին եւ պապին նուիրակին» («Ա. Ե.», 154):

«Եւ նա ասպարէզ եկաւ ի դէմս խոճայ-Անձրեւի կնոջ՝ Սառա Սաթունի» («Ա. Ե.», 199):

«Զի ըստ արժանեացն ու քանակին կարի ու գրաւիչ էին» («Ա. Ե.», 198):

«Մարդկանց զէնքեր բաժանուեցան ի բաց չառնելով նաեւ երիտասարդ հոգեւորականները» («Գ. Մ.», 268):

«Հոգեբուխ աղօթքները դարուց ի դարս մրմնջացին հայոց րարեպաշտները» («Գ. Մ.», 484):

Գրաբարեան ոճեր ու դարձուածներ, որոնք արդէ հայերէնի մէջ յաճախ կ'օգտագործուին՝

«Ազգի ցաւերին ի արտէ կարեկցող եւ աթոռի համար կարի հոգատար մի հովիւ էր» («Ա. Ե.», 66):

«Սոր ջանքերն ի դերեւ են ելնում» («Ա. Ե.», 66):

«Սիւնեաց անապատի առաքեալները ապրում էին միայն դործելու համար եւ զործում են իրօք ի շահ ժողովուրդին» («Ա. Ե.», 119):

«... Ըստ որում վերջինները հետեւում էին ունեթորներին քայլ առ քայլ» («Ա. Ե.», 135):

«Ուրեմն մոռացի՛ր քեզ հասած նախատինքը ի սէր հայրեմի-
ֆի» («Գ. Մ.», Գ. Մարզպետունի, 169):

«Գնացէք եւ ի մի խմբեցէք այս վայրկենին բոլոր վանանդա-
ցիներին եւ տայոց հեծեալներին» («Գ. Մ.», Թագաւոր, 185):

«Ի չարը չեմ դործ դնել ոչ մէկի եւ ոչ միւսի հաւատարմու-
թիւնը» («Ա. Ե.», Երէց, 144):

«Քա՛ւ լիցի, եթէ համարձակուեմ այդ չափ լրբանալ քո ա-
ռաջ, տէր արքայ...» («Գ. Մ.», Գ. Մարզպետունի, 319):

«Ի վերջոյ, տեսնելով նրանց որ ազատուելու հնար չունեն,
հրաւիրեցին իրենց մօտ ձուղայ քաղաքը» («Գ. Մ.», 384):

«Ի պատիւ իմ ազնիւ Սան Ամիրզիւնէի...» («Ա. Ե.», Շահ,
165):

Մուրացան եւ Բաֆֆին նոր աստիճանի բարձրացուցին հայ պատմավէպի լեզուն («Գ. Մարզպետունի», «Սամուէլ», «Կայծեր», Կապլն):

Մուրացանի լեզուն հարուստ է, ինքնատիպ եւ պատկերա-
ւոր:

Մուրացան՝ «Գէորդ Մարզպետունի» պատմավէպը եւ «Ան-
դրէաս Երէց» վիպակը դրած է նոյն ժամանակամիջոցին մէջ (9), սակայն, կարեւորն այն է, որ ասոնք դրուած են «մէկ շունչով», առանց վերամշակման կամ «մաքրագործման» ենթարկուելու: Ասոր պէտք է վերագրել Մուրացանի լեզուական եւ ոճական կարգ մը թերութիւնները:

(9) 1895-1896 բուսականներում, հայկական ջարդերու առթիւ:

Հետագային, Մուրացյան վերամշակեց «Գ. Մարգարեան»-ի պատմավեպը, որու ձեռագիրը պահեց ծխնելոյզի մէջ՝ կրակէն ազատելու համար, որը եւ ... այրուեցաւ:

Մուրացյան հայոց լեզուին շատ բան է տուած իր լեզուի բաղմբերանդութեամբ եւ ոճի բաղմբազանութեամբ: Այդ է պատճառը, որ համարձակօրէն կրնանք ըսել, որ Մուրացյանը հայոց լեզուի ջատագովներէն ու հարստացնողներէն մէկը եղաւ:

THE PRESENCE OF ANCIENT ARMENIAN IN MOURATZAN'S HISTORICAL NOVELS

BAROUYR AGHBASHIAN

Mouratzan (Krikor Der Hovhanessian, 1854-1908) is a prominent Armenian novelist whose historical novels form a rich inheritance of Armenian literature.

Barouyr Aghbashian, in this article, discusses the presence of ancient Armenian (*krapar*) in Mouratzan's historical novels, pointing out that his masterly use of *krapar* has given colour to his novels.

ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

ՕՆՆԻԿ ԱՍՐԳԻՍԵԱՆ

1915-ի ահաւոր աղէտը կործանեց մեզ: Կոտորուեցանք, կոտորակուեցանք եւ արմատախիլ եղանք: Թուրքին եաթաղանէն մաղապուրծ ճողոպրած բեկորները ցրուեցան չորս ծագերուն:

Նախորդ դարերուն ալ, նոյնիսկ Քրիստոսէ առաջ, ճանչցեր էինք դաղթականի կեանքը: Բայց հողը չէր սահած մեր ոտքերուն տակէն: Մերն էր Եփրատէն մինչեւ Կուր: Մեծամասնութիւնն էինք: Մենք էինք: Կ'ապրէինք օրուան համեմատ, յաճախ խաղաղ, մերթ խռովայոյզ: Կը բարձրանար մեր երգիկին ծուխը, մեր արտերուն մէջ ոսկի կը կապէր հատիկը, հնձանները կը լեցուէին ուրախութեան հեղուկով եւ մեր պապերը կ'օրհնէին նարօտը իրենց թոռներուն ու ծոռներուն:

Շարականներ կը բարձրանային երկրէն եւ շողեր կ'իջնէին Երկինքէն, հաւատքը կը ղօղանջէր զանգակատուներէն եւ մտածումը կը ճառագայթէր մագաղաթներէն:

Բայց մեծ եղեռնը մարեց մուխերնիս: Լռեցին զանգակատուները, բզկտուեցան մագաղաթները: Քանդուեցան հողիի ու մտքի մեր բոլոր-բոլոր տաճարները, որոնք խաղաղութիւն աղերսած էին դարերով: Հիմնայատակ կործանեցան ընտանեկան նուիրական օճախները, որոնց մէջ կը ժմնէին գեղեցկութեան եւ ճշմարտութեան բողբոջներ: Տապարուեցան այն բազուկները, որոնք Արեւելքը Արեւմուտքին միացուցած էին դարերով, առաջնորդած՝ քաղաքակրթութեան կարաւանները, փոխադրած՝ մարդկային միտքին առաջատար իրադործումները:

Ամայացան պապենական մեր հողերը: Մշակներու եւ մշակոյթի ժողովուրդ՝ մնացինք առանց հողի եւ մշակութային կեդրոններու:

Հաւանաբար հողին կանչն ու անոր կարօտն էր որ ետ տա-
րաւ տարազիրներու մնացորդացը եւ տեղաւորեց իրենց ծննդավայ-
րերուն մէջ, Զինադադարէն ետք: Երկու տարիէն նոյն այդ բազ-
մութիւնները կրկին ձեռք պիտի առնէին պանդուխտի ցուպը, առա-
ւել կոտորակուած, աւելի հիւժած՝ Ֆրիդբապէս ու նիւթապէս շնոր-
հիւ մեծ դաշնակիցներու անսահման հողածուլթեան եւ դորշ դայ-
լին նոր ախորժակին:

Տանջահար, ճղակոտոր, յուսարեկ այս տարազիրները ա-
պաստան դտան Մերձաւոր Արեւելքի, մասնաւորաբար Սուրիոյ,
Լիբանանի, Իրաքի եւ Յորդանանի մէջ: Դարձան Սփիւռք:

Օրակարգի հրատապ նիւթն էր ապրիլ: Ապրիլ է դին ամէն
դոհողութեան եւ կարելութեան: Գոյատեւել: Մնա՛լ, ըլլա՛լ:

Ընթացիկ բաներ էին անօթութիւն, մերկութիւն, որբանոց,
հիւղաւան, թշուառութիւն եւ մասամբ նորին:

Այս պայմաններուն տակ կարելի՞ էր մտածել դիրի, մշա-
կոյթի, դեղարուեստի մասին, երբ տիրական էր աւուր հացի պա-
հանջը:

Հրաշքներ չեն պատահիր մեր օրերուն: Զպատահեցան նաեւ
մութ այդ շրջանին: Հիմնովին կը պակսէին մշակոյթի կարելիու-
թիւնները պայմանաւորող ազդակները:

Աւելին՝ այս ափերուն վրայ մէկտեղուեցան Պատմական Հա-
յաստանի եւ Կիլիկիոյ տարբեր դաւառներու բնակիչները, որոնք,
ափսո՛ս, չունէին հասարակաց միութեան անմիջական բանալին,
սիրապնդող գլխաւոր շաղախը — լեզուն:

Գաղթականներու մեծագոյն մասը կու դար դաշտային Կի-
լիկիայէն, եւ, իրերու բերումով, կորսնցուցած էր տոհմիկ լեզուն:
Ուրիշներ եկան լեռնային շրջաններէն՝ իրենց շատ մասնախատուկ
դաւառաբարբառով: Երկու պարագային ալ կը պակսէր գրականու-
թեան կառքը առաջ տանելու միջոցը՝ լեզուն:

Զօրաւոր անձնականութեամբ վիպասանը, հաւանաբար այդ
օրերուն, հայութեան նոր բարելոնէն, բարքերու, մտայնութեանց,
հաւատալիքներու, ընկալչութեանց այդ խառնարանէն սեւեռէր կո-
թողական վէպ մը, բայց դիրի մեր վարպետները փողոտուեր էին
Այաշի, Չանկըրիի եւ անանուն այլ անիծապարտ բազում վայրե-
րու մէջ, հրապարակը ձգելով տարաբախտ վարժապետներուն եւ
կուսակցական գործիչներուն:

Զկային նաեւ կրթական օճախներ: Մեր գրականութեան սի-
րուած դէմքերը, արեւմտեան թէ արեւելեան հատուածներու մէջ,
ներկայացուցչական դէմքերն էին Կեղրոնական, Պերպերեան, Սա-
նասարեան վարժարաններուն. Գէորգեան, Ներսիսեան եւ Լազար-

կան ճեմարաններուն. Եփրատ, Տարսոն, Ռապրթ եւ Անաթոլիա դռէժներուն. Արմաշի ու Սիսի դպրեմանքներուն, Հայաստան աշխարհի մտաւորական ծանօթ օճախներուն:

Սուրբոյ եւ Լիբանանի մէջ, դաղթականութենէ առաջ, չկային հայ միտքի կեդրոններ: Չեմ անդրադառնար Երուսաղէմի եւ Զամարի միաբանութեանց, որոնք կղերականներ հասցուցեր են, բայց ո՛չ գրողներ:

Առաջին տասնամեակը, հոս, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, յատկացուեցաւ տեղաւորումի, տնտեսական տանելի կացութեան ապահովումի, շրջապատի կարելիութեանց քննարկումի: Առաջնահերթ աշխատանքը յատկացուեցաւ բոյն կազմելու, տեղաւորուելու: Արմատաւորուելու գաղափարը չայցելեց բնաւ: Կը խորհէինք թէ առժամեայ կայան մըն էր, տարանցումի ջամբար՝ որոշ շրջանի մը համար: Այդպէս ալ եղաւ: Տեղական լեզուին դժուարութիւնները եւ Արեւմուտքի բազմաշնորհ հրապոյրները կարաւաններով մարդ տարին Եւրոպա, Ամերիկա եւ ուրիշ հորիզոններ:

Մնացողները զորաշարժի ենթարկեցին իրենց բոլոր կարելիութիւնները, աւելի բախտաւոր դաղութներ օգնութեան հասան, եւ եկեղեցիներու շուքին տակ դուռները բացուեցան մեսրոպեան տաճարներուն: Ապա՝ Աւետարանական Հայ Սքուլը, Սահակեան Բարձրագոյն Վարժարանը, Համազգային Ճեմարանը եւ Մելգոն-Լան Կրթական Հաստատութիւնը:

Տնտեսական, ազգային, մշակութային եւ կրթական մարդերուն հետ քայլ պահեց մամուլը:

Սուրբոյ եւ Լիբանանի մէջ, մինչեւ 1930, դեղարուեստական արձակով դիրք չեմ յիշեր: Մինչդեռ Փրանսահայ դաղութը յաջորդաբար լոյս ընծայեց վէպեր, որոնք ցարդ կը մնան որպէս թանկագին յաւելումներ մեր գրականութեան:

Այսպէս՝ Զարեհ Որբունիին «Փորձը», Ծահան Ծահունրին «Նախանջը Առանց Երգի»: Ու դեռ աւելցուցէք Նիկողոս Սարաֆեանը, Վազգէն Եուշանեանը, Ծաւարշ Նարդունին, Նշան Պէչիկ-Թաշլեանը, Պետրոս Զարոյեանը եւ ուրիշներ:

Բայց ատոնք, Փարիզի այդ տղաքը, Պոլսէն էին, Կեդրոնականէն կամ Պերպերեանէն: Երեսուն տարեկան էին: Հասած եւ հասունեցած, լոյս քաղաքի ընտրանիին արուեստով եւ տաղնապանքով խանդավառ, երբեմն անոնց ծայրայեղութեանց հակամէտ: Այն օրերուն էր, երբ պատերազմէն հիասթափ ելլող սերունդը, դժգոհ ամէն ինչէ, տարուած քանդելու մոլուցքէն, Սիմընոնի վէպերէն մէկը միայն դնելու աստիճան Պուրժէի բոլոր ստեղծագործումնե-

լուն դիմաց: Ասիկա այդ շրջանն էր որ հրոյ ճարակ դարձնել կ'առաջարկէին Լուվրի գեղարուեստական բոլոր դանձերը:

Մեր տղաքը, հոս, տակաւին խնամքին տակն էին որբանոցի մայրիկներուն:

Կազմալոյծ էր լեզուն:

Չկային մշակութային օճախներ:

Գաղութը (ները) զուրկ էր գրական տիրոջ անձնաւորութեանց ներկայութենէն: Եւ...

Եւ պարտուած էինք: Չմոռնանք այս պարագան: Պարտուածները ուշ կը գտնեն իրենք զիրենք: Այսպէս, Ֆրանսայի մէջ, Ա. Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին իսկ լոյս տեսած էր Հանրի Պարպիւսի «Կրակը», անկէ անմիջապէս ետք՝ Ռուան Տորթլէսի «Փայտէ Խաչերը», Ալեքսանդր Առնուի «Կապիլա»: 15 տարի ետք միայն Գերմանիան կը մասնակցէր պատերազմական այդ գրականութեան, երբ Ռեմարք կը դրէր «Արեւմտեամ Գալատիի վրայ ոչ մէկ Բորաթիւն»: Հակառակը եղած էր 1870-ին, երբ յաղթած էին գերմանները: Ֆրանսացիները 25 տարի ետք միայն ձայն առած էին:

Մենք պարտուած էինք անտարազեւթորէն: Այդ դառնութիւնը, զայրոյթը, բողոքն ու մորմոքը առաջին անգամ, այս գաղութներուն մէջ, մեզի մատուցուեցաւ... բանաստեղծութեամբ: Վարուժանի եւ Սիւսանի յետնորդները, Հազիւ ոտքի ելած, տաքութեամբ ջանացին երգել մորթոտուած մեր երազները, խաչուած մեր յոյսերը, քանդուած մեր օճախները, դրախտ կորուսեալը: Ապաքինման այդ օրերուն, բանաստեղծական վաստակը աւելի, շատ աւելի կըռնէ այս գաղութներուն մէջ, ի հակապատկեր Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի, ուր արձակը կ'իշխէր տիրաբար:

Եթէ զանց ընենք լրագրական, հրատարակագրական, ոգեկոչումի նուիրուած յօդուածները, գեղարուեստական արձակին առաջին արհեստաւորներն եղան քիչ թէ շատ երկրէն իրենց հետ գրական թթիւմը բերողներ, ինչպէս Փիրանեան, Տէր Ստեփանեան: Ապա, այս հողերուն վրայ հասնող-բուսնողներ, Մելգոնեանէն եւ Համազգային Ճեմարանէն եկած տղաք: Օշականի եւ Շանթ - Աղբալեանի շունչէն շունչ ունեցողներ: Մանաւանդ անոնք որ դուրս եկան առանց վկայականի հաւաստիքին եւ յանձնապատասանութեան:

Տարօրինակ բայց իրաւ, «Լիլիակներ, Լիլիակներ», «Վրասնաբու Տակ» եւ «Մոյրաման»-ին հեղինակները թերաւարտներ էին Մելգոնեանէն եւ Համազգայինէն: Աւելի ետք՝ Եդ. Պոյաճեան, մեր արձակին ուրիշ մէկ աշխատաւորը, մեզի պիտի գար դարձեալ Համազգայինէն, եւ դարձեալ... առանց վկայականի:

Կը շարունակուէր աւանդութիւնը: Ո՛չ մէկ վկայական ունեցած են մեր քննադատութեան ծիրանաւորը՝ Օշական եւ մեր վէպին մեծ երախտաւորը՝ Երուխան: Կարելի է յիշել բազում անուններ արեւմտահայ գրականութեան վարպետներէն, Թլկատինցիէն մինչեւ Հրանդ:

Կարելորդ տաղանդի պահեստն է, արեան զարկը, պապերէն ժառանգած աւելը, երազին ուժգնութիւնը, ժամանակին ձայնն ըլլալու առաքելութիւնը:

Սակայն դրականութիւնն ալ կազմակերպուած ճիղի կարօտ է: Ան ալ պէտք ունի բեմի, գեղարուեստի միւս ճիւղերուն նման, որոնք, այս պարագային, օրաթերթերն են, ամսագիրը, հանդէսները:

«Ովտոսիս»էն, «Ջահակիր»էն եւ «Յարգազող»էն ետք՝ «Երիտասարդ Հայուհի»ն իր շուրջ կը խմբէ երիտասարդները, 1932-ին: Ծատ չի տեւեր, բայց ահօս կը բացուի, հերկ ու ցանք կ'ըլլայ:

Կը յաջորդեն ուրիշներ, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ. — «Հայ Գիր», «Ծիածան», «Ակօս», «Նայիրի», «Դէպի Երկիր», «Նոր Ուղի», «Անի», «Մշակոյթ», «Շիրակ», «Սեւան», «Կայծ», «Հասկ», «Աւետիք», «Ջանասէր», «Կանթեղ», «Բագին», «Սփիւռք», «Մասիս», «Արարատ Գրական», «Յառաջ», «Ահեկան», եւայլն:

Ասոնցմէ շատեր հանդիսած են արդէն, իրենց մէջ ամփոփելով վկայութիւններ մեր իմացութենէն, ստեղծումէն, նոր կառուցումներէն: Ուրիշներ նոր ակտիւներ եւ հայեացք փորձած են առանց նուաճումի. միւսները ասուպի կեանք ունեցած են եւ իրենց հետ տարած՝ ապրած ըլլալու հաճոյքը միայն:

Բայց, այսպէս կամ այնպէս, սատարած են Մերձաւոր Արեւելքի գրական ծաղկումին: Տեղ տուած՝ «չնորհալի»ներու:

Անշուշտ դեռ կային Մեծ Աղէտէն հրաշիւք իմն վերապրողները, վաւերական գրագէտներ, վստահելի առաջնորդներ՝ Զօպանեան, Թէքէեան, Օշական, Օտեան, Ծանթ, Աղբալեան, եւայլն, որոնք ծիածան կը կապէին գաղութէ գաղութ:

Բայց անոնք որ «հուրն» ունէին իրենց երակներուն մէջ եւ երազէ մը կը հալածուէին — պարպուելու համար զիրենք եռեւեփող յոյգերէն եւ ցաւերէն — չսպասեցին մէկու մը հովանաւորութեան: Ո՞վ լուր զրկեց Սարգիս Ապտալեանին, որ երկրաչափի իր վկայականը ծալէր, անդիւրական վարժարանի իր ապահով ամպիոնը ձգէր Պուրմանայի բարձունքին՝ իջնելու համար Դպրեվանք, հայերէն աւանդելու:

Սփիւռքի արեւմտահայերէնը շատ բան կը պարտի վահէ

Վահեանին, Անդրանիկ Մառուկեանին եւ Սիմոն Սիմոնեանին: Ասաջինին ճշգրտութեան սիրահար, մեկնակէտն ու նշանակէտը նոյն սլարոնակին մէջ ամփոփելու ձգտող լեզուն, երկրորդին արագ ու հոսանուտ դնացքը, երրորդին հաւասարակշռուած նախադասութիւնը իրենց մէջ ունին ուսանելի շատ բաներ:

Բայց այս լեզուին ակադեմական բժախնդրութեամբ մաքրողն ու դործածողը Բենիամին Թաշեանն է, Վէմունին, որ փարաւոնեան խտութեամբ կը հսկէ մեր մեծաքանչիւն մաքրութեան: Միւս անունը Մանուկ Արսլանեանն էր, որուն շատ բան կը պարտի աճաբարներու եւ մաքսանենդներու ձեռքերուն մէջ տուայտած մեր լեզուն՝ այդ աղտերէն եւ կեղտերէն մաքրուելուն համար:

Լեզուէն ետք եւ զայն դործածող արուեստագէտներուն անցնելէ առաջ, անհրաժեշտ է որ կատարեմ ճշգրտմ մը, գոնեմ ընդունելի սահմանում մը:

Ինծի համար դրագէտ է ան որ կըցած է կեանքը գիրին փոխադրելու արուեստի ընթացքին կերտել տիպարներ: Տիպար՝ մասնայատուկ հոգեբանութեամբ, կամ ընդհանուր հոգեխառնումին խտացումը հանդիսացող: Ընդհանուր կամ մասնակի՝ կարեւորը տիպար ստեղծելն է: Այդ ստեղծիչը կը կոչուի դրագէտ: Իսկ միւսը, որ բարձր, մտայնութիւն, մտածում, կեանքի շերտ կամ պահ կը ներմուծէ՝ կը կոչուի գրող: Մէկը արուեստագէտն է, միւսը՝ արհեստաւոր:

Այս լոյսին տակ՝ դրագէտներ են Սեզա, Արեգ Տիրազան, Յակոբ Մնձուրի, Անդրանիկ Մառուկեան, Եդ. Պոյաճեան, Եդ. Տարօնեան, Սմբատ Փանոսեան, Տիգրան Վարժապետեան, Վահրամ Մալեան, Սիմոն Սիմոնեան, Գէորգ Աճէմեան, Միհրան Տէր Մտեփանեան, Չաւէն Պիպեռեան:

Սեզա հոգեկան բեկումներու տակ մոլորած, ահաւոր աղէտին կամ անբախտութեան մը տակ կըքած կիներուն կեանքի փախուստը սեւեռած է: Երազային է, դաղափարապաշտ, բանաստեղծական մթնոլորտով ծանրաբեռն, կեանքի բարախումին քիչ ունկընդիր: Մելոտրամ է, բայց թիփեր կան:

Արեգ Տիրազան կը բերէ տարբեր աստուածներու, իմացական նոր ըմբռնումներու եւ մարզանքներու երկրպագունները:

Մնձուրիին լայն եւ հարազատ, մտերմիկ եւ դեղեցիկ գիծերով բերած է գիւղը: Ճիշդ է որ արդէն գրող էր 1920-էն առաջ, բայց դրագէտ դարձաւ երրորդ եւ չորրորդ տասնամեակներու մէջ: Զինք դեռ չեն ճանչնար բաւարար չափով: Յաճախ շատ աւելի կը կշռէ քան գիւղագիրը:

1917-25-ի մեր կեանքը լեցնող որբերը, տիպարացած, կը պտնէք «Մանկութիւն չունեցող մարդիկ» հատորին մէջ: Ճեպել Մուսացին (Այնճաբցին) եւ Սասունցին, այլ խօսքով լեռնականներու, կամ քաղաքի մէջ ճենճերող լեռնականներու ներաշխարհը սեւեռուած են Պոյաճեանի, Սիմոնեանի եւ Աճէմեանի հատորներուն մէջ:

Ասոնք գիւղապետներն են: Այլ գիւղացիի հոգեկանին հետախոյզները, քաղաքացիի դրականութեամբ:

Եւ. Տարօնեան ուսումնականներ (ուսանող, ուսուցիչ, դործիչ) սեւեռած է: Մշակած է նաեւ մանկական գրականութիւն: Ունէր կարելիութիւն լաւագոյն վէպերէն մին կտակելու, կապելով Երկիրը Արտասահմանին, բախելով երկու հոգեբանութիւն: Պատմական վէպին լաւագոյն փորձարկումներէն պիտի ըլլար, բայց չունէր ախորժ երկար ատեն սեղանին առաջ գրիչ շարժելու:

Միհրան Տէր Ստեփանեան դրախտ կորուսեալին անմար կարօտով մղկտացողն է: Այրող կարօտ մը, որ այնքան դեղեցկութիւն, դունապեղութիւն եւ հրայրք կը հոսեցնէ իր տողերուն մէջ: Եթէ ուրիշ որեւէ երկ ձգած իսկ չըլլար, պիտի փրկուէր իր այնքան հիւթեղ «Ձէյմէպ»ով:

Քաղաքակրթութեանց մեծ ուստաններուն մէջ իրենց հայութիւնը կը հալեցնեն «Հայու բեկորներ»: Գիտնականներ կան որոնք կը հետամտին մամուլի ոսկորներ դտնել, դասաւորել: Վահրամ Մովսէս հայու բեկորներ որոնած է ի սփիւռս աշխարհի, հակած է անոնց վրայ, լացած է իր ժողովուրդին կողմէ, անոնց մահուան եւ երբեմն թաղման ժամուն: Նոր սեռ մը մեր դրականութեան մէջ, առանց գրական խոշոր յաւակնութեանց, բայց թանձր իրապաշտութեամբ:

«Ձառիթափիւն վրայ», այսինքն՝ ձուլուելու ուղին բռնածները փնտռեցէք Տոքթ. Տիգրան Վարժապետեանի մօտ, ինչպէս ժողովրդական ողջմտութեան եւ ասպարէզի (բժշկութիւն) թեքնիքին միջեւ բանտուած տաղնապահար բժշկի դէմքը:

Մմբատ Փանոսեանի հանդարտ պատուը կը յաջողի մարդեր մասնատելու, հոգեվիճակներու հասնելու, մարդկային այլազան փոխ-յարաբերութիւններ արձանագրելու:

Սիմոնեանի, Աճէմեանի եւ Փանոսեանի պատմուածքներուն եւ վէպերուն մէջ խշխշացող, արիւնող տաքութիւն մը կայ: Երկրէն եկող մնացորդաց անանուն տուայտանքը, նոր կեանքին հետ չկարենալ շարժուելու եւ նոր ոճով չկարենալ ապրելու տրաման: Ապա՝ հայմաթլոս չկարենալ դառնալու տառապանքը: Ատկէ՝ թիփերը կը

պահեն միամտութիւն մը. յուզիչ եւ ձախորդ են ի սկզբանէ՝ նոր կեանքի նոր մթնոլորտին անհամապատասխան իրենց հոգեբանութեամբ:

Փանոսեանի եւ Աճէմեանի պատմուածքները բոլորովին ներհակ ուղղութեանց կը հետեւին, գիտեմ: Բայց այդ ուղղութիւններու վախճանական կէտերը մօտիկ են իրարու: Զրկուածներու բախտը կը միանայ տեղ մը:

Զաւէն Պիպեոեան շուկայիկ մարդուն որսորդն է, ստորին ակորժակներու արտայայտիչը, եղծանած սէրերու նկարիչը:

Այս խումբին մօտիկը կը կենայ Արմէն Դարեան, որ նոր օրերու նոր մարդուն, սփիւռքի սրսփուն, ճակատագրէն իսկ զարնուած հայուն երգիչը պիտի հանդիսանար ապահովարար, եթէ ձեւէն աւելի խորքին իյնար նայուածքը: Ոճի փայլատակումէն աւելի վերլուծումի գործիք դառնար լեզուն:

Անմիջական զուգահեռ մը, օրինակ, Արմէն Դարեանի եւ Տոքթ. Տիգրան Վարժապետեանի միջեւ, նախապատուութիւնը պիտի տար Դարեանին, որպէս արուեստագէտի. կեանքի խոհական քննիչի եւ հասարակ իրերն ու իրողութիւնները գրականութեան վերածողի: Ունի լայն պաշար, մարդերու հոգիին հասնելու արագութիւն, փոքրիկ հարցերուն ընդմէջէն իսկ ընկերային կարեւոր խնդիրներու հասնելու հասունութիւն: Բայց, մինչ Վարժապետեան բնազդօրէն կը հասնի թիփեր ստեղծելու առաւելութեան, Դարեանի մօտ արուեստի խնամքով առաջ տարուած ճարտարանքները չեն հասնիր նկարագիրներ սեւեռելու տիրապետումին:

Արիս Շաքեան, որ ունէր պատմումի վարպետութիւն, հեքիաթին հրաշքը, իրականէն անիրականի միջեւ երթեւեկ, պահերու երազայնութիւն, չյաջողեցաւ, այսքան առաջինութիւններով, աիպար ստեղծել, ինչպէս Բիւզանդ Շղիայեանը, որ մտերմիկ խօսակցութեանց, ընդհանրացումներու, տեղային մտայնութեանց եւ բարձրերու փրկումին ջանադիր է, չի յաջողիր աիպարայնացնել իր հերոսները, բայց կը ձգտի տարազել կեանքի իմաստաւորումը:

Գեղամ Սեւան, Անդրանիկ Նաճարեան, Երուանդ Կոպելեան, Պօղոս Սնապեան, Սարգիս Վահագն, Յարութիւն Զատիկի, Վարդան Կոմիկեան համակրելի գրողներ են, որոնք յաջողած են հայու ըզզայնութենէն, աւանդութիւններէն, երազներէն տախտակ փոխադրել մեր արձակին:

Զաւէն Վրդ. Զինչիեան, Ստեփան Շահպազ, Հայկ Ժամկոչեան, Գեղարդ, Արշակ Գազանճեան, Լեւոն Շահոյեան, Լեւոն Գառմէն գիտեն պատմել, թիավարել նիւթին մէջ, բայց նաւորդը չեն լաց ծովերու:

Արամ Սահակեան, Մ. Իշխան, Լեւոն Վարդան, Հրանդ Գանդրունի, Գուտցի Միքայէլեան վէպեր ճարտարապետած են, բայց չեն հասած վիպասանը բնորոշող բախտաւորութեանց:

Պարոյր Մասիկեանի զուարթախոհ գրականութիւնը անկասկած պիտի փրկուէր միանգամայն ընդմիշտ, եթէ յաճախ չնօսրանար դադափարը, չթեթեւար նիւթին մատուցումը: Երգիծանքը առատօրէն կը հոսի իր էջերուն մէջ, բայց չեմ գիտեր ինչ մը կայ որ դեռ կը պակսի զինք երգիծաբաններու կարկառուն ներկայացուցիչը դարձնելու այս սերունդին, այս ժամանակաշրջանին պիտի բռնէ:

Սոնա Տէր Մարգարեան-Թնկերեան կը յաջողի հոգեվիճակներու եւ փաթեթիք պահելու կարկառուն սեւեռել, բայց փուլ կու դայ ընդհանուր կառուցուածքին մէջ, հակառակ անոր որ գիտէ զարգացնել նիւթն ու ինքզինք:

Ատրինէ Տատրեան դեռ կը շարունակէ պոլսական հին թերթօնը: Երբեմն կ'ուրուանան Արշամ Տատրեանի խոհական, իմացապաշտ փնառուները, որուն դէմ կը բռնեն Եդ. Սիմօնեան եւ Նղիշէ Այվազեան:

Եդ. Սիմօնեան ամենէն գեղադէտ գրողն է թերեւս Պարսոյ, 1935-ական թուականներէն սկսեալ, բայց հատորի տակ մտած չըլլալը պատճառներէն մին է որ զինք չճանչնան արտասահմանի գրող եւ ընթերցող շրջանակները:

Գեղարուեստական գրականութիւն մշակող յիշեալ արուեստագէտներուն կէսը, աւա՛ղ, դեռ չէ տիրացած մայրենի լեզուին օրէնքներուն, նրբութեանց: Ոմանց գրչին տակ կը հեծեծէ մեր մեծաքանչը, մինչ նոր թափ ու թռիչք կը ստանայ ան, երբեմն արուեստի կը բարձրանայ Հրաչ Քաջարեանցի, Գերսամ Ահարոնեանի, Յովհ. Աղպաշեանի, Տիգրան Ոսկունիի եւ Ժիրայր Նայիրիի մօտ, որոնք իմբադրական առօրեայ տրամութիւններու ընդմէջէն ժամանակ կ'ունենան զայն խնամելու եւ գեղեցկացնելու: Մինչդեռ արուեստագէտներն են որ պիտի ընէին այդ գործը:

Եթէ գրական վերահսկիչ մարմին մը ըլլար, հաւանաբար շատերուն արգելուէր հայերէնը չարչարել:

— Մեր արձակը նոր ազդեցութիւններ կրած է արեւելքէն եւ արեւմուտքէն:

— Արեւելքէն՝ բնաւ: Իսկ Արեւմուտքէն խուլ արձագանգներ միայն կան: Անկերպարան, մթնշաղային:

— Որոշ գրողներու մօտ զգալի ազդեցութիւններ կան հայրենի լեզուէն եւ գրողներէն: Թեմայի եւ մշակման կերպով իսկ:

Կապիումներ չեն, այլ ենթարկումներ: Հայրենիքի գրական ստեղծարժույթի մեջ հետզհետե կը տիրեն: Եւ ընկան է: Արեւմտահայ դարձուրտանահաստակութիւններ սխալ ըլլան որ սիրելով հանդերձ հայրենի իրենց հոգեղբայրներն ու գրչեղբայրները, մնան անմաս՝ իրենց արուեստին կնիքով:

Արտասահմանի արուեստագէտը աւելի հնարաւորութիւններ ունի շրջանի մտահոգութիւնները – տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, փիլիսոփայական – ներմուծելու մեր արձակին մէջ, որպէս ժառանգութիւն հետագայ սերունդներուն: Փորձեր կան, կը սպասուի պողաբերումի:

ARMENIAN PROSE WRITING IN THE MIDDLE EAST

ONNIG SARKISSIAN

Armenian literature in the Arab Middle East is at present about 50 years old.

Onnig Sarkissian, in this article, discusses the Armenian prose in the Arab Middle East and makes a general survey of works of known writers presenting their literary world and their success in the field. The writers he presents are: Seza, Arek Dirazan, Hagop Mentzouri, Antranig Zarougian, Yetvart Boyajian, Simon Simonian, Sempad Panossian, Kevork Ajemian, Zaven Biberian, and others.

ՍՈՎԵՏԱՅԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԷՊՐ ԵՒ ԶՕՐԱՅՐ ԽԱԼԱՓԵԱՆ (*)

ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Երբ կը քննենք սովետահայ նոր գրականութիւնը՝ կ'անդրադառնանք, ամէն բանէ առաջ, թէ տաղանդաւոր սերունդի մը առաջ կը գտնուինք: Գրականութեան զանազան մարդերուն մէջ, հասած են այսօր պատրաստութեան ու փորձառութեան տէր գրողներ – 20ի եւ 40ի մէջ գտնուող երիտասարդներ – որոնք թէ՛ արձակի եւ թէ՛ բանաստեղծութեան մէջ սկսած են գրաւել ուրոյն տեղ՝ ե՛ւ իբրեւ անհատներ ե՛ւ իբրեւ հաւաքականութիւն: Բանաստեղծութեան կալուածին մէջ կարծես տակաւին բիւրեղացումի չէ հասած այս սերունդի դիմագիծը, բայց արձակի եւ յատկապէս վիպադրութեան մարզին մէջ, յստակօրէն տեսանելի են անոր իւրայատկութիւնը կազմող տարրերը:

Նոր վիպադիրներու ամբողջ սերունդ մը դոյութիւն ունի արդէն. որոշ խստապահանջութիւն ցուցաբերելով իսկ՝ կարելի է տասնեակ մը անուն յիշել եթէ ոչ հաւասարապէս տաղանդաւոր, բայց անպայման շնորհալի վիպադիրներու եւ վիպակադիրներու, որոնք բարեզէպ գուղադիպութեամբ մը ժամադրուած են կարծես իրարու հետ եւ մեզի՝ 20րդ դարու այս 7րդ տասնամեակին: Վերջին տարիներու ընթացքին այնքան առատ եւ յատկանշական բերք մը տուած են անոնք, որ մեզ կը դնեն իսկական երեւոյթի մը առաջ:

Հարց կը ծագի թէ՛ այս գրողները պարզապէս սերունդ մը կը ներկայացնեն թէ՛ գրական դպրոց մը: Իրենց գործունէութեան

(*) Սոյն յօդուածը դասախօսութիւն մըն է, գոր հեղինակը կարդացած է Հայկազեան Գոյլեմի մէջ, 18 Մարտի 1970-ին, 1969-1970 տարեշրջանի Հայաստանի Ժողովրդային Լսարանի շաբաթի մէջ:

չատ մը դիժերով անոնք կը յիշեցնեն իրապաշտ սերունդի շարժումը արեւմտահայերու մէջ: Իրենց գրեթէ բոլոր գործերը նման յատկանիշներ ունին. երիտասարդ, յախուռն, գրոհով հրապարակ եկող անձերու երկեր են, որոնք հինը փոխելու եւ անոր տեղ աւելի լաւը դնելու գովելի մարմաջը կը յայտնաբերեն ու միաժամանակ ընտրող ձգտում մը՝ աշխարհի այսօրուան կեանքը, համաշխարհային ժամանակակից գրականութեան հակումները իւրապատուկ կերպով ներկայացնելու:

Եթէ ուզենք անուններ յիշել ու գործեր թուել՝ մօտաւոր ցանկ մը տալու համար – մոռցուածներէն ներողութիւն խնդրելով հեռուէն – կրնանք յիշատակել հետեւեալները.

Պերճ Զէյթունցեանի «Մեզանից Յետոյ»ն եւ «Կլոզ Իդիրլի»ն ընտրող գործեր են: Առաջինը յատկանշական է մանաւանդ անով, որ բոլորովին թարմ երիտասարդի մը երկն է, մինչ երկրորդի հետաքրքրութիւնը կը կայանայ գրական նոր ձեւեր փորձելուն մէջ՝ իրականութեան եւ երեւակայութեան համատեղ ներկայութեամբ եւ արձակի տարբեր սեռերու հիւսքով:

Վարդգէս Պետրոսեանի «Քաղաքի կիսաբաց լուսամուտները» հետաքրքրական է մանաւանդ իր թարմութեամբ, բայց երիտասարդ հեղինակի վերջին գործին մէջ է մանաւանդ – «Ապրուած ու Չապրուած Տարիներ», տպուած «Գարուն» ամսագրի մէջ – որ կը շնչուի հայրենիքի այսօրը տալու եւ ժամանակակից երիտասարդութեան տազնապները ներկայացնելու հակումը:

Նոյնքան հետաքրքրական են՝ Ադալեանը իր «Շոգ Ամառ»ով, Քալանդարեանը իր «Մարաթոն»ով, Կարէն Միմոնեանը իր «Սիցիլիական Պաշտպանութիւն»ով, Մուշեղ Մանուկեանը իր «Ձորի Միւրօն» վիպակով ու անոր տրուած շարունակութեամբ, Գէորգ Արշակեանը իր «Սեւ ու Սպիտակ Կարապներ»ով, Հր. Մաթեոսեանը իր «Օգոստոս»ով: Առաջինին մէջ կը վերագտնենք վիպագիրներու այս նոր սերունդին յատուկ կենսունակութիւնն ու թարմութիւնը, երկրորդին մէջ՝ ժամանակակից խնդիրներ յուզելու եւ հայրենիքի կեանքին լաւն ու վատը արուեստով սեւեռելու ձգտումը, երրորդին մէջ՝ զիտա-երեւակայական սեռի յատկանիշներու եւ նոր գրելաձեւերու կիրարկումը իրապաշտ վէպին, Մանուկեանի, Արշակեանի եւ Մաթեոսեանի մօտ – ուրիշ բաներու կարգին – յատկանշական տիպարներով մեր անցեալով պայմանաւորուած ու յաւերժութեան ձգտող ներկան վերլուծելու միտումը եւ հայ մարդու էութիւնը ըմբռնելու եւ սեւեռելու հակումը:

Անշուշտ թերի է եւ որոշ չափով ալ անարդար՝ ամբողջ գրականութիւն մը եւ անհատական ըմբռնումներ այսպէս քանի մը բա-

ուով տարազելու փորձը: Բայց ան չի ձգտիր խտացած վճիռի, այլ պարզապէս ընդհանուր դադափար մը տալու իւրաքանչիւրի մասին:

Այս գործերը իրարու նման շատ եղբեր ունենալով մէկտեղ, նոյնատեսակ չեն: Բարբախտաբար: Ամէն հեղինակ իր անհատականութեան ու գրական ըմբռնումին թելադրած նորութիւնը կը բերէ իր գործին, կը փորձէ — եւ կը յաջողի՛ յաճախ — ի՛ր ձեռով տեսնելու եւ ցուցնելու կեանքը, աշխարհը:

Եւ արդէն, առաջին ընդհանուր յատկանիշը այս երկերուն՝ աշխարհի եւ մարդերու հետ արտաքին ու ներքին կապերու սերտութիւնն է: Անոնցմէ մէկուն մէջ եղած սա յայտարարութիւնը՝ «այս գիւղը հազար թելով կապուած է աշխարհին» կը պատշաճի նաեւ միւսներուն: Անոնց մէջ կարելի է գտնել մարդեր, որոնք 100 տարեկան են արդէն, բայց կը հետաքրքրուին տակաւին այսօրուան նուաճումներով, օրինակ դէպի լուսին թռիչքներով: Հեղինակներն ու իրենց հերոսները կը խօսին Հայաստանի անցեալին ու ներկայ իրականութեան մասին՝ ոգիով մը, որ մեր դարունն է, կշռոյթով մը, որ մեր ժամանակինն է:

Յետոյ, արձակագիրներու առաջ ենք, որոնք լայն պատրաստութիւն ունին եւ խոր հետաքրքրութիւններ. հաւանօրէն մեր ամենէն զարգացած գրական սերունդներէն մէկը կը ներկայացնեն անոնք: Անոնցմէ շատերը գրական մասնագիտութեան տէր են, ինչ որ բնական է անշուշտ, բայց շատեր գիտական մասնագիտութիւն ունին նաեւ: Կարէն Սիմոնեանը եւ Զօրայր Սպարափեանը, օրինակ, էմօէֆիէօր են:

Յատկանշական երեւոյթ է նաեւ այն, որ արտաքին աշխարհի հետ այս գրողներուն ունեցած կապը ազդեցութիւններու միակողմանի հոսանքով մը չ'արտայայտուիր: Օտար գրականութիւններէն անոնց ստացածը իբրեւ կրաւորական ալղեցութիւն չէ որ կը դրսեւորուի, այլ իբրեւ անհատականացում, սեփականին համադրուած իւրացում: Շատ կարգացող, բաւական առատօրէն արտադրող, բայց նաեւ շատ մտածող մարդեր են առհասարակ:

Անհանգիստ ու որոնող հոգիներ նաեւ: Կ'արձագանգեն երիտասարդութեան փնտռուածներուն, նոր սերունդի ինքնանուաճման տաղանապին, աշխարհի առաջ անոր կեցուածքին: Նա'եւ կենցաղային ժամանակակից մանրուքներու առաջ երիտասարդներու դիրքորոշումին: Յիշուած գրեթէ բոլոր գործերուն մէջ ալ՝ հայրենի ներկան կը տրուի իր լուսաւոր կողմերով, բայց նաեւ խոցելի մանրամասնութիւններու առողջ քննադատութեամբ: Եթէ բառերը շատ խոշոր չըլլային՝ պիտի ըսէի թէ բնագանցական խոհի եւ ընկերաբանական վերլուծումի շեշտուած հակում մը կայ անոնց մէջ:

Այս դրողները եւ իրենց հերոսները կը մերժեն պատրաստ պատասխանները, արդէն ձեւակերպուած ամէն տեսակի քառակուսի ըմբռնումները. առանց քննութեան չեն ընդունիր զանոնք: Տեսակ մը խրատում ունին լուծուած ներկայացող հարցերու հանդէպ, կը որոնեն անձնական պատասխաններ, նոյնիսկ եթէ, ի վերջոյ, անոնք համապատասխան ըլլան գոյութիւն ունեցող լուծումներու: Այս երկերուն մէջէն մեզի յայտնուողը նոր հայն է, մեր օրերու ինքզինք փնտռող ու իր ժամանակը հասկնալ փորձող հայը, որ, անցեալի ամբողջ ժառանգութիւնը նոր ձեւով մեկնաբանելէ եւ ընկալելէ ետք, ապառաջին կը նայի իւրայատուկ վճռակամութեամբ:

Զօրայր Խալափեանի Նորան կ'ըսէ. «Ձեմ ուզում լսել ինչ է Լոյսը մեր թուադրութիւնից առաջ, իմ թուադրութիւնից առաջ, չեմ ուզում լսել»: Բայց իր խառնուածքը եւ կեանքը այնպէս կը բերեն, որ ո'չ միայն կը լսէ, այլ եւ մտիկ կ'ընէ: Գէորգ Արշակեանի Հայօն կը շարունակէ իր ամուսինի գործը՝ որմնադրութիւնը, ու միաժամանակ շարունակած կ'ըլլայ աշխատանքը հին դարերու հայ վարպետներուն, որոնք եկեղեցիներ, պալատներ ու քարվանսարայներ կը շինէին, հայկական ճարտարապետութեան կոթողները գալիք ժամանակներու քննութեան ու հիացումին յանձնելով: Մաթեւոսեանի բոլոր հերոսները աւանդական հայ գիւղացիին նորոգուած կեանքը կ'ապրին 20րդ դարուն մէջ, 20րդ դարու ոգիով: Իրենց եւ սովետահայ ժամանակակից վէպի այլ հերոսներուն շատ կը յարմարի հետեւեալ պատմութիւնը, որ կարէն Սիմոնեանէն իմացած եմ.

Օր մը մարդիկ հայկական գիւղի մը համեստ մէկ ընակարանին մէջ երկու լուացքի մեքենայ կը տեսնեն ու կը զարմանան: Երեւանի մէջ իսկ տակաւին լուացքի մեքենայ չունեցող ընտանիքներ կան. ինչպէ՞ս կը պատահի որ գեղջուկ այս ընտանիքը երկու մեքենայ ունի: Գիւղացի տանտիկինը կը պատասխանէ թէ անոնցմէ մէկը միայն լուացքի մեքենայ է. միւսը կարագ պատրաստելու կը ծառայէ...

Ահաւասիկ, լուացքի մեքենան անտեղի բայց հնարամիտ ձեւով օգտագործող, բայց միշտ միեւնոյն «արդար իւր»ը պատրաստող մարդեր են որ կը տողանցեն այս գործերուն մէջ:

Ինչ կը վերաբերի գրելաձեւին՝ նորարարական ձգտումը զգալի է միշտ: Սովետահայ նոր վիպագրութեան հեղինակները հրաժարած են կարծես, վերջնականօրէն, աւանդական վէպի ըմբռնումէն: Անոնք կը ստեղծեն նոր վէպ մը՝ նոր թեքիճով: Իւրաքանչիւրը իր ուրոյն մօտեցումը ունի անշուշտ, բայց բոլորն ալ հարկատու կը մնան ժամանակակից հակումի մը, որ գլխաւոր եր-

կու յատկանիչներով կը բնորոշուի. մարդկային հոգիի բաղմամա-
կարդակ վերլուծում եւ ընթերցողին ուղղուած մասնակցութեան
հրաւէր:

Այս հեղինակները միալար ու ժամանակադրական ընթացքով
չեն ներկայացներ մարդոց կեանքն ու արարքները, անոնց մէջէն
պատկերելով դասականօրէն զարգացող եւ մէկ անդամ ընդմիջտ
որուած հոգեվիճակներ: Կը փորձեն, օրինակ, միաժամանակ տալ
տիպարներու խօսքերն ու դործերը եւ զանոնք թելադրող «ներքին
խօսակցութիւնը», մենախօսութեան թէ՛ երկախօսութեան ձեւին
տակ: Չեն գոհանար հեղինակային լեզուով պատմելով դէպքերը եւ
վերլուծելով զանազան հերոսներու հոգեբանութիւնը, այս վերջին-
ները կը դնեն ցրուած կացութեան մը մէջ եւ թոյլ կու տան որ բնա-
կանօրէն ու ինքնօրէն ձեւով հակադրեն անոր: Հեղինակը կը դադ-
րի ամենազէտ եւ ամենակարող այն «աստուած»ը ըլլալէ, որ իր
«արարած»ները կը ստեղծէր «բարտ պատկերի եւ քմահաճոյքի իւ-
րում» եւ կը դառնայ մենաշնորհեալ վկայ մը, որ կենդանի մար-
դոց հակադրեցութիւնները կ'արձանագրէ կեանքի բարդ ու յարա-
շարժ իրականութեան դիմաց:

Այս վէպերը, առանց բացայայտօրէն ձեւակերպելու նման
առաջադրանք մը, ուղղակի կը հրաւիրեն ընթերցողը մասնակցու-
թեան, համաստեղծումի: Ինչպէս թատրոնը կը ստեղծուի սրահին
մէջ, բեմի վրայ՝ այնպէս ալ այս վէպերը իրենց վերջնական կեր-
տումը կը ստանան ընթերցումի ժամանակ: Այս հակումը զգալի է
մա'նականը Մաթեւոսեանի, Սալափեանի եւ Սիմոնեանի յիշուած
գործերուն մէջ: Անոնց դիմաց՝ ընթերցողը կրաւորական այն հան-
դիսատեսը չէ, որ կը գոհանայ «արձանագրելով» պարզապէս նկա-
րագրուածն ու պատահածը, այլ զանոնք համաստեղծողը՝ զանա-
զան տարրերու ստեղծագործ ընկալումով ու ազուցումով:

Յիշուած բոլոր յատկանիչները դոյութիւն չունին Սալափե-
անի «Որտեղ էիր, Մարդ Աստծոյ» վէպին մէջ, թէեւ ներկայ են
իրենց հական տարրերով: Անոնցմէ զատ կան նաեւ այլ յատկանիչ-
ներ, որոնց մասին խօսելու առիթը պիտի ունենամ շուտով: Ու
բնական է որ այսպէս ըլլար. Չօրայր Սալափեանը սոսկական պատ-
ճէնը չէ այս սերունդին եւ իբր այդ չի ներկայացուիր ան ձեզի,
այլ իւրայատուկ մէկ անդամն է իւրայատուկ հաւաքականութեան
մը:

Իր մասին — իբրեւ անձ — դիտցածս մեծ բան մը չէ եւ կը
ներշնչուի մասնաւորաբար իրեն հետ ունեցած նամակային կապէս
եւ իր գիրքերէն քաղած տպաւորութիւններէս:

ինքն իր մասին Զօրայր Պալափեան կը գրէ. «Մնուել եմ 1933ին, Ղարաբաղ, աւարտել եմ Երեւանի Համալսարանի Ֆիզիքս-մատեմատիկական ֆակուլտետը, շուրջ 10 տարի աշխատել եմ որ-մատեմատիկական ֆակուլտետը, նախադժող: Հայաստանի Գրողների պէս ինժեներ-կոնստրուկտոր, նախադժող: Հայաստանի Գրողների Միութեան անդամ եմ, կուսակցական չեմ, այժմ ոչ մի տեղ չեմ աշխատում, ունեմ 2 զաւակ, կամաւոր սպորտային ընկերութեան անդամ եմ եւլն.»:

Գործերը հետեւեալներն են. «Հեղեղը»՝ վիպական պոետիկ էրկ մը, որ յստակ դադափար չի տար իր հնարաւորութիւններուն ու հետազային իրագործածին մասին, բայց որուն յանկարծ կը յա-չորդէ «Որտեղ էիր, Մարդ Աստծոյ»՝ հեղեղին յաջորդող որոտու-մի պայթիւնին պէս: Այս վէպը ո՛չ միայն փարսախններով վեր է իր առաջին գործէն, այլ մեր լաւագոյն վիպական երկերու կարգին դասուելու արժանի գործ մըն է: Ասոնցմէ զատ գրած է նաեւ վի-պակներ, որոնք տակաւին հատորով լոյս չեն տեսած, եւ յատկա-պէս «Պատը»՝ տպուած «Գարուն»ի մէջ: Անոր մասին արտայայ-տուելով՝ Պալափեան կը գրէ. «Ըստ իմ մտայղացման՝ «Պատը» պատի մասին է, որ կայ ամէն մէկիս մէջ, որ բաժանում է մէկիս միւսից, որ կառուցուած է համատեղ ջանքերով: Այն մասին է որ մարդուն անսահման ազատութիւն էլ տաս՝ նա ներքուստ ազատ չէ, որ ստրկատիրական կարգերը շարունակուած են մարդկանց հո-գիներում: Շատ դէպքերում, չնայած դիտենք փակուղուց ելքը՝ չենք օգտուում, չենք կարողանում: Ես կարդալիս այդպիսի տպա-ւորութիւն ստացայ, չնայած, ճիշտն ասած, դրելիս այդպիսի բա-ների մասին չեմ մտածել:» Ասոնցմէ զատ ունի նաեւ թատերական եւ շարժանկարային փորձեր: Այս բոլորին մէջէն ես պիտի ծանրա-նամ «Որտեղ էիր, Մարդ Աստծոյ» վէպին վրայ:

Այս վէպը պատմութիւնն է Ստեփան Եսայեան անուն բժիշ-կի մը, որ 40 տարի է ի վեր կ'աշխատի դիւղի մը մէջ: Սկիզբը ե-կած է ժամանակաւոր կերպով, բայց մնացած է: Ամէն անգամ որ առիթ ունեցած է քաղաք վերադառնալու՝ պատահական արգելքի մը հանդիպած է: Օրինակ, անգամ մը, երբ ինք հիւանդով մը զբա-ղած է եւ քանի մը օր պէտք է հետեւի անոր վիճակին, լուր կը ստանայ թէ գործերը կարգադրուած են ու կրնայ՝ քաղաք հաս-տատուիլ: Եսայեան չ'ուզեր լքել հիւանդը, իրմէ աւելի ճարպիկ մէկը կը գրաւէ իր տեղը եւ ինք դա'րձեալ կը մնայ դիւղ: Այսպէս՝ 40 տարի: Յետոյ զինք փոխարինելու կու գայ Նորա անունով երի-տասարդ բժշկուհի մը, որ իր դպրոցական ընկերներէն մէկուն տղուն սիրածն է: Նորան առանց ուզելու կու գայ: Միրահարուած է, իրեն համար ամենէն կարեւոր բանը երջանկութիւնն է: Եսայ-

եան ամբողջ անցեալ մը կը պատմէ իրեն, որմով հետաքրքրուած չէ ինք, այս յօդուածին առաջին մասին մէջ տեսանք թէ ինչո՞ւ: Ստեփան Յսայեանը կը մեռնի, ի վերջոյ, եւ մենք կ'անդրադառնանք թէ զինք փոխարինող Նորան թերեւս պիտի ըլլայ նոր Յսայեան մը: Մեռնող բժիշկի գերեզմանին վրայ կը գետեղեն այն քարը, որուն վրայ ան իր գլուխը հանդէպուցած էր 40 տարի առաջ, երբ նոր գիւղ եկած էր, ու վրան կը փորագրեն իր ծնունդի ու մահուան թուականները՝ պզտիկ գիծով մը բաժնուած: Ամբողջ կեանք մը եւ պզտիկ գիծ մը. «Իբր ոչինչ չի եղել»:

Բայց այս վէպը վկայ՝ որ «մի բան եղել է»: Որովհետեւ այդ գծիկը, որուն երկարութիւնը մէկ սանթիմետր է թերեւս, 40 տարուան կեանքն է մարդու մը, ժողովուրդի մը, որ խիտ կերպով մատուցուած է մեզի մէկ գիրքի էջերուն մէջ: Բայց միայն անցեալը չէ որ կը ներկայացուի այս վէպով. կը ներկայացուի նաեւ այսօրը՝ անցեալի լոյսին տակ եւ ապագայի հռանկարով: Եթէ Ստեփանը դէպի ետ նայելով իր ու հայրենիքի անցեալն է որ կը վերակերտէ մեր աչքերուն առաջ, կը զգանք արդէն թէ Նորան ապագային յառելով է որ պիտի ապրի ու դործէ:

Նոյն Նորան Ստեփանի մասին կ'ըսէ. «Ծեր է, կեանքն անցել է երազի նման. ետ գնալ չի կարող, բայց դնում է: Նա ինձ իր հետ տարաւ դէպի առաջին տարիները, 20ական թուականները: Միասին սկսեցինք բարձրանալ. նրան հետ ապրելով, նրա տեսածը տեսնելով, նրա հետ սկսեցի գալ:»

Մեր ըրածը ուրիշ բան չէ, Ստեփանին հետ ու Նորային՝ անցեալէն դէպի ներկայ կու գանք, երբեմն կը վերադառնանք դարձեալ դէպի անցեալ, կը մխրճուինք վէպի աշխարհին ու մըթնոլորտին մէջ, որոնք ժամանակն ի վեր ու ժամանակն ի վար այս երթուղարձէն ստեղծուած են:

Այս վէպի մարդկային ատաղձը երկու հիմնական խաւերով կը յատկանշուի. առաջինը կը շահագործէ երկրորդը ու կը ծիծաղի անոր վրայ, մինչ երկրորդը կը նախընտրէ զո՞ր ըլլալ քան դահիճ, որովհետեւ «ինչ որ ներքին բան արդելում է սրիկայ լինել»: Երկրորդ դասակարգի ներկայացուցիչը Ստեփանն է, առաջինի՝ Զինաւորը: Զինաւորը քսանական թուականներուն ղեկավար դարձած է առանց ղեկավարի արժանիքներ ունենալու, պարզապէս որովհետեւ աղքատ է: Անոր աշխարհայեացքը խտացած է հետեւեալ խօսքերուն մէջ. «Տեսնո՞ւմ ես այս մուրճն ու մանգաղը: Լաւ նշան է. բայց մի բան է պակասում. մուրճի եւ մանգաղի միջեւ մի մըտրակ էլ պիտի նկարէին» Իսկ այս մտրակը ինք կը բանեցնէ անխնայօրէն մարդոց ու կենդանիներու վրայ, մինչեւ որ օրին մէկը իր

վրան ալ մտրակ բանեցնեն եւ աքսորեն զինք: Վէպին մէջ մենք կը հանդիպինք երիտասարդ Զինաւորին, որ Ստեփանի նոր հասած ատենները «կը դործէ», յետոյ նաեւ ա'լ ծերացած Զինաւորին, աքսորէն խեղճացած վերադարձած, բայց հինէն որոշ տարրեր պահած տակաւին հողիին մէջ:

Ստեփանը, Զինաւորը, Նորան ու միւս տիպարները վէպին իսկական հերոսներ չեն, այն իմաստով որ մենք առհասարակ կու տանք այս որակումը մարդոց, աւանդական վէպերուն մէջ, նոյնիսկ երբ այս նշանակութիւնը բոլորովին գիտակցուած չէ: Կը մըտածենք առհասարակ թէ վէպերու հերոսները սովորականէն տարբեր մարդեր են, դէշ կամ լաւ, բայց գիծէ դուրս: Իսկ այս վէպի հերոսները սովորական մարդեր են. կրնան լաւ ըլլալ կամ դէշ, բայց աւանդական վէպի անսովոր, գիծէ դուրս անձերուն նման չեն:

Սակայն Ստեփանի եւ Զինաւորի նման մարդերը դասակարգային պայքարի երկու բեւեռները չեն ներկայացներ. միեւնոյն դասակարգին մէջ ալ կարելի է հանդիպիլ անոնց: Իրենց տարբերիչ տարրը մարդկային կամ անմարդկային վերաբերումն է միայն: Այս պատճառով ալ Պալաիեան չ'իյնար դրական ու բացասական հերոսներու «շարլոնային» տարբերումի որոգայթին մէջ, քիչէ դարձած հաստատումներ չի կրկներ իր դործող անձերը կերպարաւորելու ատեն: Ասիկա չի նշանակեր, սակայն, թէ առարկայական, լուսանկարային մօտեցումով անհոգի հերոսներ կը ներկայացնէ մեզի. լաւագոյնի ձգտումը եւ հողիներ ճարտարապետելու հակումը զգալի են վէպին մէջ: Ստեփան Եսայեանը եւ իր նմանները ներկայացուած են անաչառ մօտեցումով, ճիշդ է, բայց նաեւ համակրական շունչով ու կ'արժանանան նաեւ ընթերցողի համակրանքին:

Քանի մը խօսք ալ՝ վէպի մթնոլորտին ու կառոյցին մասին:

Ժամանակակից վէպի արեւմտեան տեսաբաններու հաստատումով՝ վէպ եւ բանաստեղծութիւն հիմնական տարբերութիւններ չունին իրարմէ: Վէպը կրնայ նաեւ բանաստեղծական ըլլալ: «Որսեղ էիր, Մարդ Աստծոյն» կարգալու ժամանակ, մարդ կը համոզուի թէ ճիշդ է այս հաստատումը: Բանաստեղծական մթնոլորտ մը կը տիրէ այս վէպին մէջ, եւ բանաստեղծական այս մթնոլորտը կը ծնի ի'ր՝ Պալաիեանի մօտեցումէն: Այս մօտեցումը ոգեկոչական է հասկէս: Կան նաեւ քնարական երկերը յատկանշող գեղեցիկ պատկերներ, որոնք բնականօրէն, ինքնեկ ձեւով ստեղծուած են:

Իսկ կառոյցը հետաքրքրական է, որովհետեւ միայլար ու ժամանակագրական զարգացումի վրայ հիմնուած չէ: Գործողութիւնը — ոչ աւանդական վէպի «էնթրիկ»ի իմաստով — կը զարգանայ ժամանակին մէջ ետ ու առաջ երթեւեկով: Խալափեան հատուած մը կը վերջացնէ կախման կէտերով եւ առանց զգուշացնելու ընթերցողը՝ ուրիշ հատուածի մը կ'անցնի, որ տարբեր ժամանակի պատմութիւն մը կը պատմէ: Ընթերցողը անուղղակիօրէն կը հրաւիրուի մասնակցելու վէպի կառուցումին, անհրաժեշտ ազուցումը ընելու տրուած տարբեր ժամանակի դէպքերուն միջեւ:

Ժամանակին, երբ սինեմայի արտադրիչները կրաւորական հանդիսատեսներու կը դիմէին եւ կը ճգնէին ամէն մանրամասնութիւն բացատրել անպայման, ժամանակային այս անցումները կը նշէին տեսանելի մանրամասնութիւններով: Օրինակ, զգացնելու համար թէ ժապաւէնի հերոսը տրուած պահու մը անցեալի մէկ դէպքը կը յիշէ ու կը ոգեկոչէ, դունաւորէն կ'անցնէին սեւ ու ճերմակ պատկերացումին, կամ ալ հերոսը կը ներկայացնէին երազանքի դերքի մը մէջ ու անցեալի շերտը տալէ ետք կը վերադառնային երազանքի նոյն դերքը կրկնող պատկերի մը: Կը պատահէր նաեւ, որ, հերոսի մէկ երազը ներկայացնելու համար, մշուշոտ, չփոթ պատկերներ շարայարէին ու վերադառնային յետոյ ներկայ ժամանակի յստակ պատկերներուն: Իսկ հիմա պէտք չունին նման նախնական միջոցներու. պարզապէս իրարու ետեւէ կու տան իրականութեան ու երազի պահերը, ներկայի եւ անցեալի դէպքերը՝ թոյլ տալով որ հանդիսատեսը ինք կատարէ անհրաժեշտ «տեղադրում»ը եւ ստեղծէ ցանկալի շարայարումը:

Նոյն ձեւով կը վարուի նաեւ Խալափեան:

Անցումը, մէկ դէպքէն միւսը, ներկայէն՝ անցեալ կամ հակառակը, տեղի կ'ունենայ միտքերու եւ պատկերներու յարակցումի թեքնիքով: Ձայն մը, պատկեր մը, մտածում մը յանկարծ դործող անձը կ'անջատէ ներկայէն, ոգեկոչել կու տայ այդ ձայնով, պատկերով կամ մտածումով յատկանշուող դէպք մը:

Նման դրելաձեւի մը որդեգրումը կ'ենթադրէ անշուշտ ընթերցողի գիտակցութեան հետ կոչ ընել նաեւ անոր զգայարաններուն: Եւ ամենէն աւելի ընթերցողի տեսողական զգայարանն է որ կը դործէ. այս վէպը շարք մըն է շարժուն կամ կայուն պատկերներու, տեսարաններու, որոնք իրարու կը յաջորդեն, իրարու կը կապուին բազմալար ու բազմամակարդակ հէնքի մը վրայ, եւ մանր կտորներով հետզհետէ ստեղծուող փազըլի մը պէս հետզհետէ կը ստեղծեն վէպին համակառոյցը:

Եզրափակեմ :

Այս վէպը՝ միևս վէպերուն պէս, այս հեղինակը՝ միևս հեղինակներուն պէս, որոնց մասին խօսեցանք, հարազատ ու կենդանի մէկ պատկերը կը ներկայացնեն մշակութային մեր ներկային, հայրենիքի մէջ: Այս իրականութիւնը պայծառ է եւ յուսադրիչ: Կը կարծեմ թէ կարելի է առանց վարանքի հաստատել թէ մեր գրականութեան, հայաստանեան թեւի գրականութեան, ապագան մտահոգիչ չէ բնաւ: Թէեւ մենք Սփիւռքի մէջ որոշ դժուարութիւններ ունինք՝ միակ այն մտածումը, թէ աշխարհի վրայ տեղ մը - մեր սիրտերուն ամենէն մօտ տեղը - հայ գրականութիւնը պէտք եղած թափով կը շարունակուի եւ յատկանշական երկերով կը հարստացնէ գրական մեր արանդը, ոչ միայն միութարական է, այլ նաեւ գօտեպնդող, խանդավառիչ:

THE MODERN SOVIET ARMENIAN NOVEL AND ZORAIR KHALAPIAN

KRIKOR SHAHINIAN

In the last decade a young generation of writers has shown itself in Soviet Armenia especially prose writers. The following names are representatives of this prose writers: Berj Zeitounzian, Vartkes Bedrossian, Atalian, Kalantarian, Garen Simonian, Moushegh Manougian, Kevork Arshagian, Hrant Matevosian, Zorair Khalapian and others.

Krikor Shahinian, in this article, presents Khalapian's novel *Where Were You, O Man of God*, and through it he exposes the innovation of young soviet Armenian prose writers in subject matter, outlook, narration and form,

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԵՐԷՆ - ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Կազմողներ

Ս. Ս. ԶՈՒԼՋԵԱՆ և Յ. Ս. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒՔ, 1969

Վերջերս լեզուական կարեւոր եւ օգտաշատ աշխատասիրութիւն մը հրատարակուեցաւ Պէյրութի մէջ: Աշխատասիրութիւնը մեծածաւալ - շուրջ հազար էջ - Արարերէն-Հայերէն բառարան մըն է՝ վայելուչ արտաքինով, լաւորակ թուղթով եւ մաքուր տպագրութեամբ: Ան պատրաստուած է Հայաստանի մէջ եւ հրատարակուած է Պէյրութ:

Սոյն բառարանը անհրաժեշտ նկատողը, թելադրողը եւ ձեռնարկողը եղած է Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Բաժանմունքը: Այս իրողութիւնը, որ մենք արձանագրուած կը տեսնենք բառարանին առաջին էջին, հրճուանքի ու պարծանքի զգացում մը կը փոխանցէ մեզի:

Բառարանը պատրաստողներն են՝ Ս. Ս. Զուլջեան և Յ. Ս. Սարգիսեան: Հալէպէն հայրենադարձ Պր. Սուրբ Զուլջեանը անձնապէս ծանօթ է մեզի: Կը շնորհաւորենք զինք ու Պր. Յ. Ս. Սարգիսեանը՝ այս մեծարժէք աշխատասիրութեան համար:

Այս բառարանը օգտաշատ նորութիւն մը կ'արձանագրէ, նորութիւն մը՝ որ ցարդ հրատարակուած արարերէն-հայերէն բառարաններէն եւ ոչ մէկը արձանագրած է: Նախ, անիկա կը սկսի ձախէն աջ, փոխանակ աջէն՝ ձախի, ինչ որ յատուկ է արարերէնին: Երկրորդ՝ այբբենական շարքով կազմուած է բառարանը, փոխանակ բառերու արմատներու դրութեամբ: Բառարանը դործածողներուն աշխատանքը մեծապէս կը դիւրանայ այսպիսով:

Հոգեկան աւելի մեծ դոհունակութիւն եւ խանդավառութիւն պիտի զգայինք, եւ աշխատանքը պիտի ըլլար աւելի օգտակար եւ դործնական, եթէ սոյն բառարանի պատրաստութիւնը կատարուած ըլլար առաւել բծախնդրութեամբ. բծախնդրութիւն՝ որ նշմարելի

է — անհասարակ — մայր հայրենիքի եւ յատկապէս Գիտութիւններու Ակադեմիայի կողմէ հրատարակուած դերքերու պարագային :

Երկու լեզուներով բառարան մը պատրաստելու, եւ կամ՝ լեզուէ մը ուրիշ լեզուի թարգմանութիւններ կատարելու պարագային անհրաժեշտ չէ այդ երկու լեզուներուն տիրապետելը՝ հասարակապէս : Բժականդրութեամբ, պրպտումով եւ ստուգումով, այսպիսի պարագաներու, շատ աւելի կատարեալ, նոյնիսկ անթերի աշխատանք մը կարելի է կատարել, քան թէ երբ երկու լեզուներու լման տիրապետում կայ, սակայն՝ կայ նաեւ բժականդրութեան, պրպտումի եւ ստուգումի պակասը :

Բառարանը պատրաստող մեր բարեկամներուն արարադիւրտութիւնը եւ կամ արարերէնի տիրապետումը չենք կրնար կասկածի տակ առնել : Բայց հաստատապէս կարող ենք ըսել — եւ շատ փափաքելի էր որ փաստեր չունենայինք եւ չըսէինք — թէ բժականդրութեան, որոնումի եւ ստուգումի բացակայութիւնը յատկապէս բառերու նշանակութեան մէջ, չափազանց դժուար է :

Ունինք արարերէն-հայերէն երկու մեծածաւալ բառարաններ, լոյս տեսած Պէյրութի մէջ. մին՝ հանդուցեալ Ժորժ Թազպաղեանի, եւ երկրորդը՝ «Մշակ» Հրատարակչատան կողմէ հրատարակ հանուած : Մեզի համար ցաւ կը պատճառէ այն իրողութիւնը, որ հայաստանեան այս բառարանին համար չենք կրնար ըսել, թէ անոնցմէ կատարեալ է, ինչպէս նաեւ չենք կրնար ըսել որ անոնցմէ նուազ թերութիւններ ունի : Մեր ակնկալութիւնը տարբեր է : Եւ իրաւունք ունինք տարբեր ակնկալութիւն ունենալու, մանաւանդ երբ այս մէկը այլեւս անհաստական ձեռնարկ չէ, այլ՝ կատարուած է Գիտութիւններու Ակադեմիայի հովանաւորութեամբ եւ հսկողութեամբ :

Այո՛, ակամայ կ'արձանադրենք, որ բժականդրութեան պակասին հետեւանքով հայաստանեան արարերէն-հայերէն բառարանը կը պարունակէ բազմազան եւ բազմաթիւ սխալներ :

Խօսինք օրինակներով .

Ա. ԲԱՌԵՐՈՒ ՍԽԱԼ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

- ابتلى — կրել, գգալ .
պիտի ըլլայ՝
մէկը փորձել, երդուրնցնել, գիտնալ :
- اترب — փռշտով ծածկել .
պիտի ըլլայ՝
հարստանալ, հոգով ծածկել :

- عقال — կապանք, շղթայ.
պիտի ըլլայ՝
 ոտնակապ (ուղտի յատուկ), օղակաձու չուան,
 գոր պետեւիները իրենց գլխուն կը դնեն (*էկիւ*):
- هاد — այցելել, այցելութեան գնալ.
պիտի ըլլայ՝
 հիւանդտեսի երթալ:
- أعوذ بالله — Աստուած ազատի, Աստուած չանի.
պիտի ըլլայ՝
 Աստուծոյ կ'ապաւինիմ:
- أهبط — սարքել, հանդերձել, պատսպարել.
պիտի ըլլայ՝
 արթնցնել, սուր մօնել, հով առաջացնել:
- اندرج — տեղաւորուած լինել, միացուած լինել, գետեղ-
 ուած լինել, տպագրուած լինել.
պիտի ըլլայ՝
 փնանալ, ոչնչանալ, մտնել ռել տեղ:
- أبي — հպարտ, գոռոզ, ամբարտաւան.
պիտի ըլլայ՝
 վեհանձն:
- وعز الى — ներշնչել.
պիտի ըլլայ՝
 քեղադրել:
- وليّة — որբուհի, տկար կին.
պիտի ըլլայ՝
 մօտիկ, համետ:
- وقف على — ... 3. ծանօթացնել, տեղեակ պահել, հազոր-
 դակից դարձնել.
պիտի ըլլայ՝
 ծանօթանալ, տեղեակ պահուիլ, հազորդակից
 դառնալ:
- ولف — 1. բարեկամութեան նպաստել, հովանաւորել.
 2. բարենպաստել, նպաստել.
պիտի ըլլայ՝
 իրարու յաջորդող փայլակ, միաժամանակ եկող
 մարդիկ:

բ. ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԿԱՐԵՒՈՐ և ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐՈՒ ԱՆՏԵՍՈՒՄ

ادبر	—	փախչիլ
برد	—	խարտոցել
ترف	—	վայելել
جندل	—	զգետնել
ذرف الدمع	—	արցունք թափել
ترياق	—	թիւրակէ (հակաթոյն բարդ դեղ մը)
خلد	—	խլուրդ
حبارى	—	արօս (թռչուն)
سنجاب	—	սկիւռ
شقائق النعمان	—	կակաչ
اقحوان	—	զատկածաղիկ
عليق	—	մոքեմի
الحبر	—	ֆահանայապետ

գ. ԿԱՐԳ ՄԸ ԲԱՌԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԻ ԱՆՏԵՍՈՒՄ

عاق	—	Անհնագանդ, ըմբոստ, խօսք չլսող (որդու մասին): <i>Երբ անառակ բառը ճիշդ նշանակութիւնն է:</i>
قسا	—	Խիստ, դժժան լինել: <i>Վինչդեռ բուն նշանակութիւնն է՝ կարծրամալ (բոյսի պարազային):</i>
تفادى	—	հաւաքուել, հանդիպել, պատահել: <i>բառին բուն իմաստն է՝ իրար կանչել:</i>
كوى	—	1. այրել, խամսել. 2. խարամել. 3. արդուկել, հարթուկել: <i>Վինչդեռ յարմարագոյն նշանակութիւնը՝ տաղել:</i>

- مُهْم — (կատուագրի կենդանի մը) :
 մինչդեռ միակ եւ ճշգրիտ թարգմանութիւնը՝
 բնօրինակը :
- مَهْم — մեղադրել :
 պիտի ըլլայ՝ ամբաստանել :
- اِتِهَام — մեղադրում, մեղադրելը, մեղադրանք :
 երբ կը պահպի հիմնական թարգմանութիւնը՝
 ամբաստանութիւն :
- جُنَى — յանցանք կատարել :
 միակ ճշգրիտ իմաստն է՝ մեղանշել :

Դ. ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐՈՒ ՃՇԳՐԻՏ ԻՄԱՍՏՆԵՐԷՆ ԱՆԿԱԽ,
 ՆՈՐ ԻՄԱՍՏՆԵՐՈՒ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

Արդարեւ կը հանդիպինք բաղմաթիւ բառերու, որոնց հեղի-
 նակները կու տան ճշգրիտ թարգմանութիւնը, ապա կ'աւելցնեն նոր
 իմաստներ, որոնք շատ յաճախ գոյութիւն չունին ու մեզի դարմանք
 կը պատճառէ թէ աշխատասիրողները ուսկից կը հնարեն այդ նոր
 իմաստները :

- غزا — 1. արշաւել, յարձակել, ներխուժել. 2. ձգտել
 որեւէ բանի, նպատակ ունենալ :
 Երկրորդ իմաստը գոյութիւն չունի արաբերէ-
 նի մէջ :
- وئيد — 1. կենդանի քաղուած. 2. դանդաղ, դանդա-
 դորէն, կամաց :
 Կրկին երկրորդ իմաստը սխալ է :
- حجم — 1. վառել (կրակ) . 2. Սատանայի մօտ ուղար-
 կել :
 Երկրորդը՝ սխալ :
- عتيد — 1. պատրաստ, պատրաստուած. 2. ապագայ .
 3. մշտական, յանձնարարական. 4. մեծ, ուժեղ,
 հզօր, ամուր. 5. փառայեղ, վեհասմանչ, ազ-
 դու ազդեցիկ :
 3-րդ եւ 5-րդ իմաստները անճիշդ են, ուստի՝
 աւելորդ :
- هيفان — 1. անյաջող, ձախորդ. 2. ծարաւի, ծարաւող :
 Առաջինը աւելորդ է. արաբերէնի մէջ այդպի-
 սի բան չկայ :

Մեր մատնանշածները տակաւին օրինակներ են զանազան տեսակի սխալներէ: Ներկայացուած իւրաքանչիւր պարագայի, կարելի է նմանօրինակ բազմաթիւ սխալներ դտնել բառարանին մէջ:

Վերոյիշեալներէն անկախ, կան նաեւ սխալներ բայերու հետ դործածուող նախադրութիւններու պարագային: Բառարանին մէջ կարելի է հանդիպել նաեւ հնարածին բառերու, որոնք դոյուլթիւն չեն ունեցած ու չունին արաբերէնի մէջ: Այս ուղղութեամբ ալ կարելի էր տալ բազմաթիւ օրինակներ, եթէ տեղի սղութիւնը արդիւք չհանդիսանար:

Բառարանին ի նպաստ վկայութիւն մըն է վերջաւորութեան տրուած ցանկը (15 էջ) աշխարհագրական անուններու՝ արաբերէն եւ հայերէն: Նմանապէս՝ քերականական նախնական դիտելիքներու բաժինը, ուր դժբախտաբար սպրդած է կարեւոր սխալ մը: Աշխատասիրողները կ'ըսեն թէ երբ ժողովուրդներու եւ ցեղերու կ'ակնարկուի, անոնք անպայման իզական կ'ըլլան: Մինչդեռ բոլոր ժողովուրդներու եւ ազգերու անունները արական են:

Կը յուսանք, որ մեր մատնանշումները, թերութիւններուն վրայ ծանրանալը, աշխատասիրողները եւ Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիան պիտի մղեն ուշադրութիւն ընծայելու, աւելի խտասպահանջ ըլլալու հետագայ աշխատանքներու ընթացքին: Եթէ այս մէկը կատարուի, սոյն տողերը ստորագրողը ինքզինք վարձատրուած պիտի զգայ:

ԲԱՐՍԵՂ ՉԱՔՈՅԵԱՆ

(Արաբերէն լեզուի ուսուցիչ)

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

SIRARPIE DER NERCESSIAN, «*THE ARMENIANS*», Norwich, Great Britain, 1969, 216 p.

«Հին ժողովուրդներ եւ վայրեր» մատենաշարին վաթսուն ութերորդ հատորն է այս, որ նուիրուած է հայ ժողովուրդին: Միջազգային տարողութիւն ունեցող այս մատենաշարով նախապէս լոյս տեսած են նաեւ «Եգիպտացիները», «Փիւնիկեցիները», «Բիւզանդացիները», եւայլն:

«Սովետական Հայաստանը միայն մէկ փոքր մասն է պատմական Հայաստանին, որ մինչեւ 1915 թ.ի զանգուածային տեղահանութիւնը իր գոյութիւնը պահած էր աւելի քան 2050 տարիներ: Արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ մղուած պայքարին մէջ, ինչպէս եւ արեւմտեան Ասիոյ մէջ որպէս գլխաւոր ամբողջներէն մէկը եւրոպական եւ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, այս փոքր երկրին կարեւորութիւնը առաւելագոյն չափով կը ճանչցուի այժմ: Եւ սակայն, թէեւ մասնազիտական ուսումնասիրութիւններ նուիրուած են Հայաստանի առանձին երեւոյթներու մասին, Փրոֆ. Տէր Ներսէսեանի այս գիրքը առաջին ամբողջական տեղեկադրութիւնն է», կ'ըսէ գիրքի շապիկին վրայ արձանագրուած ծանօթագրութիւնը:

Հայաստանի տեղագրութեան եւ նախնական ընկալութեան մասին արագ ակնարկ մը տալէ յետոյ, հեղինակը կ'ուրուագծէ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը՝ Ուրարտուէն սկսեալ մինչեւ 1064 թ.ը: Առանձին գլուխ մը տրամադրուած է Կիլիկիոյ թաղաւորութեան: Ինչպէս եւ առանձին գլուխներու տակ ներկայացուած են հայ «Հասարակութիւնն ու Տնտեսութիւնը», «Կրօնքը», «Գրականութիւնն ու Դաստիարակութիւնը», «Ճարտարապետութիւնը», «Քանդակագործութիւնը» եւ «Նկարչութիւնը»:

Հատորը կը բովանդակէ նաեւ 78 լուսանկարներ, 48 դժանկարներ եւ 2 քարտէսներ, որոնք բոլորն ալ ներկայացուած են խնամքով ու ճաշակով:

Հատորը, որ նաեւ ունի մատենագիտութեան բաժին մը, կոչուած է առարկայօրէն ներկայացնելու հայ ժողովուրդն ու նոր քաղաքակրթութիւնը միջազգային ընթերցող հասարակութեան:

«Հայերը»՝ միաժամանակ նոր վկայութիւն մըն է մեծանուն հայագէտ-բիւզանդագէտ Փրոֆ. Ս. Տէր Ներսէսեանի լայն պաշարին, խոր հմտութեան եւ գիտական հասկացողութեան:

Բժ. ՌՈՊԷՐ ՃԵՊԵՃԵԱՆ, «ՀԱԼԷՊԻ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԲԺՇԿԱՊԵՏ Ա. Ա. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ», Հալեպ, 1969, 130 էջ:

20-րդ դարու Հալէպին առաջին յիսուն տարիները անքակտելի կերպով կապուած են բժշկապետ Ա. Ա. Ալթունեանի անուան հետ: Հիմնադիրը համանուն արդիական հիւանդանոցին, ու մինչեւ իր մահը (1950 թ.)՝ դիւսաւոր բժիշկը նոյն հիմնարկութեան, Բժշկապետ Ա. Ա. Ալթունեան կը հանդիսանայ հայ բժշկադիտական պատմութեան պայծառ դէմքերէն մէկը, որուն խոր հմտութիւնը, պրպտող միտքը ու ծառայող ոգին, զինք արժանացուցած էին հայ եւ օտար շրջանակներու յարգանքին ու վնահատանքին:

Բժ. Ռոպէր Ճեպեճեան իր այս դրքոյկով իրաւ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլայ ընդհանրապէս Հալէպահայ գաղթօճախի պատմութեան, ու մասնաւորապէս հայ բժշկադիտութեան պատմութեան:

Գրքոյկը հարուստ է վաւերադիրներով, որոնց մէջ դիւսաւորաբար ուշադրութեան արժանի է Բժ. Ա. Ա. Ալթունեանի իսկ կողմէ գրի առնուած «Բժշկական կեանքիս Յիսուս Տարիս» (էջ 32-56):

Դիտողութիւն մը: Ինչ որ ալ ըլլան հեղինակին կողմէ արըուած պատճառաբանութիւնները, գրքոյկին մէջ օգտագործուած ուղղադրութիւնը չ'արդարանար:

«ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՃԻՊԷՅԼԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻ 1920-1925», Պէյրութ, 1969, 325 էջ:

1915: Կոտորած, աքսոր ու մահ: Եւ որբեր: Անթիւ ու անհամար որբեր: Ճշակտոր ժողովուրդի մը ծլարձակումը: Վերջին տասնամեակներուն դրուեցան բազմաթիւ յուշամատեններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կոչուած է էջ մը լեցնելու մեր ապագայ պատմադրութեան մէջ: Ահաւասիկ նոր մը, որ տարբեր է բոլորէն: Մեր ժողովուրդի յարութեան կենդանի վկայադիրներէն մէկն է այս հատորը, որուն խմբագրական կազմը՝ Գ. Բանեան, Յ. Գարաօղլանեան, Յ. Շահինեան, ճիգ չէ խնայած կարելի բժախնդրութեամբ եւ ամբողջականութեամբ ներկայացնելու ձիւթէյլի Ամմերիկեան Որբանոցին հինգ տարիները: Հակառակ անոր որ վիճակագրական տախտակները կը պակսին հատորին մէջ, ու վաւերա-

Թուղթերու բացակայութիւնը զվալի է - կ'ըսուի թէ արխիւները փճացուած են որբանոցի փակումին յաջորդող ամիսներուն - , հատորը կը պահէ իր վաւերականութիւնը եւ կենդանութիւնը: Հրատարակուած բազմաթիւ լուսանկարներն ու ականատեսի վկայութիւնները հատորը կը դարձնեն հայ պատմագրութեան յանձնուած արժէքաւոր հում նիւթի մը: Անկասկած հարկ է որ օր մը զրուի 1915 թ.ին յաջորդող հայ որբութեան պատմութիւնը: Հրատարակուած այս հատորը կրնայ սքանչելի խթան մը ըլլալ այդ ուղղութեամբ:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ, «ՇԱՀԱՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ (1891-1956)»,
Պէյրուք, 1969, 100 էջ:

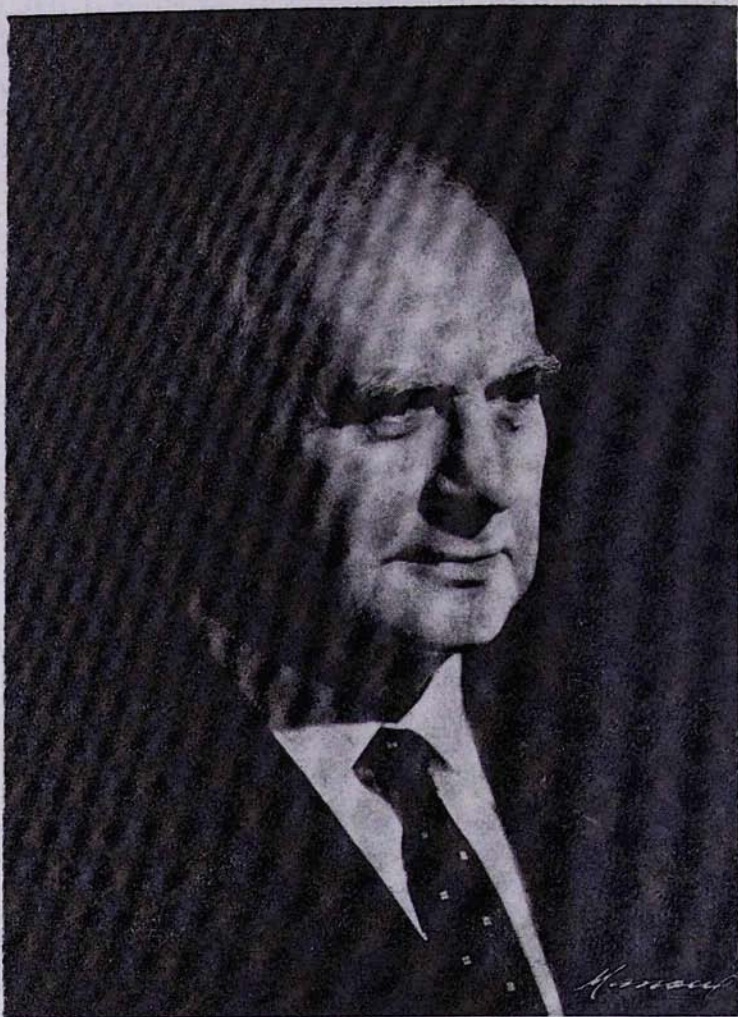
126

«Աշխարհի վրայ շատ քիչ իրական մտածողներ կան, եւ անոնցմէ մէկը Շահանն է», լրսած է Յակոբ Օշական: Մտածող, գեղագէտ եւ երաժշտագէտ Շ. Պէրպէրեան եղած է քսաներորդ դարու սփիւռքահայ կեանքին մեծանունը կրթական մշակներէն մէկը, որուն կեանքն ու զործը ներկայացնելու փորձ մը կատարած է Ա. Տէր Խաչատուրեան իր այս գրքոյկով:

Իր աշխատասիրութեան առաջին 58 էջերուն մէջ ուրուագծելէ յետոյ Շ. Ռ. Պէրպէրեանի կեանքը, հեղինակը յաջորդ էջերուն մէջ ամփոփած է մատենագիտութեան հարուստ բաժին մը, որ կը պարունակէ Շ. Պէրպէրեանի ստորագրած ուսումնասիրութեանց եւ յօդուածներուն ամբողջական ցանկը, ինչպէս նաեւ Շ. Պէրպէրեանի կեանքին ու գործին նուիրուած յօդուածներ:

Օգտակար ուսումնասիրութիւն մը, որ մեծապէս պիտի դիւրացնէ մեծ մանկավարժին ստեղծագործական, իմացական եւ գեղագիտական աշխարհին ապագայ սերտողութիւնը:

Ե. Հ. Ք.

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԽՐԼՈՐԻՅԱՆ
(1891 - 1968)

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԽՐԼՈՐԵԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐ)

Ծնած է Անթէպ, 1891-ի Հոկտեմբերի սկիզբը: Իր ուսումը կը սկսի Հալէպ, ապա 1898-էն ետք կը շարունակէ գայն Անթէպի Գայանըզ քաղի Աւետ. Եկեղեցւոյ դպրոցը: 1907-ին կը մտնէ Անթէպի Աւետ. Գալէնը: Ուսումը տարի մը ընդհատելով 1910-11-ին ուսուցչութեամբ կը գրադի վերայիշեալ եկեղեցիի նախակրթարանին մէջ: 1913-ին գովեմական ուսումը կ'աւարտէ: 1913-14-ին տնօրէն ուսուցիչ՝ Քիլիսի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի նախակրթարանին: 1914-15, ուսանող է Մարաշի Աստուածաբանական նմարանին մէջ: 1915-18, զինուոր է, նախ մի քանի ամիս թուրք բանակի մէջ, ապա՝ մինչեւ զինադադար, իբր քարգումմ ֆարտուղար գերման բանակի մէջ: 1918-23, ուսուցիչ է նախ Անթէպ՝ ապա Հալէպ: 1923-էն 1925, ֆարգիչ-ուսուցիչ Գալատուրան եւ Քեսաս: 1925-27, ուսանող է Աթէնք, Կրօնական վարժարանի մէջ: 1927-34, պատասխանատու խմբագիր՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան պաշտօնաքերքին, «ՆՈՐ ԱԻՆՏԱՐԵՐ»ի, միեւնոյն ատեն օգնական հովիւ վեր. Կ. Յարութիւնեանի, եւ 1927-28-ին ալ հին եւ նոր հայերէն լեզուի եւ գրականութեան դասախօս՝ Հալէպ Գալէնի մէջ: 1931-ին կը խմբագրէ ու կը հրատարակէ ԲԱՐՈՅԱՎԷՊԵՐ խորագրով բարոյալից պատմութեամբ հատոր մը (մատենաշար «Նոր Աւետարեք»ի, թիւ 1): 1935-39, հոգեւոր հովիւ Գըրըզ համի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի: 1939-ին, Հոգեգալուստի Կիրակին կը ձեռնադրուի Մերձաւոր Արեւելի Հայ Աւետ. Միութեան կողմէ, Հալէպ, Հայ Աւետ. Էմմանուէլ Եկեղեցիի մէջ: 1939-47, հոգեւոր հովիւ Նահատակաց Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Հալէպ: 1947-ին կը հրաւիրուի Աւետ. Միութեան հրատարակչական գործին պատասխանատուութիւնը ստանձնելու: Խմբագրած եւ հրատարակած է ՀՈՒՆՁՔը, յորելիմական հատոր մը՝ նուիրուած Փրոֆ. Լ. Լեւոնեանի: 1949-էն 1950, խմբագրած եւ հրատարակած է ԱԻՆՏԱՐԵՐ մատենաշարի չորս թիւերը: Միեւնոյն ատեն հայերէն լեզու եւ գրականութիւն

դասաւանդած է Հայ Աւետ. կրթական Հաստատութեան եւ Հայ Աւետ. Գուէնի մէջ, Պէյրութ:

Վեր. Տիգրան Խրլորեանի գլխաւոր աշխատասիրութիւնը կը մնայ ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆը, որուն Ա. հատորը (*Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան*) լոյս կը տեսնէ 1950 թ.ին, իսկ Բ. հատորը (*Համապատկեր Ժամանակակից Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ*) կը հրատարակուի 1951 թ.ին:

Վեր. Տիգրան Խրլորեան եղած է հիմնադիրը Հայ Աւետ. Մեսրոպեան Մշակութային Միութեան:

1952-1955 թթ. Վեր. Տ. Խրլորեան կը պաշտօնավարէ Պէյրութի Հայ Աւետ. Գուէնի մէջ, որպէս դասախօս հայերէն լեզուի, գրականութեան եւ մատենագրութեան: 1953-1954 տարեշրջանին կը վարէ նոյն հաստատութեան տնօրէնութիւնը:

1955 թ.ին երբ Պէյրութի մէջ կը հիմնուի Հայկական Գուլէնը, Վեր. Տ. Խրլորեան կը հրաւիրուի նոյն հաստատութեան մէջ պաշտօնավարելու որպէս Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ եւ հայագիտական առարկաներու դասախօս: Վեր. Խրլորեան աւելի քան տասը տարիներ կը վարէ այդ պաշտօնը: Իր կեանքի վերջին մէկ քանի տարիներուն՝ տարիքի բերումով դադարած էր Ամբիոնի վարիչի պատասխանատուութիւններէն, թէեւ տակաւին կը շարունակէր դասախօսի իր պաշտօնը:

Ան կը վախճանի 1968 թ.ի Նոյեմբերին:

Վեր. Տ. Խրլորեան աշխատակցած է գանազան քերթերու, բայց մասնաւորաբար Ա. Մ. Ն.ու «Հայաստանի Կոչնակ»ին եւ Պէյրութի «Ջանաւեր»ին: Ան ստորագրած է Տիգրան Չ. Խրլորեան, Բագրատ Տ. Չ., Տ. Չ. Խ., Խրլորեան Տ. Չ. եւ Գեորգեան Տ.:

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԽՐԼՈՐԵԱՆ (*)

(Մ Ա Ր Դ Ը)

Յիշատակի հանդիսութիւնները ժամանակին վրայ ամրացուած յուշատախտակներ են լոկ, որոնք մեկնողին արժէքին վրայ բան չեն աւելցնել, բայց մնացողներուն գնահատելու կարողութեան եւ երախտագիտական զգացումին որպէս չափանիշ կը ծառային:

Մարդը, որուն անունով հաւաքուած ենք այս կրթական յարկին տակ, ազնուական խոնարհութեան եւ մտաւորական պարկեշտութեան ներշնչող եւ հետզհետէ քիչ աչքի հանդիպող բազմակողմանի մշակ մըն էր: Հովիւ, ուսուցիչ, խմբագիր, հեղինակ, պատմագէտ, բանասէր – շարունակ աշխատող, խանդավառ, լաւատես, հոգիներու եւ միտքերու մշակ էր – մշակոյթի մշակ: Իր կոչումին զիտակից եւ գործին հաւատարիմ Աստուծոյ ծառայ մը:

Տարիներու հետ իր հասակը չկրէր եւ իր միտքը՝ չթրմբեցաւ: Իր աչքերը մնացին ժպիտով բոցավառ, ու դէմքը՝ արեւու:

Տարուայ մը 365 օրերը եւ մոռացման մաշումը, տակաւին չեն լեցուցած այն պարապը որ իր բացակայութիւնը կը ստեղծէ մեր կեանքին մէջ ու մեր գոլէճին: Այս գոլէճին որ մեզմէ ունէ մէկուն պատկանելէ առաջ – իրե՛ն կը պատկանէր – ժամանակագրական եւ բնախօսական իրաւունքով: Ան իր մտքի շողը ու շունչին հեւքը չխնայեց տրամադրել իր գոլէճին ուսանողներուն ու գիրքերուն համար – իր տարիքին յառաջանալէն ետք ալ – ու նոյնիսկ նախատեսելով անտարակոյս կեանքէն իրեն մնացած քիչ ժամանակը – եւ սպիտակ մազերու ու բացակայ մազերու ծանրութեան տակ, մահուան դէմ վազքի մը արագութեամբ եւ առաքելի մը նուիրու-

(*) Կազմակերպութեամբ Հայկագեան Գոլէճի Հայագիտական Արխիւմին, ու հովանաւորութեամբ Հայկագեան Գոլէճի Հոգաբարձութեան, Ուրբաթ, 28 Նոյեմբերի 1969-ին, Հայկագեան Գոլէճի համդիսարանին մէջ տեղի ունեցաւ Յիշատակի Երեկոյ մը, նուիրուած՝ Վեր. Տիգրան Յ. Խրլորեանին, անոր մահուան Ա. տարելիցին առիթով: Վերոյիշեալ համդիսարան խօսք առին Վեր. Պարգեւ Տարագեան, Տոբ. Ռ. Զորպանեան եւ Տիգր Երուանդ Քասունի: Համդէսիս այս համարին մէջ կը հրատարակենք Տոբ. Ռ. Զորպանեանի եւ Տիգր Ե. Քասունիի ելոյթները:

մով ան աշխատեցաւ Հայագիտական դրադարանին մէջ – գիշերնե-
րը գումարելով ցերեկներուն եւ ամառները՝ դպրոցական շրջան-
ներուն:

Վեր. Տիգրան Խըլոբեանի դործը միայն իր գիրքերուն, քա-
րողներուն եւ դասախօսութիւններուն վաստակին մէջ չ'ամփոփուիլը,
եւ իր անձին հմայքը իր աշակերտներէն աւելի լայն շրջանակի մը
վրայ կը տարածուի: Որովհետեւ ան միայն Հայոց պատմութիւն
չէր սորվեցներ, ո՛չ ալ սահմանափակ ճշմարտութիւններ: Իր սիր-
տը բաց էր բոլոր հայերուն, եւ իր միտքը՝ բոլոր հարցերուն:

Մտաւորական պաշարով հարուստ էր, եւ անհրապոյր ման-
րամասնութիւններն անգամ խանդավառ պահերու վերածելու դադո-
նիքը ունէր դասարանին մէջ: Սակայն ինք ասոնցմէ աւելի բան մը
ունէր – տաք ու վարակիչ շո՛ւնչ մը – հայկական, հոգեւորա-մտա-
ւորական, հայ արժէքներու հանդէպ գուրգուրանքի եւ հիացման
շունչ մը – որ մթնոլորտ կը ստեղծէր ու խանդավառութիւն: Գիր-
քերէն ու խօսքերէն առաջ, ու անոնցմէ աւելի – ահա՛ իրմէ մեզի
մնացած անկորնչելի ու անփոխարինելի աւանդը – հայութեան եւ
հաւատքի շունչը, սէրը, համերաշխութեան ու լայնախոհութեան
պողոտաներու վրայ, սփիւռքի եւ հայրենիքի սահմաններուն մէջ
արտայայտուած, հայը հայ եւ հայը մարդ պահելու իր տեսիլքով:

Որքան դժուար է մեկնող մեծութեան մը մասին արտայայ-
տուիլ – երբ տրամադրելի միջոցը միայն բառեր են, ածականներ,
նկարագրելու համար հոգիի ու սրտի առաքինութիւններ, որոնք
լառերէն աւելի կ'արժեն ու խորհրդանիշերէն աւելի խոր իմաստ ու-
նին: Բայց ի՛նք – նկարագրութեան առարկան, ու նկարագրին տէ-
րը – հիմա կը դառնուի հոն, ուր ալ ածականները անհրաժեշտ չեն
ու խորհրդանիշերը իրենց լրումը գտած – բացարձակ ճշմարտու-
թեան ու յաւիտեանական լոյսին մէջ – ինք հո՛ն է – երկինքի մէջ՝
ուր բացատրութեան կարիք չկայ եւ ամէն բան կը հասկցուի առանց
բառերու միջամտութեան:

Հաւաքուած ենք մարդու մը յիշատակով, մեզմէ յաւէտ մեկ-
նած մեծ մարդու մը – որ իր մեծութեան կոչումով իսկ պիտի վա-
րանէր հոս ներկայ ըլլալու այսօր եթէ այս հանդիպումը յոբելան
մը ըլլար, յիշատակ մը ըլլալու տեղ:

Ինք հոս չէ՛ – եւ մենք աւելի համարձակ կը զգանք խօսելու
իր մասին, եւ մեր երախտագիտութիւնը յայտնելու Աստուծոյ՝ մեր
ազգին եւ համայնքին Վեր. Խըլոբեան մը նուիրած ըլլալուն հա-
մար: Երախտապարտ ենք ոչ միայն անոր տաղանդին այլ ութ տաս-
նամեակներու վրայ տարածուած անոր ծառայութեան կեանքին հա-
մար:

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԽՐԼՈՒԲԵԱՆ (ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ)

Պատուելին...

Մենք այդ անունով ճանչցանք զինք: Այդ բառը՝ անունի մը հազուատը հազաւ իրեն համար, ու հին ու նոր բոլոր աշակերտները, հայերն ու օտարները, զինք այդպէս ճանչցան...

Պատուելին...

Վաթսունը քանի մը տարիներով իր ետին թողուցած մարդ էր, երբ ճանչցանք զինք: Բայց այդ օրերուն, ինչպէս նաեւ յաջորդ բոլոր օրերուն, մենք չկրցանք մտածել իր ուսերուն վրայ ծանրացող տարիներուն մասին: Իր կենսունակութիւնն ու եռանդը թոյլ չտուին որ մտածէինք այդ ուղղութեամբ:

Յաւիտենական երիտասարդն էր Պատուելին, համակ խանդ ու եռանդ: Իր յաղթանդամ ու պատկառազու արտաքինը, անկրնծիւ դէմքը եւ անսովոր փայլք մը ճառագայթող իր աչքերը, մեղի կը յիշեցնէին մշտադալար կաղնին, որ ստեղծուած է տոկալու բոլոր անակնկալներուն դէմ, եւ իր հովանիին տակ պաշտպանելու նորարոյս թուփերը: Ճիշդ այսպէս, ու երբեք տարբեր չէր զգար ռեւէ մէկը, որ դպրոցի բակին մէջ կամ դուրսը, յանկարծ զգար անոր ծանր ձեռքը իր ուսին, ու լսէր անոր առողջ ու խանդավառ ձայնը: Եւ միշտ բան մը ունէր ըսելիք Պատուելին. թելադրութիւն մը, դիտողութիւն մը, երբեմն քաջալերական խօսք մը կամ խրատ մը, ու կը քալէր կ'երթար, վերջին անգամ եւս ուսիդ վրայ զգացնելով իր ձեռքին ծանրութիւնը:

Որպէս ուսուցիչ երբ ճանչցանք զինք, մենք՝ այսպէս կամ այդպէս հասակ առած տղաք էինք այլեւս: Մեր մանկութիւնն ու պատանութիւնը ձգած էինք նախալրթարանի ու երկրորդականի սեղաններուն վրայ, երբ ոտք դրինք Հայկազեան Գոլէճէն ներս: Քիչ թէ շատ կերտուած էին մեր նկարագրերները, հազած էինք հըպարտութիւն մը ու մեղի հետ բերած էինք ամենագէտի հով մը: Վերջապէս՝ տարիք մըն էր մերը, որ իր կուռքերը ունի արդէն, եւ դժուար թէ ընկրկումներ ունենայ նոր հրապոյրներու դիմաց: Տարիք մը, որ քիչ մը ամբարտաւան է, կասկածող, հեզնող, իրմէ

դուրս ամէն ինչ երկրորդական նկատող... եւ այսպէս, խումբ մը տղաք եւ աղջիկներ էինք, երբ առաջին անգամ մտաւ դասարան... Ո՛չ ոք համարձակեցաւ ամբարտաւանութիւն, կասկածանք ու հեղ- նանք խաղալ...: Ո՛չ, կարելի չէր: Ո՛չ թէ անոր համար որ ներս մտած ուսուցիչը խտտադէմ էր ու ծանրահայեաց, ո՛չ թէ անոր հա- մար որ ան սպառնալիք մը բերած էր իր հետ ու սարսափեցուցած էր մեզ... այլ պարզապէս անոր համար որ մենք մեզ դտանք ներ- կայութեանը մէկու մը, որ յաջողած էր մարմնով, ձայնով ու մա- նաւանդ ժպիտով լեցնել ամբողջ դասարանը ... ու հիմա, մենք նստած կ'ըմբռնէինք խանդավառութիւնն ու կեանքը որ կը պոռթ- կար իրմէ դուրս, ու կը պարուրէր մեզմէ ամէն մէկը: ... Ու յե- տոյ՝ չորս տարիներու ընթացքին չորս անգամ քանի տասնեակ ան- դամներ եղանք իր հետ, նոյն յարկին տակ, ու խոստովանինք, որ հազուադէպօրէն հանդիպեցանք իր խոժոռ հայեացքին, ու միայն անգամ մը կամ երկու՝ իր բարկութեան...:

Անսահման բարեացակամ էր մեր չարութիւններուն հանդէպ: Ու քանի՛ քանի՛ անգամներ խաբեր ենք մենք մեզ, կարծելով որ մեր այս կամ այդ չարութեան անտեղեակ մնաց Պատուելին: Կար- ծեր էինք որ չէր լսեր, չէր տեսներ ... Ու յետոյ՝ ժամ մը վերջ կամ երկու, դասարանէն դուրս ելլելու պահուն թէ յաջորդ օր, բա- կին մէջ, ան պիտի մօտենար, ձեռքը դնէր մեր ուսին, ու զգու- շացնէր որ այդ չարութիւնը չկրկնուէր անգամ մըն ալ ... չէ որ մեր հասակին չէր վայելեր: Ու այդ խումբ մը տղաքն ու աղջիկ- ները գիտէին որ այդ հասակին չէին վայելէր այդ բաները:

Մենք Պատուելին ճանչցանք որպէս հայագիտական առար- կաներու դասախօս: Ու իր բոլոր դասապահներուն, լեցուեցանք հա- յութեամբ: Գիտէր իր խօսքին զօրութեամբ կախարդել աշակերտ- ները: Ու կը զգայինք, որ դասանիւթէն անդին, բառերէն, անուն- ներէն ու թուականներէն շատ առաջ զինք կենսավառողը հայու- թիւնն էր, եւ զայն կ'ուզէր փոխանցել մեզի՝ դասանիւթէն առաջ:

Ու կը յաջողէր: Ամէն անգամ որ դուրս դայինք իր դասա- րանէն, թիչ մը աւելի հայ կը զգայինք մենք մեզ: Ու տարիներ ետք, եթէ մեր մօտ աղարտած են իր մեկնաբանութիւններն ու բացատրու- թիւնները, երբեք չէ աղարտած սակայն իր՝ մեզի փոխանցած հա- յեցիտութիւնը:

Պատուելին ծանօթ էր այն բոլոր դժուարութիւններուն, ու- րոնք իրն էին, որպէս հայագիտական առարկաներու դասախօս: Գիտէր միջավայրին թողուցած ազդեցութիւնը աշակերտին վրայ, կը զգար մթնոլորտին պակասը մեր ընդհանուր կեանքին մէջ, բայց

դեռ յամառութեամբ կը շարունակէր իրեն վստահուած առաքելութիւնը արդիւնաւորել: Ու ժամանակը եկաւ ցոյց տալու, որ այդ յամառութիւնը պարզեւատրուեցաւ:

Սակայն հոս տեղին է արդարութիւն մը ընել Պատուելիին: Պատուելին հայադէտ մը չէր բառին նեղ ու մասնազլտական իմաստով: Ու ասոր մէջ իրը չէր յանցանքը: Պատրաստութեամբ՝ հոգեւորական, բայց իր նախասիրութեամբ՝ նոյնչափ գիրի ու գրչի մարդ, պատմութեան եւ գիրքի սիրահար, Պատուելին իր տարիներու անսահման ընթերցանութեամբ պաշարած էր այն ինչ որ ունէր եւ կու տար իր շուրջիներուն: Իր կեանքի տարիները նկատի առած՝ Հայկազեան Գոլէճը ուչ կը բացուէր: Ու առաջին անգամ Հայկազեանի մէջ անհրաժեշտութիւնը կը գզար ի մի բերելու, դասաւորելու իր նօթագրութիւններն ու ընդգծումները: Ու յետոյ՝ յաջորդական տարիներուն, տեւական աճող դասարանները, ու անոնց հետ՝ դասաւանդուելիք նոր առարկաներու պահանջը, կը ստիպէին զինք հեւասպառ վազքի: Պատուելին վազեց մէկ նիւթէն միւսը, իւրաքանչիւր անգամ ամէն ինչ սկիզբէն սկսելու ստիպուած: Միշտ հաւաքեց, դասաւորեց ու փոխանցեց իր աշակերտներուն: Ու այս՝ պատճառ եղաւ որ ան չկարենայ կենալ տեղ մը, պրսպել, պեղել, խորանալ եւ իր սեփական խօսքը ըսել: Զանց առնելով Հայ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութիւնը, Պատուելին մնաց սիրող հայադէտ մը ընդհանրապէս: Ոոստովանինք՝ որ ան ունէր իր տեսակէտները. մեր պատմութեան զանազան շրջաններու դէմքերուն եւ դէպքերուն մասին ունէր իր խօսքը. եւ հոս՝ երեւան կու դար շեշտուած հայն ու հոգեւորական մարդը: Բայց ափսոս որ երբեք չկրցաւ զանոնք գիրի վերածել, հակառակ յաճախ իր ցոյց տուած տրամադրութեան: Երբեք չէր յուսահատած. միշտ վաղուան մասին ծրագիր մը ունէր: Ու այնքան խանդավառ էր ասպադայով եւ վստահ իր ունենալիք ժամանակին, որ կը հաւատար թէ ուչ կամ կանուխ պիտի նստի գրելու, պիտի կարենայ ըսել իր խօսքը: Ու իր խանդավառութեան մէջ, յաճախ մոռցաւ ամփոփուելու: Փոխանակ սկսելու ծրագրած աշխատանքին, նոր ծրագրի մը մասին կը խօսէր յանկարծ: Կրնայինք նախանձիլ իր խանդավառութեան, բայց նաեւ չէինք կրնար չափոստալ չիրականացած իր ծրագիրներուն համար:

Պատմութեան եւ գրականութեան ուսուցիչ, երբեք չէր սիրեր սակայն խօսիլ իր անցեալին մասին: Մօտիկ անցեալին մասին, ուրկէ շատ հարուստ յուշեր ունէր, միշտ ալ լռութիւն պահեց:

— Անցած բաներու մասին մի խօսիք. մոռցէք, մոռցէք այդ բոլորը, վաղուան մասին մտածեցէք, նոր ծրագիրներու մասին

խորհեցէք... Պիտի ըսէր ամէն անդամ, երբ փորձէինք քիչ մը իր անցեալը քրքրել...

Հաղուադէպօրէն կ'անդրադառնար կարծր իրականութեան, ժամանակին, ու մտերմութեան մէջ երբևէն կ'ըսէր.

— Ուշացա՛յ, շատ ուշացա՛յ ... Հայկազեանը 25-30 տարիներ առաջ հիմնուելու էր...

Յստակ էր թէ ինչ ըսել կ'ուզէր: Բայց իր անսպառ եռանդը կրկին այդ բոլորը մոռցնել կու տար իրեն, ու ինք՝ կրկին նոր ծրագրերնրու ետեւէն կը վազէր:

Իր աշակերտներէն շատերուն համար իր այս հեռուսպառ վաղքը, ծրագրելու, ծրագրելու եւ կրկին ծրագրելու համար, մընաց անծանօթ: Անոնք կը յիշեն Պատուելին, իր նիւթով խանդավառ, նիւթը անմիջական եւ հաղորդական դարձնելու շնորհքով օժտուած, բայց եւ մանաւանդ իր պոռթկումներով, որոնց ընթացքին՝ Պատուելին կը յայտնուէր իր ամբողջ էութեամբ: Անոնք որոնք չեն տեսած Պատուելին իր այդ պահերուն մէջ, դժբախտաբար չեն ճանչցած զինք: Ինչ որ երեւոյթ մը, հարցում մը, վիճաբանութեան նիւթ մը պիտի բռնկեցնէր զինք, որ մոռացութեան տուած դաս ու դիրք, անհաւատալի եռանդով պիտի բարձրացնէր իր ձայնը, ու առանց բառերը ծամծմելու, պիտի պոռար ըսելիքը, որուն ճշգրտութեան վստահ էր հարիւր տոկոսով, եւ զոր պաշտպանելու համար կրնար ճակատ իջնել: Ու յետոյ՝ յանկարծ հանդարտութիւն մը պիտի իջնէր իր վրայ, գոհունակութեամբ առլցուն ժպիտ մը պիտի ողողէր դէմքը, ու դուն, իր աշակերտը, պիտի զբայիր որ նաեւ քեզի համար էր այդ պոռթկումը, ու դուն եւս անցած էիր մտքերու գուպարէ մը:

Անկասկած՝ որ հարուստ է Պատուելին թողուցած մտաւորական ժառանգը, ու եթէ ամէն ինչ յանձնուած չէ թուղթին, իր աշակերտները պիտեն որ շատ բան ժառանգած են իրենց Պատուելին, ու իրենք հարուստ են այդ ժառանգութեամբ:

Բայց միայն ա՞յդ: Անշուշտ անարդար պիտի ըլլար հոս չխօսիլ դիրքերու սիրահար այն մարդուն մասին, որուն իրականացուցած ծրագրերնրէն մէկն է Հայկազեան Գոլէճի այսօրուան Հայպիտական Գրադարանը:

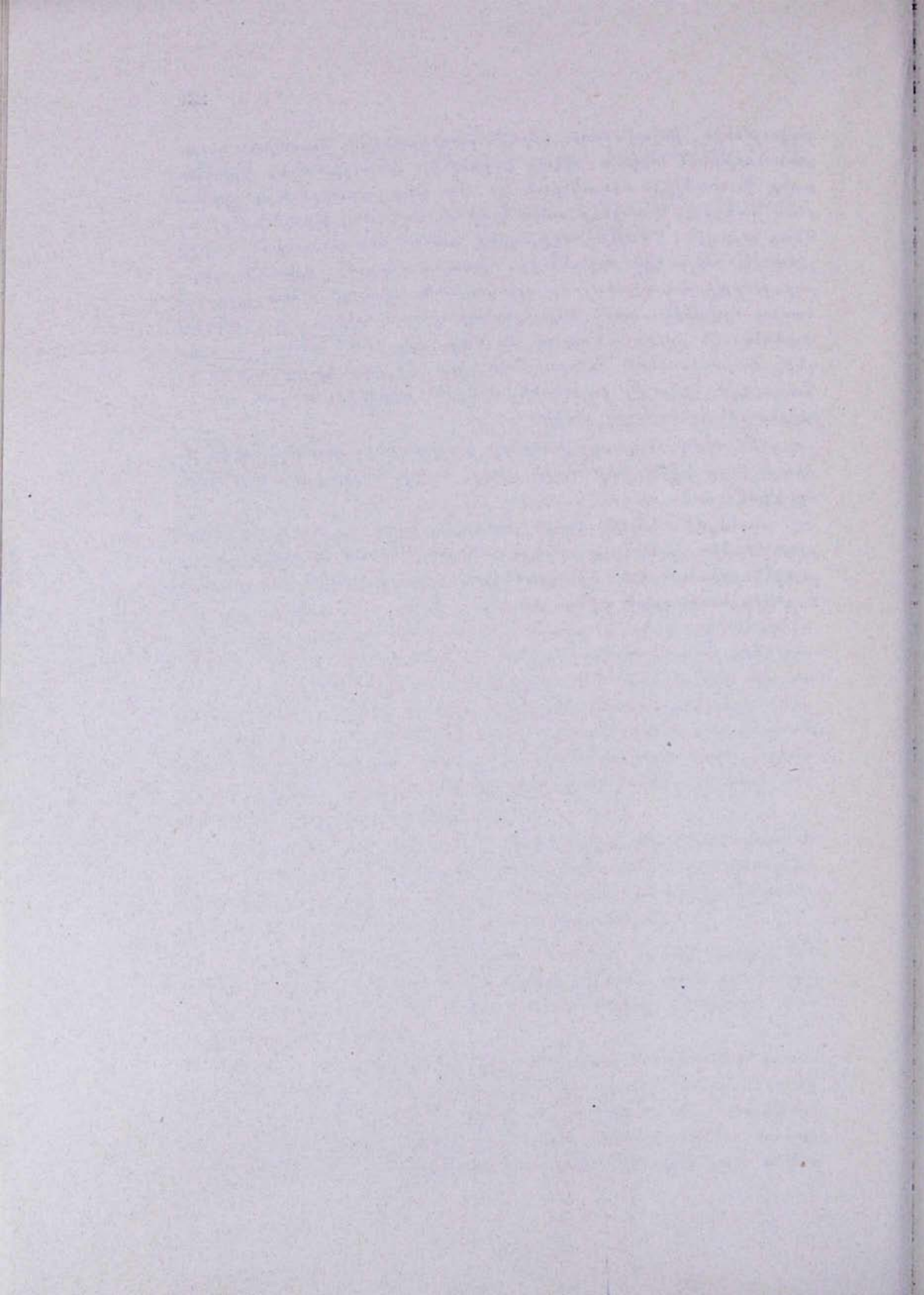
Անոնք որոնք ծանօթ են Հայպիտական Գրադարանի կեանքի պատմութեան, անոնք կրնան վկայել որ ան ժամով ու օրով մեծցեր է: Առաջին օրերուն՝ հազիւ թէ խուցի մը տարածութիւնը ունէր ան, մէկ քանի հարիւր գիրքերով: Յետոյ՝ սկսաւ հասակ նետել: Գոլէճի Հոգաբարձութեան ընծայած նիւթական լայն օժան-

դակութենէն, ինչպէս նաեւ երբեմն բարեկամներու կատարած նուիրատուութենէն անկախ, պէտք է ըսել որ Հայագիտական Գրադարանը Պատուելիին ձեռակերտն է: Իր գուրգուրանքը այդ գիրքերուն հանդէպ, կ'անցնէր ամէն շափ ու սահման: Մինչեւ վերջ ալ մնաց այդպէս: Գոլէճի մէջ, զինք հոս ու հոն փնտռելու կարիք չկար: Ան միշտ գրադարանն էր, հնատիպ գիրք մը, կամ հին պարբերաթերթի հաւաքածոյ մը գրադարանին համար զնած ըլլալուն համար երջանիկ. կամ՝ նոր հրատարակուած գիրքի մը հանդէպ ժպտուն: Ու իր մահէն տարի մը ետք, երբ ամէն անգամ ոտք կը դնէք Հայագիտական Գրադարանէն ներս, կը կարծէք որ ուր որ է, Պատուելիին հիմա կը յայտնուի, ձեռքին՝ գիրքերու տրցակ մը, ու աչքերուն՝ անսահման ժպիտ...

Ու հիմա, երբ այս խօսքերը կ'աւարտենք, կարծես նորէն իր ձեռքն է որ կ'իջնէ մեր ուսին վրայ, ու իր ձայնը՝ մեր ականջին, որ կ'ըսէ.

— Նորէն, նորէն անցած բաներու մասին կը խօսիք... Վաղուան մասին մտածեցէք, ըսէք, Հայագիտական Ամբիոնի համար քանի նոր առարկաներ ծրագրած էք, եւ գրադարանին համար քանի նոր գիրք ապսպրած էք...

Ե . Հ . Գ .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Լեհոն ՎԱՐԴԱՆ	52
Խորականութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ	9
ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ	
Հայկական Երկու Պատուիրակութիւնները	46
ԵՐՈՒԱՆԴ Է. ՔԱՍՈՒՆԻ	
Խաչակիրներ Անտիոքի Դիմաց	61
ԱՍՊԵՏ Յ. Մ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ	
Արտաշէսեան Հարստութեան Վերջին Գահակալներուն Դրամները	74
ՓՐՈՅ. Ա. ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ	
Մեր Հոգեւոր Երգասացութեան Սկզբնաւորումը Եւ Զարգացումը	93
ՓԱՍԳԱԼ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ	
Հին Յուշարձաններու Յատկագիծը Միջերկրականի Շուրջ Եւ Հայաստանի մէջ (Փրամսերէն)	113
ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ	
Արմենակ Հայկունի	172
ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ	
Հնարանութիւնները Մուրացանի Պատմագեղարուեստական Երկերուն մէջ	184
ՕՆՆԻԿ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ	
Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Գեղարուեստական Արձակը	193
ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ	
Սովետահայ Ժամանակակից Վէպը Եւ Զօրայր Խալափեան	203

	էջ
ԻԱՐՍԵՂ. ՋԱԹՈՑԵԱՆ	
«Արաբերէն-Հայերէն Բառարան» (Գրախօսութիւն)	213
Ե. Հ. Ք.	
Գիրքերու Հետ	219
Վեր. Տիգրան Խրտան	223
ՏՈՔԹ. ՌՈՐՈՎԹ ՉՈՐՊԱՃԵԱՆ	
Վեր. Տ. Խրտան (Մարդը)	225
Ե. Հ. Ք.	
Վեր. Տ. Խրտան (Ուսուցիչը)	227
Բովանդակութիւն	233

CONTENT

	Page
LEVON VARTAN	
Segregation in the Ottoman Empire	9
A. DER KHATCHADOURIAN	
The Two Armenian Delegations	46
YERVANT H. KASSOUNY	
Crusaders Before the Walls of Antioch	61
A.H.M. DONABEDIAN	
The Coins of the Last Rulers of the Artaxiad Dynasty in Armenia	74
PROF. A. BADMAKERIAN	
The Origin and Development of Armenian Church Hymnody	93
PASCAL PABOUDJIAN	
The Plan of Ancient Monuments Around the Mediterranean Sea and Armenia (in french)	113
VAHE OSHAGAN	
Armenag Haygouny	172
BAROUYR AGHBASHIAN	
The Presence of Ancient Armenian in Mouratzan's Historical Novels	184
ONNIG SARKISSIAN	
Armenian Prose Writing in the Middle East	193
KRIKOR SHAHINIAN	
The Modern Soviet Armenian Novel and Zorair Khalapian	203

PARSEGH TCHATOYAN « Arabic-Armenian Dictionary » (Book Review)	213
Y.H.K. New Books	219
REV. DICRAN KHERLOPIAN	223
DR. R. TCHORBADJIAN Rev. Dicran Kherlopian	225
Y.H.K. Rev. Dicran Kherlopian	227
CONTENT	235

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱԳԱՆԱԿ՝ 500

ԳԻՆ   Լիբանան   **10** Լ. Ոսկի
                                 Արտասահման   **5** Տոլար

ՀԱՍՑԷ   **HAIGAZIAN ARM. REVIEW**
                                 HAIGAZIAN COLLEGE
                                 P. O. Box 1748
                                 BEIRUT, LEBANON

هَائِكَازِيان

بمَجَلَّةِ الدَّرَاسَاتِ الارْمَنِيةِ

بيروت ١٩٧٠